

Чорнобиль

Юрій Щербак

Книга перша

Все, Зона! І зразу такий мороз по шкірі... Кожного разу у мене цей мороз,
і досі я не знаю, чи то так Зона мене стрічає, чи то украй нерви сталкера
розійшлись.

Розум є здатність використовувати сили навколишнього світу без
руйнування цього світу.

О. Стругацький, Б. Стругацький. Пікнік на узбіччі, 1972.

Минув рік з моменту аварії на Чорнобильській електростанції.

Лише рік.

Та яким далеким, ідилічно безхмарним видався нам тепер той дочорнобильський світ — спокійний, неквапливий, самовпевнений, роками немовби занурений у напівсонну, поблажливу, вседозволяючу благодущність.

Для всіх, хто прямо чи побічно причетний був до трагедії Чорнобиля, час ніби розколовся на дві нерівні частини: до двадцять шостого квітня 1986 року і після. Як влучно скаже про це одна з героїнь нашого повістування Анелія Перковська: "Це дуже нагадало війну. І у нас, у всіх хлопців з міськкому, досі так і лишилося розмежування: до війни і після війни. Ми так і кажемо: це було до війни".

Час, що сплив після аварії, надто ж перші, найтяжчі місяці, що тривали, здавалося, цілу вічність, можна поділити на кілька епох, етапів, періодів, стадій,— називайте як завгодно,— із своїми особливими рисами і прикметами, чітко окресленими строками — від дивовижної за красою, у білосніжному цвітінні садів і повноводді річок української трагічної весни вісімдесят шостого року, яка віднині увійде у всі підручники історії, у всі хроніки і легенди людства, до глибокої туманної осені, коли в Чорнобилі відбувся мітинг: завершилися роботи по зведенню саркофага — споруди, яка закрила розлом четвертого блока.

Рік— мить в історії людства, рік не дуже великий строк і в житті будь-якої людини. Та за цей рік — ні, не за рік, лише за кілька місяців — ми всі стрімко прозріли, подорослішали на цілу епоху, ми стали жорсткіші й вимогливіші і до самих себе, і до тих, хто приймає відповідальні рішення, до тих, у чиїх руках людське існування і доля природи; ми стали інакше, суворіше оцінювати справи і вчинки, здійснені упродовж тих місяців, слова, виголошені і надруковані у цей важкий для народу нашого час.

Бо надто вже високою ціною довелося і ще доведеться заплатити за Чорнобиль.

У повідомленні ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 грудня 1986 року де підбито попередні підсумки розв'язання в стислі строки широкомасштабних завдань щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, вражають деякі цифри і факти, що

дають уявлення про складні, поза будь-якими аналогами у вітчизняній і світовій практиці роботи по консервації зруйнованого енергоблоку, виконані у важких умовах.

Повне осмислення того, що сталося (згадаймо Велику Вітчизняну війну),— справа майбутнього, можливо, далекого майбутнього. Жоден письменник чи журналіст, хоч як поінформований він був, не в змозі зробити це сьогодні. Настане час,— я вірю в це,— коли чорнобильська епопея (мене весь час не полишає думка про те, що маємо справу з епопеєю, яка своїми велетенськими масштабами торкається корінних питань народного буття — життя і смерті, війни і миру, минулого і майбутнього) постане перед нами у всій її трагічній повноті, у всьому багатоголоссі, у вдячних життєписах справжніх героїв і презирливих характеристиках злочинців, які допустили аварію та її тяжкі наслідки,— всіх треба називати поіменно! — в скупих і точних цифрах і фактах, у всій складності життєвих обставин і службових хитромудрощів, людських надій, ілюзій, у неоднозначності моральних позицій, що їх займають учасники епопеї. Гадаю, що для створення такої епопеї вимагатимуться нові підходи, нові літературні форми, відмінні, скажімо, від "Війни і миру" чи "Тихого Дону", Якими вони будуть? Не знаю.

А поки... Поки мені хочеться запропонувати читачеві своєрідний монтаж документів і фактів, свідчень очевидців — невдовзі після аварії мені випало неодноразово побувати в Зоні і в районах, прилеглих до неї.

Чорнобильський вибух ввів людство у новий період розвитку цивілізації, про можливість якого лише неясно, інтуїтивно здогадувалися письменники-фантасти. А більшість раціональних, оптимістично орієнтованих учених и технарів-прагматиків через обмеженість своєї фантазії та самовпевненість, що звідси випливає, нічого подібного передбачити не могли, та й не прагнули, очевидно. Тільки окремі, найдалекоглядніші вчені останнім часом почали замислюватися над катастрофічними можливостями неймовірної концентрації промислових та наукових потужностей. Про це свідчать висловлювання академіка В. О. Легасова, що публікуються на сторінках цієї повісті.

За кілька днів ми немовби зробили крок з однієї епохи — доатомної — в епоху незвідану, яка потребує докорінної перебудови нашого мислення. Суворой перевірці зазнали не лише людські характери, а й багато наших уявлень та методів роботи.

Доля дала нам можливість зазирнути за край ночі, тієї ночі, яка настане, якщо почнуть вибухати атомні боеголовки. Чорнобильська аварія піднесла людству ряд нових — не тільки наукових чи технічних, а й психологічних проблем, Свідомості дуже важко погодитись з тою абсурдною ситуацією, коли смертельна небезпека не має навіть смаку, кольору й запаху, а вимірюється лише спеціальними приладами, яких під час аварії, до речі, не виявилось в наявності або ж вони не були готові до роботи.

Аварія показала, що людині, якщо вона хоче вижити, доведеться розвивати нове, "приладне" мислення, доповнюючи органи чуттів і вже звичні методи досліджень навколишнього середовища (такі, як мікроскопія, хімічні аналізи) лічильниками Гейгера.

Небезпека в Чорнобилі і довкола нього була розчинена в духмяному повітрі, у біло-

рожевому цвітінні яблунь та абрикос, у пилюзі на дорогах та вулицях, у воді сільських криниць, у молоці корів, у свіжій городній зелені, у всій ідилічній весняній природі. Та хіба лише весняній?

Вже восени, будучи в Поліському районі, у розмовах з жителями сіл Вільча та Зелена Поляна я пересвідчився, як непросто нові вимоги атомної епохи входять у свідомість, у побут людей. Минулий, одвічний уклад селянського життя зайшов у суперечність з новими реаліями світу післячорнобильського: дозиметристи розповідали, що найважче, майже неможливо очистити від радіації солом'яні селянські стріхи хат; дуже небезпечне спалювання листя — і в цьому ми пересвідчилися самі, піднісши у Вільчі дозиметр до багаття, розкладеного у дворі недбалими господарями: прилад відреагував значним збільшенням цифр. Ось вам "и дым отечества нам сладок и приятен..." Через те заборонено тут використання дров, бо, як влучно сказав один лікар, кожна піч у Поліському перетворилася б на маленький четвертий реактор. Населенню завезли вугілля.

Хто ще рік тому міг знати, що підвищений рівень радіації виявляється на грибах, торфовищах, смородині, а в селищах — на розі будинків, там, де з дахів стікає дощова вода...

Будучи невідчутною, небезпека в одних посилила почуття непевності і страху, у других, навпаки, викликала таке собі відчайдушне нехтування: не один з таких завзятців поплатився здоров'ям за свою "сміливість", ігноруючи найпростіші і, треба зазначити, досить ефективні застережні заходи.

Тільки об'єктивне, не викривлене чиеюсь "оптимістичною" волею, не сховане за сімома замками таємності знання реальної обстановки, тільки дотримання раціональних застережних заходів та постійне контролювання рівнів радіації може дати тим, хто перебуває в небезпечній зоні, необхідне почуття певності. Такий один з незаперечних уроків Чорнобиля.

Перебуваючи в районах надзвичайного стану, спостерігаючи, яке величезне горе несподівано впало на десятки тисяч людей, я часто згадував наші літературні дискусії про сучасну тему, про сучасне і майбутнє роману чи новели, про позитивного героя та потребу "вивчення" (!) життя й інші речі, які здавалися нам тоді дуже важливіша. Якими схоластичними і далекими від цього життя виявилися вони там, у Зоні, коли на моїх очах розгорталася небачена драма, коли людська сутність — як це було на війні — розкривалася гранично швидко: усе маскування злітало раптом з людей, як листя з дерев під дією дефоліантів, і пишномовні базіки, які на зборах закликали до "прискорення", до "активізації людського фактора", виявлялись звичайними боягузами і покидьками, а тихі, непримітні трудяги — справжніми героями.

Взяти хоча б старого пожежника, "діда" — Григорія Матвійовича Хмеля, по-селянському некваплива розповідь якого тут наводиться: він і двоє його синів-пожежників потерпіли під час аварії на АЕС і лежали в різних лікарнях Москви та Києва, дружина була евакуйована з села біля Прип'яті до Бородянського району і продовжувала працювати — готувала їжу і возила її механізаторам у поле... Які наші

літературні чи побутові, часто дрібні й мізерні, проблеми могли зрівнятися з драмою цих людей, котрі поводитися з високою людською гідністю? Слухаючи розповідь розважливого українця Хмеля, я чомусь пригадував гоголівського "Тараса Бульбу". Після того, що я дізнався і побачив у Чорнобилі, був час — здавалося, що ніколи не візьмуся за перо: всі традиційні літературні форми, всі тонкощі стилю та хитромудрощі композиції,— все здавалося мені безмежно далеким від правди, штучним і непотрібним. За кілька днів до аварії я закінчив роман "Причини і наслідки", що повістує про лікарів лабораторії особливо небезпечних інфекцій, які ведуть боротьбу з такою смертельною хворобою, як сказ: і хоча деякі ситуації роману через дивний збіг обставин виявилися співзвучними з тим, що довелося побачити (при несумірності масштабів всього того, що відбувалося, звичайно), роман якось дуже швидко згас у моїй свідомості, відсунувся кудись назад, у "мирний час".

Все поглинув Чорнобиль.

Ям гігантський магніт, вабив він мене до себе, хвилював уяву, змушував жити Зоною, її дивною, викривленою дійсністю, думати лише про аварію та її наслідки, про тих, хто бореться зі смертю в клініках, хто намагаються приборкати атомного джина у безпосередній близькості від реактора. Мені здавалося підлим, неможливим стояти осторонь подій, що завдали моєму народові такого лиха. Довгі роки перед квітнем 1986 року переслідувало мене почуття провини — провини за те, що я, корінний киянин, письменник, лікар, пройшов поза трагедію свого рідного міста, яка сталася на початку шістдесятих років: мокрий пісок і вода, що накопичилися у Бабиному яру, з якого власті хотіли зробити місце для розваг (!), прорвали дамбу і ринули на Куренівку, причинивши численні руйнування та людські жертви. Довгі роки мовчала українська література (і я разом з нею) про цю катастрофу, і лише недавно Олесь Гончар у оповіданні "Чорний Яр" та Павло Загребельний у романі "Південний комфорт" звернулися до подій того страшного передвесняного світанку... Чому ж я мовчав? Адже міг зібрати факти, свідчення-очевидців, міг знайти і назвати винуватців нещастя... Не зробив цього. Мабуть, не доріс тоді до розуміння якихось дуже простих, дуже важливих істин. Та й час був такий, коли б крик мій не помітили — був він тонший за комариний писк: за плечима тоді були лише перші публікації в "Юности", "Літературной газеті", і ще тільки писав я свою першу повість "Як на війні"... Усе це кажу не для виправдання, а заради істини.

Чорнобиль я сприйняв зовсім інакше — не лише як своє особисте нещастя (мені в принципі нічого не загрожувало), а як найважливішу після Великої Вітчизняної війни подію в житті мого народу. Ніколи не простив би собі мовчання. Правда, виступаючи спочатку як спеціальний кореспондент "Літературной газеты", бачив своє завдання я досить вузько: розповісти про лікарів, які брали участь у ліквідації наслідків аварії. Але самий хід життя змусив мене поступово розширити коло шукань, зустрітися з сотнями найрізноманітніших людей — пожежниками й академіками, лікарями й міліціонерами, вчителями й експлуатаційниками АЕС, міністрами і солдатами, комсомольськими працівниками і митрополитами, американським мільйонером і радянськими

студентами.

Я слухав їхні розповіді, записував голоси на магнітофон, потім, розшифровуючи вночі ці записи, ще і ще раз вражався правдивістю та щирістю їхніх свідчень, точністю деталей, влучністю міркувань. Переводячи ці магнітофонні записи в текст, я намагався зберегти і будову мови, і особливості термінології чи жаргону, й інтонацію моїх співрозмовників, вдаючись до редагування лише в крайньому разі. Мені здавалося дуже важливим зберегти документальний, невигаданий характер цих людських сповідей.

Мені хотілося, щоб збереглася правда.

Я усвідомлюю всю неповноту матеріалів, пропонованих читачеві: свідчення очевидців, що наводяться тут, стосуються переважно першого, найважчого етапу аварії; адже є що розповісти і про будівництво саркофага, і про дії, пов'язані з дезактивацією місцевості, і про пошуки інженерів та вчених, і про зведення на Київщині в найкоротші строки 52 нових сіл для евакуйованих, і про те, як держава компенсувала матеріальні втрати потерпілим, і, звичайно ж, про самовіддану працю медиків у Зоні та поза нею. Скільки надзвичайно цікавих людських доль, скільки невідомих героїв! Але я не вважаю свою роботу завершеною і продовжую збирати матеріали, щоб завершити цю повість.

ЦЕ ГІРКЕ СЛОВО ЧОРНОБИЛЬ

Чорнобиль.

Невелике миле провінційне українське містечко, занурене в зелень, все у вишнях та яблунях. Улітку тут любили відпочивати багато киян, москвичі, ленінградці. Приїздили сюди надовго, нерідко на ціле літо, з дітьми і домочадцями, винаймали "дачі", тобто кімнати в дерев'яних одноповерхових будиночках, готували на зиму соління і варення.

Збирали гриби, яких удосталь було у тутешніх лісах, загорали на сліпучо-чистих піщаних берегах Київського моря, рибалили. І здавалося, що навдивовиж гармонійно і нерозривно жилися тут краса поліської природи і сховані в бетон чотири блоки АЕС, розміщеної неподалік на північ від Чорнобиля.

Здавалося...

Приїхавши до Чорнобиля на початку травня 1986 року, я (та хіба лише я?) неначе зазирнув у дивний, неймовірний світ Задзеркалля, забарвлений у невидимі і від того ще зловісніші тони підвищеної радіоактивності. Побачив те, що напередодні ще важко було уявити навіть у найфантастичніших снах, хоча взагалі усе мало досить буденний вигляд. А згодом, у наступні приїзди, все уже здавалося звичним...

Але вперше...

Це було місто без жителів, без дзвінких голосів дітлахів, без звичайного повсякденного, по-районному неквапливого життя. Наглухо позачинювані віконниці, замкнені й опечатані всі будинки, установи і магазини. На балконах п'ятиповерхових будинків біля пожежної частини стояли велосипеди, сушилася білизна. У місті не лишилося свійських тварин, вранці не мукали корови, лише бігали здичавілі собаки,

кудкудакали кури та пташки безтурботно щебетали в листі дерев. Пташки не знали, що запилюжене листя стало в ті дні джерелом підвищеної радіації.

Але, навіть залишене жителями, місто не було мертве. Воно жило і боролось. Тільки жило за суворими і абсолютно новими для всіх нас законами надзвичайного стану атомної епохи. У місті і довкола нього було зосереджено велику кількість техніки: стояли потужні бульдозери і трактори, автокрани і скрепери, канавокопачі і бетоновози. Напроти райкому партії, поруч з пам'ятником Леніну, завмер бронетранспортер, з якого визирав молодий солдат у респіраторі. Під плямистими маскувальними сітками розташувалися радіостанції і військові вантажні машини. А перед райкомом і райвиконкомом, звідки здійснювалося керівництво всією операцією, стояли десятки легкових автомобілів — чорні "Волги", "Чайки", — так, ніби тут йшла нарада на високому рівні. Частину цих машин, що "набрали" радіацію, довелося потім лишити назавжди в Зоні... На підступах до Чорнобиля працювали численні пости дозиметричного контролю, на яких суворо перевірялися автомобілі й трактори; на спеціальних майданчиках солдати в зелених костюмах протихімічного захисту дезактивували техніку, що вийшла із Зони. Поливальні машини безупинно і щедро мили вулиці Чорнобиля, і стояли численні регулювальники ДАІ, мовби на рухливих київських магістралях у передсвяткові дні.

Яка ж історія цього містечка, якому випало увійти в літопис ХХ століття?

Переді мною невелика і — як би точніше висловитися — старомодно видана книжечка, що вийшла понад сто років тому, в 1884 р., під назвою, вельми привабливою для сучасного читача: "Місто Чорнобиль Київської губернії, описаний відставним військовим Л. П."

Автор з пунктуальністю істинно військової людини, яка, перебуваючи на дозвіллі, не знала, що б таке корисне зробити, вивчив географію, історію та економіку цього заштатного містечка, розташованого за сто двадцять верст на північ від Києва. "Давні історики розповідають, — пише Л. П., — що коли великий князь київський Мстислав, син Мономаха, в 1127 р. послав своїх братів проти кривичів чотирма шляхами, то Всеволоду Ольговичу було наказано йти через Стрежів до м. Борисова. Стрежів вважався найпівденнішим містечком Полоцького князівства, куди Рогвольд близько 1160 року посадив Всеволода Глібовича. За цього князя Стрежів, згодом названий Чорнобилем, вважався удільним князівством.

В 1193 р. у літописі Стрежів уже називається Чорнобилем. Записано: "Князь Вишгородський і Туровський, Ростислав — син великого князя київського Рюрика (княжив від 1180 до 1195), "ѣха съ ловомъ отъ Чернобыля въ Торцийский".

Автор докладно виписує складні шляхи історії Чорнобиля — хто лише не володів ним. Наприкінці XVII століття Чорнобиль дістався польському магнату Ходкевичу; аж до самої Жовтневої революції Ходкевичам належало тут понад двадцять тисяч десятин землі.

Дивним чином назва містечка Чорнобиль майнула в історії Великої Французької революції: в період яacobинської диктатури уродженка Чорнобиля, 26-річна красуня

полька Розалія Любомирська-Ходкевич, тридцятого червня 1794 року була гільйотинована у Парижі за вироком революційного трибуналу, будучи обвинуваченою у зв'язках з Марією-Антуанеттою та іншими членами королівської сім'ї. Під іменем "Розалія з Чорнобиля" ця блакитноока блондинка увічнена в записках сучасників...

Стародавній Чорнобиль дав свою гірку назву ("Чорнобиль"— полин звичайний) потужній атомній електростанції, будівництво якої було розпочате в 1971 р. В 1983 р. працювало чотири енергоблоки потужністю чотири млн. кВт. Багато хто не лише за кордоном, а й у нашій країні і досі, численних публікацій та телевізійних передач, не зовсім ясно чи зовсім неясно розуміють, що Чорнобиль, залишившись скромним райцентром сільського типу, в роки, які передували аварії, майже не мав жодного стосунку до атомної електростанції. Головною ж столицею енергетиків молоде, бурхливо зростаюче місто Прип'ять за 18 кілометрів на північний захід від Чорнобиля. У випущеному 1986 року київським видавництвом "Мистецтво" фотоальбомі "Прип'ять" (фото і текст Ю. Євсюкова) сказано:

"Його назвали Прип'яттю по імені повноводної красуні річки, яка, примхливо звиваючись блакитною стрічкою, єднає білоруське та українське Полісся і несе свої води до сивого Дніпра. А своєю появою місто завдячує спорудженням тут Чорнобильської атомної електростанції імені В. І. Леніна.

Перша сторінка літопису трудової біографії Прип'яті написана четвертого лютого 1970 року, коли тут було забито будівельниками перший кілочок і вийнято перший ківш землі. Середній вік жителів юного міста становить двадцять шість років. Щороку тут народжується понад тисячу малят. Лише в Прип'яті можна побачити парад колясок, коли увечері мами й тата гуляють зі своїми малюками... Прип'ять упевнено крокує в майбутнє. Промислові підприємства нарощують виробничі потужності. У найближчі роки буде збудовано енергетичний технікум, ще одну середню школу, Палац піонерів, молодіжний клуб, торговельний центр, критий ринок, готель, нові будівлі авто — і залізничного вокзалів, стоматологічну поліклініку, кінотеатр з двома кінозалами, магазин "Дитячий світ", універсам та інші об'єкти. В'їзд до міста прикрасить парк з атракціонами. За генеральним планом у Прип'яті проживатиме близько вісімдесяти тисяч жителів. Поліський атомоград буде одним з найкрасивіших міст України".

Барвистий цей альбом подарував мені у порожньому головному адміністративному будинку Прип'яті, у її "білому домі", Олександр Юрійович Єсаулов — заступник голови Прип'ятського міськвиконкому, один з героїв нашої повісті. Ми ходили з ним вимерлими коридорами, зазирали до спорожнілих кабінетів: зсунуті меблі, розкидані на підлозі папери, відімкнуті сейфи, купи порожніх пляшок з-під пепсі-коли у приміщеннях, де засідала Урядова комісія (на згадку я зняв з дверей папірці з квапливими написами — хто де розміщається), підшивки газет, розгорнуті на даті "25 квітня", засохлі квіти у вазонах... І понад усім запаморочливий запах дезінфекції, щоб не розплоджувалися щури.

Цього дня ми з Єсауловим були єдиними жителями залишеного красеня міста. Ми

й кілька міліціонерів з патрульної служби, які охороняли кинуті мешканцями будинки. А в'їзд до міста прикрашав не парк з атракціонами, а щільна загорожа з колючого дроту, оснащена системою сигналізації, аби непроханим мародерам не захотілося пробратися сюди, в Зону, пожитися радіоактивними речами, полишеними в тисячах квартир. Було й таке.

ПЕРЕД АВАРІЄЮ

Рівно за місяць до аварії, двадцять сьомого березня 1986 року, у газеті "Літературна Україна" — органі Спілки письменників України — з'явилася стаття Л. Ковалевської "Не приватна справа". Треба сказати, що газета вже кілька років вела постійну рубрику "Пост "Літературної України" на Чорнобильській атомній", висвітлюючи різні події життя АЕС. Стаття, якій судилося викликати таку сенсацію у всьому світі (після Чорнобиля її наввипередки цитували західні засоби масової інформації), спершу не привернула до себе уваги: київські письменники готувалися тоді до звітно-виборних зборів, і переважна більшість їх набагато сильніше цікавилася майбутніми персональними змінами всередині організації, аніж справами на АЕС.

Ніякого стосунку до експлуатації четвертого блока Чорнобильської АЕС стаття Л. Ковалевської не мала, хоча багато хто, знаючи про статтю лише з чуток, досі впевнений у протилежному. Авторка зосередила вогонь критики, дуже професійної і безкомпромісної — на будівництві п'ятого блока, строки спорудження якого були зменшені з трьох до двох років. Л. Ковалевська наводила кричущі факти безвідповідальності і бракоробства: так, в 1985 році постачальники недодали 2358 тонн металоконструкція. Але й те, що доставили, найчастіше було браковане. Далі, 326 тонн щільного покриття на сховище відпрацьованого ядерного палива надійшло з Волзького заводу металоконструкцій з браком. Близько 220 тонн бракованих колон надіслав на монтаж сховища Кашинський ЗМК.

"Адже працювати так неприпустимо! — закінчувала свою статтю Л. Ковалевська.—...Своєчасне введення чергового енергоблоку не є приватною справою будівельників Чорнобильської АЕС. Адже прискорення — це й наша активність, ініціатива, заповзятливість, свідомість, наше ставлення до всього, що робиться в країні". Чесно кажучи, коли я прочитав цю статтю (а прочитав її, як і багато хто, лише після аварії), я подумав, що написав її досвідчений інженер, така собі сива жінка в окулярах, яка з'їла зуби на всіх оцих прісних будівельних термінах і нормах. Як же я був здивований, коли Любов Ковалевська виявилася молодою жінкою, журналісткою Прип'ятської газети "Трибуна енергетики", талановитою поетесою.

Дивні в неї очі — світлі, з жорсткими цятками зіниць: інколи видається, що погляд її сягає кудись далеко, чи в минуле? в майбутнє? — та буває тоді він дуже сумний. Голос трохи хрипкий — вона багато курить.

Отже, Любов Олександрівна Ковалевська: "У чому тільки мене не звинувачували після того, як вийшла ота стаття в "Літературній Україні". І в некомпетентності, в тому, що недоучка (вирази, щоправда, вживали більш м'які, але зміст такий) і що сміття з хати винесла, що пишу в київські газети, бо роблю собі ім'я.

У нас тільки коли трапиться неймовірно — тільки тоді люди повірять, зрозуміють.

Ми, наша газета "Трибуна енергетика", писали переважно про проблеми будівництва, а в Прип'ятському міськкому партії, хотілося, щоб охопили неосяжне, щоб писали про все, при місто — адже це була єдина газета в місті. Але ми працювали втрюх, не було свого транспорту, а оббігати таке велетенське будівництво цим бідним жінкам — хіба це можливо? І не просто оббігати, а й повернутися до редакції. Боронь боже, хтось подзвонить — і когось нема в редакції — значить, не працюють.

Спочатку я була редактором, та коли конфлікт загострився, знову пішла на посаду кореспондента,— у міськкомі з полегшенням зітхнули. Оскільки я завжди обстоювала право газети на самостійність думки, аналізу, доказів і висновків.

Статтю для "Літературної України" написала за один вечір.

— Скажи, чи не було такої ситуації: журналіста, який бореться за правду, переслідує начальство?

— Щодо будівництва було б несправедливо так сказати. А от щодо міськкому чи дирекції АЕС, то так. У міськком я не ходила, думку про статтю не випитувала, але чутки ширились. Достовірні. Я дізналася, що збираються викликати мене на бюро. Могли виключити з партії.

Але тут сталася аварія...

Я вважаю, що однією з причин аварії на Чорнобильській АЕС була ненормальна обстановка, яка там склалася. "Випадкова" людина втрапити туди не могла. Хай би вона мала виняткову голову чи була б першокласним спеціалістом. Тому що в дирекції працювали цілі династії, сімейність процвітала. Там висока зарплата, вони одержували за шкідливість, проходили по "брудній сітці". Робітники навіть писали про те, що там цілковита сімейність. Друзі, знайомі. Коли одного критикують — всі одразу кидаються на його захист, не розбираючись навіть у суті.

Коли завинить простий робітник — його покарають. Та коли адміністрація, верхівка — їм усе сходить. Дійшло до того, що адміністрація могла не вітатися, могла розмовляти з робітниками зверхньо, могла їх кривдити, ображати. Амбіції росли незмірно. Це була неначе держава в державі. Не враховували вони того, що люди ж не можуть не бачити всього цього... І люди приходили в редакцію, просили: "Не називайте тільки, розумієте, мене виженуть з роботи, мене з'їдять, але ж ви можете, ви журналісти, напишіть про це". Відмовити? Та нема такого права у журналіста — бути боягузом. І зробити нічого не можна, бо людину не можна назвати.

Коли я була редактором, я не носила матеріали на погодження. Я не знаю, правильно чи неправильно робила, але не носила. Я відповідала за свої статті. Я несу відповідальність сама — і як комуніст, і як журналіст.

Я задумала серію статей для "Літературної України". Перша була про неполадки на будівництві. Ну, а друга... а друга обов'язково була б про експлуатаційників. Про моральний клімат на Чорнобильській АЕС. Будемо говорити чесно: кращі кадри з будівництва йшли в дирекцію. Задля зарплати. Дирекція навіть переманювала добрих спеціалістів. Якщо поставити куратором досвідченого будівельника — то він же знає це

будівництво "від" і "до". Він цінний кадр. Куратор — це той, хто перевіряє, як йому будують. А на будівництві на той час було безгрошів'я. Недарма багато хто ставав шабашником, навіть кваліфіковані будівельники. Адже як зараз, під час ліквідації аварії, ці будівельники працюють? Я в газеті прочитала, що вони за місяць виконали річний план. Адже їм ціни немає, цим людям. Вони можуть працювати і хочуть.

Так ось, багато хто йшов у дирекцію. Але згодом приходили до мене в редакцію і скаржилися: "Боже, як люди чесно працюють на будівництві і який важкий моральний клімат на станції. Начебто прийшов зайняти чуже місце. Кар'єризм, боротьба за місце, за посаду".

— А вони багато заробляли?

— Звичайно. Триста карбованців і більше. План завжди перевиконували, "прогрес"... Притому якщо в "брудній" зоні — там талони на харчування, там пайки, путівки, всі пільги, яких нема чомусь — я не знаю — чому? — на будівництві. І квартири на АЕС давали швидше, ніж на будівництві, хоча будують будівельники, та об'єкт важливий, і співвідношення квартир виходило (я не пам'ятаю точно)десь близько сорок відсотків дирекції і тридцять — будівельникам.

— Яку головну проблему ти порушила б у своїй статті? Що б ти у ній сказала?

— Що люди повинні вірити. Я підлегла — повинна вірити своєму редактору. Вірити. Щоб я була з ним разом. Вірити в його авторитет, в його кваліфікацію. У його компетентність. Те саме має бути і в робітників. Якщо в адміністрації люди чесні, порядні, принципові, то, звичайно, і робітники намагаються бути такими ж. А коли комусь усе дозволене, а комусь ні, виникає не заздрість навіть, а душевний дискомфорт. Люди міркують: "Ну, скільки можна жити дурником, коли поруч живуть добре — живуть, як хочуть. Робітників закликають до чесної праці, до ентузіазму, а самі... унітази собі забирають чеські з готелю. Там ставлять свої, а собі несуть оці..." Адже містечко невелике, і будь-який промах, будь-яке моральне падіння керівника стає відомим дуже швидко. І все це обговорюється, обсмоктується, поширюються чутки, плітки, тим більше, що критику затискали капітально.

З дисципліною зовні все було нібито добре. Кожний боявся — саме боявся — піти раніше. Але йшов, коли його не бачили. Боявся запізнитися, але запізнювався, коли його не бачили. Усе йшлося до розхитування таких міцненьких стрижнів у людях, усе розхитувалося. І недарма, коли сталася аварія, виявилось, що винне не лише керівництво, а й ті оператори, які...

І ось та стаття, яку я задумала, показала б, який зв'язок існує між дисципліною та порушенням елементарних правил техніки безпеки. Уявляєш — можна було побачити людину, яка сидить на щиті управління. Там, де кнопки, важільці.

— Як це можна сидіти на щиті управління?

— А ось так. Він узяв та й присів. Він може сісти на щит управління. Запросто. Зараз як люди кажуть? "Спрацьовувало те, що системи дублювали одна одну. Вони захищали людей". Усі вірили в системи. А вони не захистили. І не захистили тому, що ми дожили до того — саме ми, не хтось там, я навіть не адміністрацію звинувачую, а

ми, люди,— дожили до того, що роздвоїлися. Одна половина каже, що треба отак робити, треба чесно працювати, а друга: "А навіщо, коли інший цього не робить?"

На базі ЧАЕС працювала комісія з атомної енергетики. Я була на засіданнях, часто відвідувала АЕС. Навіть для нашої газети не було постійної перепустки. Дирекція не давала, щоб, боронь боже, не написали критичний матеріал. А коли маєш намір написати щось хороше — тобі все покажуть. Тільки треба було наперед сказати в парткомі, куди йдеш, з якою метою.

Були там і зупинки з вини персоналу. Були й "свищі" в паропроводах. До чого ж психологія наша викривлена: коли приходить іноземна делегація — вони цього бояться. Розуміють, що не можна. А у нас до цього так ставляться: "Ну, свистить, ну й бог з ним!"

Після статті казали, що я передрекла аварію. Нічого я не передрікала, не дай боже бути Кассандрою — провісницею таких лих... Але в душі, якщо бути чесною, я завжди цього боялася. Не було спокою. Боялася, бо говорилося одне, а насправді було зовсім інше. Говорили про це люди, говорили з відділу техніки безпеки. Коли я почала боятися? Якось до мене підійшли, принесли документи, показали цифри, факти тощо — те, чого взагалі я не знала, та писати тоді у мене не вистачило сміливості. Знала, що таке зовсім не буде надруковане.

І боялася. І завжди хотіла поїхати — чесно вже скажу — і вивезти дитину. У мене десятирічна донька, вона хворіє".

АВАРІЯ

У травні 1986 року в одній київській лікарні я познайомився з цими молодими людьми: Сергієм Миколайовичем Газіним, двадцятивосьмирічним старшим інженером управління турбінами; Миколою Сергійовичем Бондаренком, апаратником повітророзділення на азотно-кисневій станції, двадцяти дев'яти років, Юрієм Юрійовичем Бадаєвим, інженером, тридцяти чотирьох років. Усіх єднало не лише те, що лежали вони в одній палаті, поступово виходячи з того важкого стану, у якому лягли в клініку, а й щось суттєвіше, що круто розділило їхнє життя на дві частини: до і після аварії. Тієї фатальної ночі усі вони працювали на АЕС, перебували у безпосередній близькості від аварійного блока.

Рівними голосами, докладно розповідали вони, як усе сталося: як два потужних поштовхи стрясли будівлю станції, як "вирубило" світло і все поринуло в клуби пилу і пари — тільки сполохи коротких замикань освітлювали зал, в якому містився блоковий щит — центр усього контролю. Лише час від часу їхні зовні спокійні розповіді уривалися глибоким зітханням чи болісною паузою, коли насувалися спогади ТІЄЇ НОЧІ.

Юрій Юрійович Бадаєв, працював тієї ночі на інформаційно-обчислювальному комплексі СКАЛА.

"СКАЛА — мозок, очі і вуха станції. ЕОМ робить необхідні операції і розрахунки і все подає на блоковий щит управління. Коли СКАЛА зупиняється — вони як сліпі кошенята.

Посада моя — електрослюсар. Дивно? Але це так. За освітою я інженер-

електронник. Звичайно на обчислювальних центрах працюють електронники, але у нас чомусь називається "електрослюсар".

Усе сталося дуже просто. Був вибух, я був на зміні за сорок метрів від реактора. Ми знали, що проводяться випробування. Випробування робилися за наперед підготовленою програмою, ми цю програму відстежували. Обчислювальна наша машина реєструє всі програмні відхилення і записує їх на спеціальну стрічку. Відстежували режим роботи реактора. Все було добре. І надійшов сигнал, який означав те, що старший інженер управління реактором натиснув на кнопку повного погашення реактора.

Буквально через п'ятнадцять секунд — різкий поштовх, і ще через кілька секунд — поштовх потужніший. Гасне світло, і відключається наша машина. Але подали якесь аварійне живлення, і з цієї миті ми почали рятувати наше устаткування, бо наша інформація потрібна всім. Більше того — це найважливіше, це діагностика розвитку аварії. Тільки-но подали живлення, ми почала боротися за живучість машини.

Одразу після вибуху ми зовсім нічого не відчули. Річ у тому, що нашій ЕОМ створюються тепличні умови, підтримується температура двадцять два — двадцять п'ять градусів, постійно працює нагнітальна вентиляція. Нам удалося запустити машину, накрити "шафи" (тобто ЕОМ.— Ю. Щ.) від води, що в цей час стала литися зі стелі. Машина працювала, діагностика тривала. Що вона реєструвала — важко було зрозуміти. Лише тоді ми подумали: що ж таки сталося? Треба вийти подивитися. Отож коли ми відчинили наші двері, ми нічого не побачили, крім пари, пилу і такого іншого. Але в цей час десь відключилися "шафи", які контролювали реактор. Ну, це свята святих, ми мусимо все зробити, щоб контроль був. І я мав зійти на двадцять сьому позначку, де стоять "шафи". Позначка — це мовби поверх. Я кинувся звичайним шляхом, але потрапити на позначку вже було неможливо. Ліфт був зім'ятий, сплющений, а на східцях валялися залізобетонні блоки, якісь баки, а головне — там не було освітлення. Ми все ще не знали ні масштабів аварії, нічого. Я все-таки хотів туди потрапити і навіть побіг по ліхтарик. Та коли повернувся з ліхтариком, я зрозумів, що не проберусь... Вода лилася з дев'ятого поверху, добряче лилася. Ми знімали запасні щити і накривали наші ЕОМ, щоб їх уберегти, щоб працювала СКАЛА.

Потім ми дізналися про масштаби аварії — мені самому довелося в цьому пересвідчитись. Буквально за кілька хвилин до аварії до нас заходив Шашенок. Ну, це один з тих двох хлопців, які загинули. Ми розмовляли з ним, як з вами, він прийшов уточнити: "Чи є у вас зв'язок безпосередньо з приміщенням на двадцять четвертій позначці?" Ми сказали: так, зв'язок є. У них там мали виконуватися роботи, адже це був товариш із тих, хто провадив програму випробувань, знімав характеристики. У них в тому приміщенні свої прилади стояли. Він каже: "Хлопці, якщо мені потрібен буде зв'язок, я через вас буду зв'язуватися".— "Будь ласка",— кажемо.

І коли ми вже рятували устаткування, почався виклик з того приміщення, де працював Шашенок. Іде постійний виклик. Ми за трубку — ніхто не відповідає. Як потім виявилось, відповісти він не міг, його розчавило, у нього були зламані ребра,

хребет пом'ятій. Я все-таки зробив спробу прорватися до нього, думаю, може, людині потрібна допомога. Та його вже винесли. Я бачив, як його несуть на ношах".

А місто спало.

Була тепла квітнева ніч, одна з найкращих ночей року, коли листя зеленим туманом враз проступає на деревах.

Спало місто Прип'ять, спала Україна, уся країна спала, ще не відаючи про величезне нещастя, що прийшло на нашу землю.

"УВЕСЬ КАРАУЛ ПІШОВ ЗА ПРАВИКОМ"

Першими сигнали тривоги почули пожежники.

Леонід Петрович Телятников, Герой Радянського Союзу, 36 років, начальник військово-пожежної частини № 2 Чорнобильської атомної станції, майор внутрішньої служби:

"У караулі лейтенанта Правика було сімнадцять чоловік, Тієї ночі він чергував. Якщо говорити про цей караул в цілому — на відміну від того, що пишуть у газетах, третій караул не був такий ідеальний. І якби не цей випадок, ніколи, звичайно, про нього не писали б. Це був дуже своєрідний караул. Це був караул особистостей, сказати б. Тому що кожен був сам по собі. Дуже багато було там ветеранів, багато своєрідних хлопців.

Володя Правик, здається, був наймолодший — йому 24 роки. Вдачею дуже добрий, м'який, ну й вони його інколи підводили. Він ніколи нікому не відмовляв на будь-яке прохання. Він вважав, що має йти на поступки. У цьому, можливо, була якась слабкість з його боку — траплялися й сутички, а він залишався винним, тому що в караулі були й порушення... але він додержувався своєї лінії.

Він дуже захоплювався, Володя Правик. Любив радіосправу, фотографію. Він був активний у нас працівник, начальник штабу комсомольського прожектора. Прожектор був, мабуть, найбільш діючою формою боротьби з вадами, різко шмагав по найменших навіть похибках. Він і вірші писав, і малював, виконував цю роботу із задоволенням. Йому багато допомагала дружина. Вони дуже пасували одне одному. Дружина його закінчила музичне училище і викладала музику у дитячому садку. Вони зовні навіть схожі були одне на одного, обоє лагідні, їхні погляди на життя, ставлення до роботи — дуже тісно все переплелось, було єдине. За місяць до аварії у них народилася донька. Останнім часом він просив, щоб його перевели інспектором, усі згоджувалися, але йому просто не було заміни...

Мабуть, найстаршим у варті за віком та строком служби був Іван Олексійович Бутрименко. Йому 42 роки. Це один з тих, на кому все тримається. На нього всі рівнялися. І начальник караулу, і секретарі партійної та комсомольської організації. Іван Олексійович був депутатом міської Ради, виконував велику депутатську роботу...

Працювали у нашій частині ще три брати Шавреї, білоруси. Наймолодший — Петро, він працював інспектором частини, а Леонід — найстарший — та Іван — середульший — працювали у третьому караулі. Леонідові 35 років, Іван років на два-три молодший, а Петрові 30 років. Працювали вони так: треба,— значить, зробили.

У житті як буває? Поки не тицьнеш пальцем — ніхто навіть не зворухнеться. Це не лише у нас, так скрізь. На заняттях, на навчаннях — хтось намагається відійти вбік, відпочити, взяти легшу роботу... Тут цього не було. Коли сталася аварія, незважаючи на якісь незгоди у караулі, незважаючи ні на що, весь караул пішов за Правиком, пішов, не озираючись... Там бігум горів. Машинний зал — горюче покриття, і головна вартість, якщо перевести на карбованці,— це машинний зал.

Усі відчували напругу, відчували відповідальність. Тільки-но назву, одразу ж підбігає: "Зрозумів". І навіть не слухав до кінця, бо розумів, що треба робити. Чекав лише команди.

І жоден не схитнувся. Відчували небезпеку, але всі зрозуміли: треба. Лише сказав — треба негайно змінити. Бігцем. Як бувало до аварії? "Чого я йду? Ну, чому?" А тут ані слова, ані півслова, і справді усе виконувалося бігцем. Це, власне, було найголовніше. Інакше пожежа гасилася б дуже довго, і наслідки могли бути набагато гірші.

Я, коли сталася пожежа, був у відпустці. У мене відпустка тридцять вісім днів. Мені подзвонили по телефону, уночі подзвонив диспетчер. Ну, транспорту нема, усі машини виїхали. Я подзвонив черговому міськвідділу міліції, пояснив ситуацію, мовляв, так і так, у них машини завжди є. Кажу: "На станції пожежа, покрівля машинного залу, будь ласка, допоможіть дістатися". Він перепитав мою адресу, каже: "Машина зараз буде".

Дах горів в одному місці, другому, третьому. Я, коли вибрався нагору, побачив, що горить у п'яти місцях на третьому блоці. Я тоді ще не знав, що третій блок працює, та якщо горить покрівля,— треба гасити. Великих зусиль з погляду пожежної справи це не потребувало. У машинному залі подивився — слідів пожежі нема. Добре. В "етажерці", на десятій позначці, де центральний блоковий щит управління, пожежі нема. А який стан у кабельних приміщеннях? Для нас це найважливіше. Треба було все обійти, оглянути. Тому я весь час бігав — п'яту, восьму позначку оглянув, на десятку подивився, водночас у заступника головного інженера з оперативним персоналом коригував — що важливіше, що і як... Вони сказали: "Так, справді, треба гасити дах, бо у нас там третій блок ще працює, а якщо станеться обвал, хоча б одна плита впаде на діючий реактор,— значить, може бути додаткова розгерметизація". Мені треба було знати усі ці питання, місць багато, станція дуже велика, і скрізь треба було побувати.

З Правиком я тоді так і не встиг поговорити, Тільки коли відправляв у лікарню, тільки вже в цю мить буквально кілька слів... О 2 годині 25 хвилин він уже був відправлений у лікарню. Нагорі вони хвилин 15-20 перебували...

Десь о пів на четверту мені стало погано. Я закупив сигарету, задихався, як і раніш, був постійний кашель. Слабкість у ногах, хотілося посидіти... Сидіти було ніколи. Ми поїхали оглянути пости, я показав, де ставити машини. Поїхали до директора, власне, мені потрібен був телефон — доповісти обстановку. А на станції не було звідки подзвонити. Багато приміщень було зачинено, нікого там не було, а в директора кілька телефонів, та вони були зайняті. Говорив директор. В той час він аж розривався по телефонах. Ми звідти не могли подзвонити. Тому виїхали в частину".

А тривога зростала.

Тут треба пояснити одну важливу деталь. Крім караулу лейтенанта Правика ВПЧ-2, по бойовій тривозі було негайно піднято і караул лейтенанта В. Кібенка СВПЧ-6. Далеко не всі знають, що караул Кібенка належав зовсім до іншого підрозділу пожежної охорони — до пожежної частини №6, розміщеної у Прип'яті. Вона й зараз стоїть — ця невелика будівля СВПЧ-6 на околиці Прип'яті, за скляними дверима в безгомінні назавжди завмерла потужна пожежна машина — як пам'ятник подвигу караулові Кібенка.

Л. Телятников: "Наша частина номер два — а в її складі караул В. Правика — охороняла атомну станцію. Це була об'єктова частина. А міська частина, в якій працював Кібенок, вартувала у місті. Вони одразу ж дізналися про пожежу. У нас під час пожеж автоматично дається підвищений номер, одразу повідомляється на центральний пункт пожежного зв'язку. Повідомляється по радіостанції чи телефоном через міську частину. Міська частина щодо нас вважається головною. Тому, одержавши повідомлення, що виникла пожежа, вони автоматично знають, що повинні виїхати.

Як я вже казав, караул Правика спершу перебував на машинному залі. Там погасили, і відділення залишили на чергування під його керівництвом, тому що машинному залу загрожувала небезпека. А міська частина, оскільки вона приїхала трохи пізніше, була направлена на реакторне відділення. Спочатку машинний зал був головний, а потім — реакторне відділення. Отож Правик потім навіть лишив свій караул, подався на допомогу міській частині. З нашого караулу загинув лише Правик. Решта п'ять чоловік, що загинули,— це були хлопці з шостої міської частини. Так вийшло, що вони перші почали гасити на реакторі. Там було найнебезпечніше. З погляду радіоактивної небезпеки, звичайно. А з погляду пожежної — на машинному залі, тому там наш караул і діяв у початковий момент аварії".

А тривога зростала.

З самого початку аварії Правик дав сигнал тривоги усім пожежним частинам Київської області. За цим сигналом у бік АЕС висилалися пожежні підрозділи сусідніх населених пунктів. Терміново готувався резерв.

Григорій Матвійович Хмель, 50 років, водій пожежного автомобіля Чорнобильської районної пожежної частини:

"Я люблю грати в шахи. Тієї ночі чергував. Грав з шофером. Кажу йому: "Не те, Мишко, робиш, помилки робиш". Він програвав. Десь до дванадцятої години ночі тяглася наша розмова, потім я кажу: "Мишко, я піду, мабуть, спати". А він каже: "А я буду ще з Борисом гуляти".— "Ну, гуляй".

У нас там лежаки, я поклав лежак, матрац поклав, ковдру взяв чисту, ковдру у шафці, то я під голову поклав і ліг. Не знаю, довго я дрімав чи ні, потім чую щось: "Так, так, поїхали, поїхали!" Я розплющую очі і бачу: Мишко стоїть, Борис, Гриць. "Поїхали".— "Куди?" — "Зараз Володя візьме зведення". Потім він тільки-но прийняв зведення — ву! ву! — загула сирена. Тривогу зробили. Я запитую; "Куди?" — "На Чорнобильську АЕС".

Мишко Головненко, водій, з ходу їде, я від'їжджаю другим. Це дві машини, які стоять у нашій частині,— в одній я, у другій — він. Ну, бачите, часто так буває, що, коли ми від'їжджаємо, дверей не зачиняємо, а ті двері скляні, і тоді і б'є нам вікна вітер. Так звичайно, хто останній їде, треба, щоб зачинив гараж. Я з Прищепою зачиняємо гараж. Я думаю — Мишка наздожену, у мене ЗІЛ-130. Ну й поїхали, погнав я десь кілометрів вісімдесят на годину. У мене над головою тріщить рація — викликає Іванків, Поліське, диспетчер викликає. Чую, що викликає по тривозі, це щось не те...

Потім я наздогнав машину Головненка вже під самою щоб не плутати по будівництву, щоб зразу дві машини йшло. Наздогнав його, сів йому на хвоста своєю машиною. Під'їздимо. Тільки-но туди, де дирекція АЕС, під'їхали, одразу нам видно — горить полум'я. Як хмара, полум'я червоне. Думаю — ну й роботи буде. Прищепка каже: "Так, дядьку Гришо, багато роботи, буде". Приїхали ми туди за десять чи за п'ятнадцять хвилин до другої години ночі. Дивимосся — жодної машини нашої — ні з другої, ні з шостої частини. Що ж таке? Вони, виявляється, поставали з північної частини блока. Ми вийшли — куди, що? Бачимо — графіт там розкидано. Мишко каже: "Графіт, що таке?" Я його відкинув ногою. А боєць на тій машині взяв його в руки. "Він,— каже, — гарячий". Графіт. Шматки були різні — великі й маленькі, такі, що можна взяти в руки. Їх вивалило на доріжку, всі там тупцювали по ньому. Потім бачу — біжить Правик, лейтенант, який загинув. Я його знав. Два роки разом з ним працював. А мій син, Петро Григорович Хмель,— начальник караулу, такий як Правик. Лейтенант Правик— начальник третього караулу, а Петро — начальник першого караулу. Вони разом з Правиком училище закінчували... А другий мій син — Хмель Іван — начальник пожежної інспекції Чорнобильського району.

Так... Значить, біжить Правик. Я запитую: "Що, Володю?" А він каже: "Давайте ставте машини на сухотруби. Давайте сюди". І тут під'їжджають машини з другої та шостої частини, повертаються до нас. Наших дві і їхніх три — цистерни і мехдрабина. П'ять машин з цього боку. Ми одразу — раз! Підганяємо машини до стіни на сухотруби. Знаєте, що таке сухотруби? Ні? Це порожні труби, в які треба підключити воду і тягти її аж туди, на дах, а нам треба рукави брати, приєднувати рукави і треба гасити полум'я.

Машину ми ставимо на сухотруби, зразу близько підганяємо — це у нас силенна машина, Пивовара Петра з шостої частини, поруч ставимо на гідрант, моїй вже нема куди, нема місця. Тоді я з Борисом і з Миколою Тітенком кажу: "Давайте гідрант!" Ну, там раз-раз, гідрант знайшли, це вночі, важко знайти. Коли були навчання, ми знали, що наш гідрант по той бік за планом, а виявилось — по цей. Знайшли гідрант, підганяємо машину, викидаємо швиденько рукави, і вони — Тітенко і, по-моєму, Борис, я не пам'ятаю,— поперли до Мишкової машини. Три рукави по двадцять метрів — це шістдесят метрів.

Толком про радіацію ми не знали. А хто працював — той і уявлення не мав. Машини пустили воду, Мишко наповнював водою цистерну, вода йде нагору — і ось тоді ці пацани, що загинули, подалися нагору — і Ващук Микола, й інші, і той самий Володя Правик. Тільки Кібенка тоді не бачив. Вони по драбині, що приставна, подряпалися

туди нагору. Я допомагав встановлювати, швидко все робилося, оце все зробили, і більше я їх не бачив.

Ну, працюємо. Полум'я видно — горіло воно з жаром, такою собі хмарою. Потім труба там — пристрою я не знаю, щось квадратне,— звідти теж горить далі. Коли бачимо — полум'я не горить, а вже починають летіти іскри. Кажу: "Хлопці, це вже гасне".

Приходить Леоненко, заступник начальника другої частини. Ну, ми знаємо, що Правика вже повезли, Телятникова повезли — отоді ми зрозуміли, що радіація. Кажуть нам — заходьте сюди в їдальню, одержуйте порошки. Тільки-но я зайшов, запитую: "Петра нема?" Петро мав заступити Правика о восьмій ранку. Кажуть: "Нема". А його підняли по тривозі. Коли я тільки вийшов, хлопці кажуть: "Діду, Петра Хмеля повезли на підміну туди". Думаю — все, гаплик.

Тут машин наїхало повно, прибуло наше керівництво, "Волга" прийшла з управління, поприбували, поприїжджали до нас машини з Розважева, Димера. Я бачу — Якубчик з Димера, ми знайомі, він водій. "Це ти, Павле?" — "Я". Сіли в машину, поїхали до першого корпусу, там нас завели в одну кімнату і почали перевіряти на радіацію. Усі підходять, а він пише: "Брудний, брудний, брудний, брудний". А так нічого не кажуть. Це було вночі. Повели нас у лазню — митися. Кажуть: "По десять чоловік роздягайтесь, одяг кидайте тут".

У мене були ялові чоботи, штани, брезент мені, як водієві, не належить, куфайка, роба, захисна сорочка. Він каже: "Документи беріть з собою і ключики і прямо в душ". Добре. Помилися, виходимо на інші двері, там нам видали одяг, бахіли. Усе серйозно. Я вийшов на вулицю — глянув, уже все було видно, ясно, бачу — Петя мій іде, у формі, в плащі, ремінь пожежний, картуз, чоботи на ньому ялові. "О, ти синку, туди ж?" — кажу. Тут на нього нагримали, бо він зайшов туди, де ми перемились, і забрали, повели, не пустили, коротше кажучи. Він лише сказав: "Ти тут, батьку?" — і його забрали.

Потім нас повели в підвал цивільної оборони. Там тиша, ліжка такі, це було о сьомій годині. Вже восьма, вже дев'ята година, коли бачу — Петя йде. Перевдягнутий. Ну, приходить син, сідає, розмовляє зі мною, свої домашні питання, навіть про це нічого. Каже він: "Я не знаю, батьку, що вдома робити, щось мене нудить". Потім: "Я, батьку, мабуть, піду в санчастину".— "Ну, йди". Він і пішов.

Я й не запитував його, що він там нагорі робив,— не було коли питати.

А Йвана, другого сина мого, теж по тривозі підняли. Він підлягав райвідділу Чорнобиля. Його десь о шостій ранку підняли. Послали його в дозір чи куди, у нього "уазик" і він мотався туди-сюди.

А я спочатку наче нічого почувався. Але, по-перше не спавши, потім перехвилювались, потім я налякався, а потрясіння таке, розумієте, оце все..."

Герой Радянського Союзу лейтенант Володимир Павлович Правик.

Герой Радянського Союзу лейтенант Віктор Миколайович Кібенок.

Сержант Микола Васильович Ващук.

Старший сержант Василь Іванович Ігнатенко.

Старший сержант Микола Іванович Тітенюк.

Сержант Володимир Іванович Тишура.

...Шість портретів у чорних рамках, шестеро прекрасних молодих хлопців дивляться на нас зі стіни пожежної частини Чорнобиля, і здається, що їхні погляди скорботні, що застигли в них і гіркота, і докір, і німе запитання: як могло таке статися? Але це вже зараз здається. А тієї квітневої ночі, в хаосі і тривозі пожежі, не було в їхніх поглядах ні скорботи, ні докору. Ніколи було. Вони працювали. Вони рятували атомну станцію, рятували Прип'ять, Чорнобиль, Київ, усіх нас.

Був червень 1986 року, коли я прийшов сюди, у свята і святих МВС УРСР — пожежну частину Чорнобиля, яка стала центром усієї протипожежної роботи в Зоні. Надзвичайно спечений червень, коли на небі люто сяяло сонце і не було ні найменшого натяку на хмаринку — і все це відбувалося не з божої волі, а людської: льотчики безжально знищували хмари в зоні АЕС, користуючись спеціальними методами хімічної авіаобробки неба.

Гарний, майже дачного зразка будинок пожежної частини. Подивився на ті двері, що їх так дбайливо зачиняв за собою "дід" Хмель, виїжджаючи на пожежу. Скло вціліло. Два бійці зі шлангами в руках мили заасфальтований двір, над яким спроквола піднімалася парка хвиля гарячого повітря. Стояли готові до виїзду, вимиті до блиску червоно-білі пожежні машини з номерними знаками Черкаської, Дніпропетровської, Полтавської областей. Біля реактора тривало цілодобове чергування пожежників: можна було очікувати що завгодно. Крім того, об'єднаному пожежному загону, що чергував у ті гарячі дні в Чорнобилі, довелося взяти участь у боротьбі із "звичайними" пожежами, які не дивина для тутешніх лісистих, болотистих місць, особливо у засушливі роки: у Зоні горіли торфовища. І, як усе в Зоні, ці "звичайні" пожежі також були незвичайні: разом з димом у повітря злітали радіоактивні аерозолі, того аж ніяк не можна було допустити...

Я познайомився тут з начальником Управління пожежної охорони МВС УРСР генерал-майором внутрішньої служби Пилипом Миколайовичем Десятниковим і начальником загону пожежників полковником Євгеном Юхимовичем Кірюханцевим. Полковник Кірюханцев — москвич, типовий військовий інтелігент: підтягнений, вродливий, точний. Він розповів мені, що на початку червня в їхній частині відбувся дуже дивний, але й дуже знаменний товариський суд. Судили за те, що два бійці... "схопили" на два рентгени більше, ніж мали на те "право", виконуючи конкретну операцію (усі бойові дії перед їх виконанням старанно планувалися і неодноразово відпрацьовувалися з хронометром).

Треба ж таке!

Ще в травні їх, можливо, похвалили б, оголосили героями. А в червні уже карали. Так швидко мінялися у Зоні часи, мінялося саме ставлення до цього місткого поняття "героїзм".

Лише ставлення до тих, чий портрет в чорних рамках висіли на стіні Чорнобильської пожежної частини, не змінилося і не зміниться ніколи.

БІЛОКІНЬ ІЗ "ШВИДКОЇ"

Валентин Петрович Білокінь, 28 років, лікар "швидкої допомоги" медсанчастини міста Прип'ять.

"25 квітня о двадцятій годині я заступив на чергування. У Прип'яті працює одна бригада "швидкої допомоги" — лікар і фельдшер. А всіх машин "швидких" у нас лише шість.

Коли було багато викликів, ми розділялися: фельдшер ганяв на виклики до "хроніків" — якщо треба зробити укол, а лікар — на складні випадки і дитячі. Під час того чергування ми працювали нарізно, мовби двома бригадами: фельдшер Саша Скачок і я. Диспетчером була Маснецова. І ось з тієї восьмої години вечора якось усе поїхало, помчало з дивовижною швидкістю. Ні, спочатку все спокійно було на атомній станції, та неспокійно в місті. Я їздив весь час, фактично не виходив з машини. Спочатку була якась пиятика, хтось там викинувся з вікна, ні, не загинув, цілком здоровий, але п'яний у дим... Потім були дитячі виклики, до бабусі однієї їздили, і потім десь увечері, перед дванадцятою годиною, — я добре запам'ятав, бо ніч була сумбурна, — надійшов виклик: хлопчик тринадцяти років з бронхіальною астмою, напад затягнувся. А затягнувся він тому, що дзвонив сусід і не сказав номера квартири. Я виїхав на проспект Будівельників, а вже північ і домище великий. Подивився, походив-походив — нікого. Що робити? Усіх же будити не будеш. Поїхав.

Приїхав, Маснецова каже: "Дзвонили, вже назвали номер квартири". Я знову туди, приїжджаю — на мене сусід почав лаятись, що пізно приїхав. Я кажу: "Так і так, не знав номера". А він "А ви повинні знати". А я чесно не знав, уперше їздив до цього хлопчика. Вдома цей сусід тиснув на мене, мало не ліз у бійку, я тоді спустив хлопчика в салон "рафа" ввів внутрішньовенно еуфілін. А сусід все погрожував поскаржитись на мене...

Отож коли ми поверталися до себе в лікарню, — а їхали ми з водієм Анатолієм Гумаровим, він осетин, йому років тридцять, — ми побачили те. Як це було? Їдемо вночі, місто порожнє, спить, я поруч з водієм. Бачу два спалахи з боку Прип'яті, ми спочатку не зрозуміли, що з атомної. Ми їхали по Курчатова, коли побачили спалахи. Подумали, що це зірниці. Тому що навколо були будинки, ми атомної станції не бачили. Тільки спалахи. Як блискавка, може, трохи більші за блискавку. Гуркоту ми не почули. Мотор працював. Потім на блоці нам сказали, що гахнуло добряче. І наша диспетчер чула вибух. Один, а потім зразу ж другий. Анатолій ще сказав: "Зірниці не зірниці, не розумію". Він сам мисливець, тому його трохи здивувало. Ніч була тиха, зоряна, нічого такого... Коли ми приїхали в медсанчастину, диспетчер каже, що був виклик. Ми приїхали о першій годині тридцять п'ять хвилин. Надійшов виклик на атомну, і фельдшер Саша Скачок поїхав на АЕС. Я запитав у диспетчера: "Хто дзвонив, яка пожежа?" Вона до ладу не сказала нічого — треба мені їхати чи не треба. Ну, й вирішили дочекатися інформації від Саші. О першій годині сорок — сорок дві хвилини мені передзвонив Саша, сказав, що пожежа, є з опіками, потрібен лікар. Він був схвилюваний, ніяких подробиць, і повісив трубку. Я взяв сумку, взяв наркотики, бо є з

опіками, сказав диспетчеру, щоб зв'язалася з начальником медсанчастини. Узяв з собою ще дві порожні машини, а сам поїхав з Гумаровим.

Там ходу "рафиком" до атомної хвилини сім-десять по прямій.

Ми виїхали тією дорогою, яка веде на Київ, а потім звертаємо ліворуч на станцію. Отам я й зустрів Сашу Скачка — він їхав назустріч нам у медсанчастину, але їхній "рафик" був з увімкненим маяком, і я не став їх зупиняти. бо коли з маяком — випадок неординарний. Ми поїхали далі на станцію.

Ворота, стоїть варта, нас запитують: "Куди їдете?" — "На пожежу".— "А чому без спецодягу?" — "А я звідки знав, що спецодяг буде потрібний?" Я без інформації. Був у самому халаті, квітневий вечір, тепло вночі, навіть без чепчика, без нічого. Ми заїхали, я зустрівся з Кібенком.

Коли розмовляв з Кібенком, я запитав у нього: "Є з опіками?" Він каже: "Обпечених нема. Але ситуація не зовсім зрозуміла. Щось моїх хлопців трохи нудить".

Пожежі фактично вже не було видно, вона якось поповзла по трубі. Перекриття впало, дах...

Ми розмовляли з Кібенком біля самого енергоблоку, де стояли пожежники. Правик, Кібенок — вони тоді під'їхали двома машинами. Правик вискочив, але до мене не підходив, а Кібенок був збуджений трохи, знервований.

Саша Скачок вже забрав зі станції Шашенка. Його витягли хлопці. Обгорілого, на нього звалилася балка. Він помер у реанімації двадцять шостого вранці.

Дозиметрів у нас не було. Казали, що є протигазу, є захисні комплекти, але нічого цього не було, не спрацювали...

Мені треба було по телефону подзвонити, Кібенок сказав, що і йому треба зв'язатися з начальством, і тоді я поїхав на АПК—адміністративно-побутовий корпус,— метрів за 80 від блока. Машини запаркував на кругу, одна машина стояла трохи ближче до блока. А хлопцям сказав: "Якщо буде потрібна допомога — я стою тут".

По-справжньому я відчув тривогу, коли побачив Кібенка, а потім біля адміністративного корпусу — хлопців з експлуатації. Вони вискакували з третього блока і бігли до адміністративного корпусу — ні в кого до пуття нічого не розпитаєш.

Двері здоровпункту були забиті...

Подзвонив у центральний щит управління. Запитую: "Яка обстановка?" — "Обстановка неясна, залишайтеся на місці, надавайте допомогу, якщо треба". Потім подзвонив до себе в медсанчастину. Там уже був заступник начальника Печериця Володимир Олександрович.

Я сказав Печериці, що бачив пожежу, бачив обвалене покриття на четвертому енергоблоці. Це було десь близько другої години ночі. Сказав, що хвилююсь,— приїхав сюди, ніякої роботи поки що не роблю, а місто ж усе висить на мені. Можуть бути термінові виклики. Ще я сказав Печериці, що поки що уражених нема, але пожежники кажуть, що їх нудить. Почав згадувати воєнну гігієну, згадувати інститут. Впливли якісь знання, хоча здавалося, що все забув. Адже як у нас вважали? Кому вона потрібна—радіаційна гігієна? Хіросіма, Нагасакі — усе це так далеко від нас.

Печериця сказав: "Залишайся поки що на місці, хвилин через п'ятнадцять-двадцять передзвониш, ми скажемо тобі, що робити. Не хвилюйся, ми на місто дамо свого лікаря, викличемо". І в ту мить до мене нараз підійшли троє, по-моєму, командировані, привели хлопця років вісімнадцяти. Хлопець скаржився на нудоту, різкий головний біль, він почав блювати. Вони працювали на третьому блоці і, здається, зайшли на четвертий... Я запитую: що їв, коли, як провів вечір, мало від чого може нудити? Поміряв тиск, Там 140 чи 150 на 90, трохи підвищений, підскочив, і хлопець трохи не при собі, якийсь такий... Завів його в салон "швидкої". У вестибулі нема нічого, там. навіть посадити ні на що, лише два автомати з газованою водою, а здоровпункт зачинено. Завів його в машину. А він "запливає" у мене на очах, хоч і збуджений, і водночас такі симптоми— сплутана психіка, не може говорити, почав якось заплітатися, наче ковтнув добрячу дозу спиртного, але ні запаху, нічого...

Блідий. А ті, що повибігали з блока, лише вигукували: "Жах, жах",— психіка у них була вже порушена. Потім хлопці сказали, що прилади зашкалює. Та це пізніше було.

Цьому хлопцеві я ввів реланіум, аміназин, щось іще, і одразу ж, як уколів його, до "швидкої" прийшли ще троє. Троє чи четверо з експлуатації. Усе було як по завченому тексту: головний біль з тією ж симптоматикою — закладене горло, сухість, нудота, блювання. Я ввів їм реланіум, я був сам, без фельдшера, і — одразу їх у машину і відправив у Прип'ять з Анатолієм Гумаровим.

А сам знову дзвоню Печериці, кажу — так і так. Така симптоматика.

— А він не сказав, що зразу надсилає вам допомогу?

— Ні. Не сказав... Тільки-но я цих відправив, хлопці привели до мене пожежників. У плащах. Кілька чоловік. Вони просто не стояли на ногах. Я застосовував суто симптоматичне лікування: реланіум, аміназин, щоб "зняти" трохи психіку, біль...

Коли Толя Гумаров повернувся з мед санчастини, він привіз мені купу наркотиків. Я передзвонив і сказав, що не робитиму їх. Адже обпечених не було. А мені навіщось підсовували наркотики. Потім, коли я приїхав уранці в медсанчастину, у мене їх ніхто не хотів брати, тому що почали заміряти мене — фон іде надто великий. Я здаю наркотики, а вони їх не беруть. Я тоді видобув наркотики, поклав і кажу: "Що хочете, те й робіть".

Відправивши пожежників, я вже попросив, щоб прислали калій-йод, таблетки, хоча в здоровпункті на АЕС йод, мабуть, був. Спочатку Печериця, запитував: "А чому, а навіщо?" — а потім, очевидно, коли вони побачили уражених, більше не питали. Зібрали калій-йод і прислали. Я почав давати його людям.

Корпус був відчинений, та люди виходили надвір. Вони блювали, їм було незручно. Соромились. Я заганняю усіх їх у корпус, а вони в двір. Я їм пояснюю, що треба сідати в машини і їхати в медсанчастину та обстежуватися. А вони кажуть: "Та я перекури́в, просто перехвилювався, тут вибух, тут таке..." І тікають од мене. Народ також не цілком усвідомлював те, що сталося.

Згодом у Москві, в 6-й клініці, я лежав у палаті з одним дозиметристом. Він розповідав, що у них одразу після вибуху зовсім зашкалило станційні прилади. Вони

подзвонили чи то головному інженерові, чи то інженерові з техніки безпеки, а той інженер відповів: "Що за паніка? Де черговий начальник зміни? Коли буде начальник зміни, нехай він мені подзвонить. А ви не панікуйте. Доповідь не за формою". Відповів і поклав трубку. Він був у Прип'яті, вдома. А вони потім вихопилися з цими "депешками" (ДП — дозиметричний прилад.— Ю. Щ.), а з ними до четвертого блока не підійдеш.

Мої три машини весь час циркулювали. Пожежних машин було дуже багато, тому наші почали світити, щоб поступалися дорогою, подавати сигнали — пі-пі, пап-па.

Правика і Кібенка я не вивозив. Пам'ятаю — Петро Хмель був, чорнявий такий хлопець. З Петром я лежав спочатку в Прип'яті, ліжка поруч, потім у Москві.

О шостій годині і я відчув, що дере в горлі та болить голова. Чи розумів небезпеку, чи боявся? Розумів. Боявся. Та коли люди бачать, що поруч людина в білому халаті, це їх заспокоює. Я стояв, як і всі, без респіратора, без захисних засобів.

А чому без респіратора? А де його взяти? Я кинувся був — ніде нічого нема. Я дзвоню в медсанчастину: "Є у нас "пелюстки"?" — "Нема у нас "пелюсток". Та й годі. У марлевій масці працювати? Вона нічого не дає. В цій ситуації просто не можна було відступитися.

На блоці, коли розвиднилося, вже не було спалахів. Був чорний дим і чорна сажа. Реактор плювався — не весь час, а так: дим, дим, а потім — бух! Викид. Він чадів, але полум'я не було.

Пожежники на той час спустилися звідти, і один хлопець сказав: "Хай горить він синім полум'ям, більше туди не поліземо". Вже усім стало зрозуміло, що з реактором негаразд, хоча щит управління так і не дав якихось конкретних даних. На початку шостої приїхав на пожежній машині дозиметрист,— не пам'ятаю, хто і звідки. Він приїхав з пожежниками, вони були з сокирками і довбонули якісь двері на АПК, забрали щось у ящиках. Не знаю — чи то одяг захисний, чи то обладнання, повантажили в пожежну машину. У дозиметриста був великий стаціонарний прилад.

Він каже: "Як, чому ви тут стоїте без захисту? Тут рівень скажений, що ви робите?" Я кажу: "Працюю тут".

Я вийшов з АПК, моїх машин вже не було. Я ще запитав того дозиметриста: "Куди пішла ця хмара? На місто?" — "Ні,— каже,— у бік Янова, ледь-ледь стороною наш край зачепило". Йому було років п'ятдесят, він поїхав на пожежній машині. А я відчув себе зле.

Потім все-таки приїхав Толя Гумаров, за що я йому вдячний. Я на той час уже йшов на вихід, думав — хоч попрошусь на пожежну машину, щоб підвезли, поки ще можу пересуватися. Початкова ейфорія (почуття радісного збудження.— Ю. Щ.) минула, з'явилася слабкість у ногах. Поки я був у роботі — не помічав цього, а тут почалося. Стан занепаду, давить, розпирає, був пригнічений, і лише одна думка: залізти кудись у шпарину. Ні рідних, нічого не згадував, хотілося якось залишитись на самоті, й годі. Втекти від усього.

Ми з Толею Гумаровим постояли ще хвилин п'ять-сім, ждали, може, хтось попросить допомоги, але ніхто не звертався. Я сказав пожежникам, що їду на базу, в

медсанчастину. В разі потреби хай нас викликають. Там більше десяти пожежних машин було.

Коли я приїхав у мед санчастину, там було багато людей. Хлопці принесли склянку спирту, випий, треба, мовляв, дали таку вказівку, що помагає. А я не можу, мене всього вивертає. Попросив хлопців, щоб моїм, у гуртожиток завезли калій-йод. Але хто був п'яний, хто бігав і без кінця й краю відмивався. Я взяв тоді машину "Москвич" — не наш був водій — і поїхав додому. Перед цим помився, переодягнувся. Відвіз своїм у гуртожиток калій-йод. Сказав позачиняти вікна, не випускати дітей, сказав усе, що міг. Сусідам роздав таблетки. І тут по мене приїхав Дьяконов, наш лікар, і забрав мене. Поклали в терапію, одразу під крапельницю. Я почав "запливати". Стало мені гіршати, і я досить туманно все пам'ятаю. Потім уже нічого не пам'ятаю..."

...Того літа я дістав листа з Донецька від свого давнього друга, декана педіатричного факультету Донецького медичного інституту ім. М. Горького, доцента Володимира Васильовича Гажієва. Колись, у п'ятдесяті роки, ми разом з Гажієвим випускали сатиричну газету київського медінституту "Крокодил у халаті", яка мала популярність серед студентів і викладачів: малювали карикатури, писали дошкульні підтекстівки... У своєму листі Гажієв розповів мені про випускника педіатричного факультету Валентина Білоконя:

"За роки навчання в інституті він був у цілому середнім, звичайним студентом... Ніколи не намагався справити вигідне враження на оточення — викладачів, адміністрацію та ін. Робив доручені йому справи скромно, з гідністю, доботно.

У ньому відчувалася надійність. У навчанні долав труднощі самотійно, зривів не було. Йшов до поставленої мети (хотів бути дитячим хірургом) гідно, виконуючи усе потрібне. Його природна порядність, доброта характеру викликала стабільну глибоку повагу до нього передусім усіх його товаришів по групі і курсу, а також викладачів. Коли в червні ми дізналися про його достойну поведінку двадцять шостого квітня у Чорнобилі, то перше, що сказали,— він, Валик, інакше вчинити не міг. Він справжня людина, надійний, порядний, до нього тягнуться люди".

...З Валентином Білоконом я зустрівся восени у Києві, коли вже в минулому у нього були лікарня, перебування в санаторії, неабиякі клопоти з одержанням квартири та влаштуванням на роботу в Донецьку, всяка бюрократична тяганина (скільки зусиль довелося йому докласти, щоб одержати належну йому зарплату... за квітень, не кажучи вже про отримання матеріальної компенсації, належної кожному жителю, евакуйованому з Прип'яті).

Переді мною сидів худорлявий, плечистий, соромливий хлопець, у кожному слові і поруху якого була витриманість і глибоке почуття гідності — лікарської і людської. Лише на третій день я випадково дізнався, що його діймає задишка, хоч до аварії він захоплювався спортом — важкою атлетикою — і витримував великі навантаження. Ми поїхали з ним до професора Л. П. Кіндзельського на консультацію...

Валентин розповів мені про своїх дітей (він батько двох дівчаток — п'ятирічної Тетянки і зовсім маленької Каті, якій під час аварії минуло півтора місяця), радів, що

нарешті працюватиме за фахом, який свідомо обрав собі у житті: дитячим хірургом. А я думав про те, як тієї ночі він, перший лікар у світі, що працював на місці катастрофи такого масштабу, рятував потерпілих, охоплених жахом, уражених радіацією людей, як вселяв у них надію, бо тієї ночі це були єдині його ліки, сильніші від реланіуму, аміназину і всіх наркотиків світу.

КОЛОНА ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Олександр Юрійович Єсаулов. 34 роки, заступник голови міськвиконкому м. Прип'яті;

"Уночі мене підняли, 26-го, на початку четвертої. Дзвонила Марія Григорівна, наш секретар, сказала: "Аварія на атомній станції". Якийсь її знайомий працював на станції, він прийшов уночі, збудив її і розповів.

За десять до четвертої я був у виконкомі. Голову вже повідомили, і він поїхав на атомну станцію. Я одразу ж подзвонив нашому начальнику штабу цивільної оборони, підняв його по тривозі. Він мешкав у гуртожитку. Примчався одразу. Потім приїхав голова міськвиконкому, Володимир Павлович Волошко. Ми зібралися всі разом і стали міркувати, що робити.

Ми, звичайно, не зовсім знали, що робити. Це, як кажуть, поки грім не вдарить над головою.

Я у виконкомі голова планової комісії, відаю транспортом, медициною, зв'язком, дорогами, бюро працевлаштування, розподілом будматеріалів, пенсіонерами. Взагалі заступник голови міськвиконкому я молодий, лише вісімнадцятого листопада 1985 року мене обрали. В день мого народження. Мешкав у двокімнатній квартирі. Дружини з дітьми під час аварії у Прип'яті не було — вона поїхала до своїх батьків, тому що була в післяпологовій відпустці. Син у мене народився у листопаді вісімдесят п'ятого. Доньці шість років.

Ну, от. Поїхав я в наше АТП, вирішив організувати миття міста. Подзвонив у виконком Кононихіну, попросив прислати мийну машину. Прийшла. Та це ж пісня! На все місто у нас було — не повіриш...— чотири поливально-мийні машини! На п'ятдесят тисяч жителів! Це незважаючи на те, що виконком і міськком — у нас взагалі був задиристий і той, і другий орган — виходили на міністерство, просили машини. Не передбачаючи аварії, а просто для того, щоб у місті підтримувати чистоту.

Приїхала машина з баком, де вони її відкопали — не знаю. Шофер був не її і не знав, як включити насос. Вода зі шланга лилася тільки самопливом. Я погнав його назад, він приїхав хвилин через двадцять, вже навчився включати цей насос. Ми почали мити дорогу біля заправки. Тепер я вже розумію заднім числом, що це була одна з перших процедур пилоосаджування. Вода йшла з мильним розчином. Потім виявилося, що саме тут було дуже забруднене місце.

О десятій ранку була нарада у міськкомі, дуже коротка, хвилин десять-двадцять. Було не до говорильні. Після наради я зразу пішов у медсанчастину.

Сиджу в медсанчастині. Як зараз пам'ятаю: блок як на долоні. Поруч, просто перед нами. Три кілометри від нас. З блока йшов дим. Не те щоб чорний... Така собі

струминка диму. Як з погаслого вогнища, тільки з погаслого вогнища сиза, а це така темна. Ну, а потім загорівся графіт. Це вже ближче до вечора, заграва була, звичайно, ого-го. Там графіту стільки... Не жарт. Після обіду мене запросив другий секретар Київського обкому В. Маломуж і доручив мені організувати евакуацію найтяжчих хворих у Київ, в аеропорт, щоб відправити в Москву.

Від штабу цивільної оборони країни був Герой Радянського Союзу генерал-полковник Іванов. Він прилетів літаком. Віддав цей літак для перевезень. Усе це відбувалося десь після 17.00 в суботу, двадцять шостого квітня. Сформувати колону виявилось непросто. Це ж не просто повантажити людей. Треба було підготувати на кожного документи, історії хвороб, результати аналізів. Основна затримка була саме в оформленні цих особових справ. Навіть такі моменти виникали — потрібна була печатка, а печатка на атомній станції. Затерли цю справу, відправили без печатки.

Ми везли двадцять шість чоловік — це один автобус, червоний міжміський "Ікарус". Але я сказав, щоб дали два автобуси. Мало що може трапитись. Боронь боже, затримка якась... І "швидка", тому що було двоє тяжкохворих, носилкових, з тридцятипроцентними опіками.

Я просив через центр Києва не їхати. Бо ці хлопці в автобусах, вони всі були в піжамах. Видовище, звичайно, дивовижне. Та поїхали чомусь через Хрещатик, потім ліворуч Петрівською алеєю — і погнали на Бориспіль. Приїхали. Ворота були зачинені. Це було вночі, годині о третій — початок четвертої. Сигналимо, нарешті — видовище, гідне богів. Виходить хтось у капцях, у галіфе, без ремня і відчиняє ворота. Ми поїхали просто на поле, до літака. Там екіпаж уже прогрівав мотор.

І ще один епізод влучив мені просто в серце. Підійшов до мене пілот. І каже: "Скільки ці хлопці дістали?" Запитую: "Чого?" — "Рентген". Я кажу: "Достатньо. А в принципі — в чому річ?" А він мені: "От я теж хочу жити, я не хочу мати зайві рентгени, у мене дружина, у мене діти".

Уявляєш?

Полетіли вони. Я попрощався, побажав швидкого одужання...

Погнали ми на Прип'ять. Була вже друга доба, як я не спав, — і сон не брав мене. Уночі, коли ще ми їхали в Бориспіль, я бачив колони автобусів, які прямували на Прип'ять. Нам назустріч. Це вже готувалася евакуація міста.

Був ранок двадцять сьомого квітня, неділя.

Приїхали, я поснідав і зайшов до Маломужа. Доповів. Він каже: "Треба евакуювати всіх, хто госпіталізований". Першого разу я вивозив найтяжчих, а зараз треба було всіх. За цей час, що я був відсутній, ще надійшли люди. Маломуж сказав, щоб я о дванадцятій годині дня був у Борисполі. А розмова відбувалася близько десятої ранку. Це було явно нереально. Треба було підготувати всіх людей, сформувати всі документи. Притому першого разу я віз двадцять шість чоловік, а зараз треба було вивезти сто шість.

Зібрали ми всю оцю "делегацію", все оформили і виїхали аж о дванадцятій годині дня. Було три автобуси, четвертий резервний. "Ікаруси". Тут жінки стоять, прощаються,

плачуть, хлопці, усі ходячі, в піжамах, я благаю: "Хлопці, не розходьтесь, щоб я вас не шукав". Один автобус укомплектовано, другий, третій, ось уже всі сідають, я біжу в супроводжувальну машину, сідаю, очікую п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять — третього автобуса нема! Виявляється, ще троє уражених поступили, потім ще... Нарешті поїхали. Була зупинка в Заліссі. Домовились, коли що — мигати фарами. Їдемо по Заліссю — раз! Водій різко гальмує. Автобуси стали. Останній автобус зупинився метрів за вісімдесят чи дев'яносто. Вилітає звідти медсестра і — щодуху до першого автобуса. Вийшло так, що у всіх автобусах медпрацівники були, але медикаменти везли в першому. Підбігає: "Хворому погано!" І от єдиний раз я бачив тоді Білоконя. Правда, тоді ще не знав його прізвища. Мені потім сказали, що це Білокінь. Сам у піжамі, він побіг із сумкою надавати допомогу".

В. Білокінь: "Перша партія уражених поїхала 26-го ввечері, годині об одинадцятій, прямцем на Київ. Вивезли операторів, Правика, Кібенка, Телятнікова. А ми лишилися на ніч. 27-го вранці мій лікар каже: "Ти не хвилюйся, полетиш у Москву. Одержали наказ до обіду вивезти". Нас коли везли на автобусах, я почувався непогано. Навіть зупинялися десь за Чорнобилем, комусь погіршало, я вибігав, ще й намагався допомогти медсестрі".

О. Єсаулов: "Білокінь побіг, його там хапали за руки. "Куди ж ти, ти хворий". Він же також уражений був... Помчався із сумкою. Причому найцікавіше те, що, коли почали порпатися в цьому мішку, ніяк не знайдуть нашатирного спирту. Я тут у цих даїшників із супроводу запитую: "У вас в аптечці є нашатирний спирт?" — "Є". Ми розвертаємося, під'їжджаємо до автобуса, Білокінь тому хлопцеві раз ампулу під ніс. Стало легше.

І ще один випадок запам'ятався у Заліссі. Хворі вийшли з автобусів — хто перекурити, хто розім'ятися, туди-сюди, і раптом біжить жінка з криком, гамом, галасом. У цьому автобусі їде її син. Це ж треба! Таке ось стикування... ти розумієш?.. Звідки вона взялася, я так і не зрозумів. Він їй "мамо", "мамо", заспокоює її.

У Бориспільському аеропорту нас уже очікував літак. Був начальник аеропорту Поливанов. Ми поїхали на поле, щоб під'їхати просто до літака, — адже хлопці всі у піжамах, а це ж квітень, не жарко. Проїхали через ворота, на поле, а за нами "рафик" жовтий чеше, лається, що виїхали без дозволу. Ми спершу взагалі не до того літака під'їхали. "Рафик" провів нас.

І ще такий випадок. Сидимо з Поливановим, затишно, купа телефонів, оформляємо документи на перевезення хворих. Я дав їм розписку від імені Чорнобильської атомної станції, гарантійний лист, що станція заплатить за політ — це був ТУ-154. Заходить миловида жінка, пропонує каву. А очі в неї як у Ісуса Христа, вона, очевидно, вже знала, в чому справа. Дивиться на мене, як на вихідця з Дантового пекла. Йшла вже друга доба, як я не спав, стомився страшенно... Приносить каву. Така маленька чашечка. Я цю пиндюрочку випив одним махом. Приносить другу. Кава чудова. Ми усі справи порішали, я встаю, а вона каже: "З вас п'ятдесят шість копійок". Я дивлюся на неї — нічого не розумію. Вона каже: "Пробачте, у нас ці речі робляться за гроші". Я був такий далекий від грошей, від усього цього... Наче з іншого світу приїхав.

Знову помили ми автобуси, прийняли душ. — і на Прип'ять. Виїхали з Борисполя близько 16.00. По дорозі вже зустріли автобуси".

Вивозили прип'ятців.

Приїхали в Прип'ять — вже спорожніле місто.

Було це 27 квітня 1986 року, у неділю".

ПЕРЕД ЕВАКУАЦІЄЮ

Л. Ковалевська: "Я жила в третьому мікрорайоні. У мене часто безсоння, я пила снотворне. Двадцять п'ятого квітня, у п'ятницю, я саме закінчила поему "Паганіні". Три місяці працювала над нею щонаочі. І цієї ночі я вирішила спочити. Випила снотворне. Ну й заснула мертвим сном. Вибухи я не чула. А у нас коли вихлопи, то чутно. Навіть вікна деренчать. Мама каже вранці: "Чи то на станції щось гримкотіло, чи то реактивні літаки літали цілу ніч". Не надала я цьому значення. Саме субота. Збираюся йти на засідання літоб'єднання. Я колись ним керувала, "Прометей" воно називається. Туди ходили і енергетики з атомної, і будівельники... Виходжу надвір, дивлюся — усі дороги залиті водою і якимось білим розчином, усе біле, в піні, всі узбіччя. А я знаю, що коли аварійний вихлоп... Серце якось недобре тенькнуло. Іду далі. Дивлюся — там міліціонер, там міліціонер — ніколи стільки міліції у місті я не бачила. Вони нічого не роблять, але сидять біля об'єктів — пошта, Палац культури. Наче воєнний стан. Це одразу різнуло. А люди гуляють, скрізь дітки, така спека була. Люди на пляж їдуть, на дачі, на рибалку, багато хто вже були на дачах, сиділи над річкою, біля ставка-охолоджувача — це таке собі штучне водоймище біля АЕС... Я не дійшла до літоб'єднання. Яна, моя донька, пішла в школу. Я повернулася додому і кажу: "Мамо, я не знаю, що сталося, але ти не випускай Наталочку — племінницю, а Яна прийде зі школи — посади її зразу вдома". А квартирки не сказала позачиняти. Не дотямила. Така спека. Кажу: "І сама не виходь, і дівчат не випускай сьогодні". — "Та що сталося?" — каже. — "Нічого не знаю, я так відчуваю". Подалася знову туди, на центральну площу. Йдуть наші літстудійці, я з ними зустрілася. Реактор видно було добре, видно, що горить і що розчахнута стіна. Полум'я було над діркою. Труба ота, що між третім і четвертим блоками, вона була розпечена, таке враження вогненного стоячого стовпа. Полум'я так не може стояти, не коливаючись, а тут стоїть вогняний стовп. Чи це полум'я з отвору — не знаю.

Цілий день ми нічого не знали, ніде ніхто нічого не казав. Ну, пожежа. Але про радіацію — що йде радіоактивне випромінювання — не було сказано.

І Яна прийшла із школи і каже: "Мамо, була фіззарядка майже годину на вулиці". Божевілля..."

Анелія Романівна Перковська, секретар Прип'ятського міськкому комсомолу:

"Вже зранку в міськком приходили хлопці і пропонували допомогу. Але ми самі не знали, що робити. Інформації не було ніякої. Поповзли чутки...

Пожежу погасили. Але що з реактором?

Навіть сперечалися з приводу того, розкритий реактор ні. Ніхто не вірив, що реактор розкритий. Ми розмовляли з хлопцями, які вивчали ці реактори. Адже реактор

сам по собі задуманий так добре, що навіть коли б ви хотіли його підірвати, то не змогли б цього зробити. Тому важко було повірити, що він розкритий".

Юрій Віталійович Добренко, 27 років, інструктор Прип'ятського міськкому комсомолу:

"Поруч зі мною, у гуртожитку заводу "Юпітер", жив лікар, Валентин Білокінь. Працював на "швидкій допомозі". Я з ним ходив рибалити, він гарний хлопець, разом кидали спінінг. Коли сталася ця аварія, він чергував, а потім приїхав у гуртожиток, роздягнутий, у самому халаті білому,— приїхав десь о шостій годині ранку, розбудив у блоці сусідів, роздав їм, таблетки. Каже: "Прийміть на всякий випадок",— і тут приїхала по нього "швидка допомога", і його забрали. Мене розбудити не встиг. Усе це розповіли мені вранці.

Цілий день у нас у міськкомі була якась невизначеність, але після шостої вечора ми всі знову зібралися — з'явилося конкретне завдання..."

А. Перковська: "Годині о четвертій дня в суботу, 26 квітня, почали з'їжджатися члени Урядової комісії. Виникла ідея — вантажити пісок на вертольоти і засипати реактор піском. Чия це була ідея — не можу сказати. Там дебати тривали дуже довго. Потрібен свинець — не потрібен? Пісок потрібен — не потрібен? Команди дуже швидко надходили і відмінялися. Зрозуміло, адже такої ситуації ніколи не було. Треба було шукати щось принципово нове.

Нарешті було вирішено вантажити пісок. У нас є кафе "Прип'ять", поблизу річкового вокзалу. Там нашивали пісок для 6-го і 7-го мікрорайонів. Пісок добірний, чистий, без домішок. Вантажили пісок у мішки. У нас було в місті багато командированих. Прибігли хлопці з Івано-Франківська. І кажуть: "Потрібен агітатор!" Це просто по-військовому пролунало. "Потрібен агітатор, там хлопці вже видихаються". Хлопці там уже довго працювали...

Потрібні були мотузки, щоб зав'язувати ці мішки. Вони закінчилися. Пам'ятаю ми взяли червону матерію, кумач, який лежав у нас до свят, і почали дерти його на смуги".

Ю. Добренко: "Отож увечері ми всі зібралися у міськкомі, і мені було дане перше завдання: до кафе "Прип'ять" привозили лопати, треба було піти й одержати ті лопати, десь сто п'ятдесят штук, а інші наші хлопці пішли по гуртожитках — збирати молодь. Молодь прийшла. Годині об одинадцятій вечора приїхала вантажна машина з порожніми мішками, і ми подалися насипати у мішки пісок.

Одним з перших прийшов Сергій Уманський, секретар комсомольської організації Прип'ятського монтажного управління. Він працював без дозиметра, без нічого, йому дали, як зараз пам'ятаю, білий костюм, і він уночі працював, потім відпустили його поспати, а вранці я знову побачив його в міськкомі комсомолу: "Що, Сергію?" — "Та,— каже,— працюю, мішки насипаємо".

Ю. Бадаєв: — Усю зміну вночі на 26-е ми пробули на станції. Близько восьмої години була команда: усім залишити робочі місця. Ми пішли в приміщення цивільної оборони. Потім нас одвезли додому.

Я сказав дружині, що сталося щось вкрай погане — з нашого вікна було видно зруйнований блок. Я кажу: "Дітей бажано нікуди не пускати. І зачинити вікна". Дружина, на жаль, не виконала мого прохання — їй стало шкода, що я так натерпівся. Я ліг, а вона відпустила дітей, щоб не галасували. Дала мені можливість відпочити... Краще б я не спав... Команди, щоб не випускати дітей, в суботу не було. У неділю надійшла. Годині о десятій ходила жінка й казала, щоб не випускати дітей, не виходити з дому і слухати радіо. О другій годині почалася евакуація".

А через кілька місяців потому рано-вранці, ще затемна, коли над усім світом завис пекельний туман, виїхали ми з Сашком Єсауловим у Зону. їхали "Жигулями-008". Єсаулов — відмінний водій, і наш рейд був схожий на авторалі. Дальнє світло фар упиралося в непроглядні клуби туману і засліплювало нас самих, на ближньому світлі майже нічого не було видно, особливо там, де не було намальовано розділювальної розмітки на асфальті, і час від часу дорога тікала від нас, та якось обійшлося. Машина поводитися чудово. ("От що значить передні ведучі колеса!" — захоплено казав Сашко, темноокий рум'яний кремезняк). На колінах у мене лежав касетний магнітофон, і впродовж усієї цієї напруженої та небезпечної дороги, підтримуючи нас і вселяючи впевненість, у машині співали хлопці з Ліверпуля, знамениті "Бітлзи". Якось дивно їхня музика поєднувалася із стрімкою поїздкою по Зоні. На автомобілі нашому не було звичних номерів, лише на капоті і на борту видніли великі цифри: 002 — як на гоночних машинах. Зрідка траплялися нам по дорозі бронетранспортери із ввімкнутими фарами та де-не-де працювали підрозділи хімічного захисту: солдати в чорних комбінезонах і спеціальних ядучо-зелених бахилах.

Вже неподалік од в'їзду в Прип'ять ми раптом побачили обабіч дороги зрізані бульдозерами піски, викорчовані пні, а далі — рудий, наче обгорілий, сосновий ліс. Той сумнозвісний ліс, що вже увійшов у легенду Зони під назвою Рудий ліс. Сюди впала частина викиду з четвертого реактора. За цим лісом починалося місто, а поруч з ним простягнувся район так званої "Нахабівки", самовільно поставлених "дач" — убогих дощатих халуп, невеликих садків. Тієї неділі тут відпочивали люди.

А. Перковська: "В суботу в третій школі був призначений збір дружини, школа велика, дві з половиною тисячі учнів, і дружина там — півтори тисячі дітей. Проводити його вони мали у Палаці культури. Ну от, на нараді вранці двадцять шостого поставили це запитання, а В. Маломуж — другий секретар обкому партії — сказав так: "Все, що у вас заплановано, провадьте". Директор школи, коли ми вийшли після цієї наради, запитує: "Ну, що мені робити?" Я кажу: "Провадьте в школі, і не обов'язково, щоб були всі діти". І збір все-таки відбувся, але в шкільному спортзалі.

У суботу пройшли всі уроки, нічого не відміняли. Але надворі ніяких змагань не було.

В першій і другій школах, там, де я була, вікна були зачинені. Лежали мокрі ганчірки, стояли біля дверей чергові, нікого не впускали, не випускали.

Про інші школи не знаю.

На неділю був запланований пробіг "Здоров'я". Педагоги не знали, буде він чи не

буде. Одна вчителька телефонувала у міськком: "Я вранці усіх дітей збираю в школу". І коли їй сказали, що вже всі аж кричать про евакуацію, вона вигукнула: "Яка евакуація, хлопці? Адже у нас сьогодні пробіг "Здоров'я"!.."

Уявіть: до евакуації лишається півтори години. У нашому дитячому кафе, у великому торговому центрі, повнісінько батьків з дітьми, їдять морозиво. Вихідний день, усе добре, все спокійно. Люди прогулювалися по місту з собачками. А коли ми підходили і пояснювали людям — реакція була бурхливою і недовірливою: "Це не ваше діло, мовляв, що я ходжу. Хочу — гуляю". І все. Люди так сприймали.

Не знаю, вірили нам чи не вірили. У магазинах багато різних продуктів, свято на носі, люди закупають продукти на свята, у кожного свої плани — той на дачу їде, той туди...

Пам'ятаю, Саша Сергієнко, наш другий секретар, обурювався: "Тільки-но бачив — дитина сидить на піску, а батько її СІУР — старший інженер управління реактором. Ну як він, знаючи, що аварія на атомній станції, міг дозволити дитині сидіти, колупатися у піску? А вулиця сусідить з цим ліском". Він Рудий ліс мав на увазі.

ЕВАКУАЦІЯ

Через сорок п'ять років після початку Великої Вітчизняної війни знову у нашій країні пролунало це страшне слово: евакуація.

Пам'ятаю Київ сорок першого, охоплений тривогою, сум'яття на вокзалі — ми жили поблизу станції. Хтось від'їздив, хтось залишався, хтось не вірив, що німці прийдуть у Київ (мій батько в перший день війни сказав, що через два тижні ми будемо у Берліні), хтось уже припасав продукти, готуючись до окупації. Ніхто нічого до пуття не знав, через що невпевненість лише зростала. А німецькі літаки нахабно літали над Києвом, і під плексигласовими ковпаками видно було голови стрільців-радистів, що переможно оглядали згори стародавню столицю Русі, її золотосяйні бані соборів. По місту ширилися зловісні чутки про оточення, про диверсантів, про парашутні десанти і танкові німецькі прориви, — а ми приречено сиділи вдома, нікуди не вирушаючи, тому що батько поїхав у прифронтову смугу, і нічого від нього не було чути. Батько — інженер-автодорожник — працював в управлінні шосейних доріг НКВС, він був членом партії, і ми могли лише здогадуватися про те, що очікує в окупації сім'ю "енкаведиста" і більшовика. Але одного тривожного спеченого дня липня 1941-го до нашого старого двоповерхового будинку на Солом'янці під'їхала півторатонка, з неї вискочив батько і дав нам півгодини на збирання. Мама бігала по квартирі, не знаючи, що брати з собою. Батько сказав, що це ненадовго, на місяць, щонайбільше на два, до осені, і тому теплих речей ми не взяли, в метушні забувши і найнеобхідніше... Потім у російську стужу в Саратові ми згадували цей оптимізм батька, вихований газетами, радіопередачами і кінофільмами: перед війною показували пречудовий фільм "Якщо завтра війна".

З того часу я сприймаю евакуацію — будь-яких масштабів — як величезне нещастя, завжди несподіване, яке завжди викликає шок і розгубленість незалежно від того, чи погано, чи добре вона організована. Якийсь історичний ураган вириває людину з

корінням з рідного ґрунту, і дуже непросто буває відновити життя в звичних формах.

А. Перковська: "Уперше заговорили про можливість евакуації в суботу ввечері, годині об одинадцятій. А о першій годині ночі нам уже дали завдання — за дві години скомплектувати документи для вивезення. Мене залишили і сказали, щоб готувала документи до здачі. Це сильно шмагонуло по нервах — дуже нагадало війну.

І у нас, у всіх з міськкому, досі так і лишилося розмежування: до війни і після війни. Ми так і кажемо: це було до війни. Ми чітко знаємо, що це було до 26 квітня, а це — після того. Коли треба щось відновити у пам'яті.

Я почала думати: а що треба вивозити? Зрозуміло, що знамена, печатки, облікові картки. А ще що? В інструкції слова "евакуація" просто нема. Нічого не передбачено на такий випадок. Адже у нас ще три комітети на правах райкому. А з їхньою документацією що буде? Комітет комсомолу будівництва АЕС розміщений навпроти 4-го блоку у будинку управління. А комітет атомної станції трохи далі. Туди теж не можна було дістатися.

Я викликала завсектором обліку, статистика. Це було вночі. Вони швидко прийшли, і ми почали думати — що робити?

Ми зібрали всю документацію. Часу рахувати не було. Склали у мішки і запечатали. У секторі працювали Світлана, Маша, хлопці їм допомагали. А ми допомагали у міськкомі партії. Там працювала Урядова комісія, у них виникали певні питання, у яких вони не орієнтувалися, і потрібна була місцева людина. Когось викликати, комусь подзвонити. Потім ми пішли у виконком, і мені видали план 5-го мікрорайону. Я повинна була проводити там евакуацію".

Л. Ковалевська: "Уночі з суботи на неділю полягали спати, раптом дзвінок у двері. Годині о третій ночі. Сусідська дівчинка: "Тьотя Люба, буди всіх, збирайся, буде евакуація". Я вмикаю світло, чую — люди в під'їзді плачуть, метушаться, сусіди повставали. Мати одяглася. Її трясє. Я кажу: "Бачиш, я радіо ввімкнула — глухо. Якби щось було — говорили б по радіо".— "Ні, я почекаю". Півгодини очікує — нема нічого, годину — ні. "Мамо,— кажу,— лягай. Ти ж бачиш, нічого не буде". А там люди встали, сльози, хтось уночі поїхав у Чернігів, чернігівський поїзд о четвертій годині ранку, із станції Янів".

А. Перковська: "О п'ятій годині ранку 27-го нас відпустили скласти речі. Прийшла я додому. Брат сидить у кріслі — не спить. Я сказала братові, щоб він хоч що-небудь склав. Ну, він склав документи. Я ж знала про евакуацію раніше і сказала братові. Та повірте — він узяв документи з собою, змінну сорочку і куртку. Та й годі.

І я так само. Від'їздила ось із такою невеликою сумкою. Документи взяла, і все. А потім виявилось... Коли дозиметристи виміряли наш одяг, треба було його змінити, виявилось, що нема в що переодягтись. Мене одягали дівчата в Іванківському райкомі. Взагалі у поспіху нічого не взяли з собою. Тим більше — звикли вірити. Сказали нам — на три дні. Хоча добре розуміли, що це буде не на три дні, а довше.

Я вважаю, цілком слушно, що саме так сказали. Інакше так швидко і чітко ми б евакуації не провели.

Коли вранці я прийшла додому, через півгодини почали приходити сусіди. Заспокоїла їх, як могла. Я не сказала, що не буде евакуації. І не стала казати, що буде. Сказала: "Зберіться і ждьте повідомлень". Встигла попиту кави і годині о шостій знову пішла на роботу. Там уже конкретніше пролунало слово "евакуація". З нами радилися щодо тексту для повідомлення прип'ятців. З пам'яті можу його приблизно відтворити:

"Товариші, у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС оголошується евакуація міста. Мати при собі документи, необхідні речі і по можливості пайок на три дні: Початок евакуації о 14.00".

Передали чотири рази".

Л. Ковалевська: "Я мамі кажу: "Раз евакуація,— значить, не на три дні. Такого не буває". Дітям взяла усе тепленьке. Дві сумки, продукти. А холодильники позабивані, стільки грошей угатили, пенсія мамина, моя зарплата. Адже надходило Перше травня, Дев'яте травня. Я все вигребла — і на сміття, всі продукти, холодильник вимкнула, все перекрила, те, що зварили дітям,— у сумки. У нас лишалося півсотні карбованців — узяла з собою. Мамі взяла теплу шаль. Собі куртку, штани — і все.

Поки мама сиділа і плакала, я сказала: "Зажди, ти мене не займай, я складу спочатку всі документи". І забрала свої вірші. Чернетки — вони були в записничках — усі зібрала і склала. У мене був "дипломат" із своїм майном.

"А тепер,— кажу,— мені нічого не потрібно".

А. Перковська: "Кинулися ми в 5-й мікрорайон проводити евакуацію. Від міськкому партії був Маринич Олександр Федорович, від міськкому комсомолу — я.

Тут я хочу відзначити одну дівчину цікаву. Працювала у мене старшою вожатою Марина Березіна, студентка біофаку. Чоловік її працював на четвертому блоці саме на цій зміні. В суботу вона взагалі не знала, де її чоловік, що з ним. Його прізвище також Березін. І ось у неділю я її зустріла. Вона біжить, я кажу: "Що, Марино, прояснилося якось у тебе з чоловіком?" Вона каже: "Я вже знаю, що живий, але конкретно ще нічого не знаю".

І каже: "Вам допомагати треба?" Жила вона не в моєму мікрорайоні. Я їй розповіла, що треба робити, і ця дівчина проводила з нами всю головну евакуацію, навіть сама не поїхала. Сказала: "Нелю Романівно, якщо треба допомогти, я буду у себе вдома і прийду до вас у міськком".

Потім, коли ми провели головну евакуацію, почали знаходити і вивозити тих, хто сховався і не хотів їхати. Ну, Марина мені по телефону дзвонить і каже: "Прийшли по мене. Я можу вже їхати чи не можу?" От яка дівчина!"

Ю. Добренко: "Я був відповідальний за евакуацію мікрорайону. Координував роботу міліції, ЖЕКу й транспорту. Чого ми боялися? Раптом десь пробка виникне чи паніка. Я вам скажу так: евакуація пройшла дуже і дуже організовано.

Люди спокійно вийшли з невеликими сумками, як було оголошено по радіо, зібралися біля під'їздів, почали подаватися автобуси швиденько до кожного під'їзду, міліціонер переписує, люди заходять до автобуса і від'їжджають. У мене в районі було приблизно п'ятнадцять тисяч жителів, ми закінчили евакуацію за годину п'ятнадцять

хвилин. Які були проблеми? Ми вмовляли, просили людей не брати дитячих колясок, але коляски несли, бо мале дитя,— і ніхто нас не став слухати. Громіздких речей ніхто не виносив. У середньому брали по дві сумки на душу.

Молодь також поводитися організовано.

Яка у мене ще була проблема? За три години до евакуації у моєму мікрорайоні помер чоловік. Старий, довго хворів. Жила молода сім'я, двоє дітей, цей дід жив з ними. А їм треба евакуюватися. Ну. розв'язали питання — забрали його в морг. Від медсанчастини лишалися чергові, вони допомогли, поховали його".

А. Перковська: "Ми вивозили свій, 5-й мікрорайон останнім. Стільки часу люди були на вулиці... Дуже спекотно. А рівень радіації підвищується. Ото просиш: "Товариші, заведіть дітей до під'їздів". Послухали, завели. Я відійшла, через два будинки дивлюся — знову діти надворі. Кажуть мені: "У під'їзді душно. Спробуйте годинами постояти у під'їзді".

Евакуація.

Тієї сонячної неділі 27-го квітня тисячі киян збиралися поїхати за місто — хто на дачу, хто рибалити, хто провідати родичів чи друзів у приміських селах. Проте щось, мабуть, зламалося у налагодженому транспортному господарстві міста, тому що частину маршрутів було відмінено, а на інших курсували один-два автобуси. На зупинках збилися натовпи, люди чортихалися, сварили недбайливих розпорядників з автопарків.

У Києві того дня ще дуже мало хто знав про біду, що сталася за 148 кілометрів на північ. Більшість киян не знали, що в суботу по тривозі було піднято автотранспортні підприємства і вночі в бік Прип'яті рушили колони автобусів з Києва і Київської області. Це були звичайні міські чи приміські маршрутні автобуси, багато жовтих "Ікарусів" з причепом і "гармошкою",

Евакуація.

Уявіть собі колону в тисячу автобусів із засвіченими фарами, що йде по шосе в два ряди і вивозить з ураженої зони багатотисячне населення Прип'яті — жінок, стариків, дорослих людей і новонароджених малюків, "звичайних" хворих і тих, хто потерпів від опромінення. Уявіть тих, хто залишав своє чисте, молоде, чудове місто, яким пишався, у якому вже пустив коріння, народжував дітей. Їм дали на збирання жорстоко обмежений час, вони залишали свої мешкання (як з'ясувалося згодом — назавжди) і шли в чому були, по-літньому вдягнені, прихопивши найнеобхідніше. Але виявилося, що найнеобхідніше найчастіше було забуте. Розуміння того, що для людини найпотрібніше, найважливіше, прийшло згодом. І потім, коли стало можливим повернутися в свої квартири і забрати деякі речі, що піддавалися жорсткому дозиметричному контролю, люди, мовби прозрівши, кидалися не до "престижних" килимів (ворс килимів набрав дуже багато радіації), не до кришталю, а до тих речей, що становили духовну цінність,— до фотокарточок близьких, улюблених книжок, давніх листів, до якихось смішних, але пам'ятних дрібничок — до того, що складає глибоко особистий і дуже ламкий світ людини, яка живе не лише сьогоднішнім днем, а минулим

і майбутнім.

Усі одноставно — і евакуйовані, і лікарі, з якими я зустрівся невдовзі після евакуації,— запевняли, що не було паніки. Люди були мовчазні, зосереджені, інколи перебували в стані шоку і загальмованості, ще не розуміючи, що сталося, і через це відчуючи дивну безтурботність. Мені траплялися такі. Майже не було сліз, дрібних сутичок, ніхто не качав своїх прав. Тільки в очах застигли біль і тривога.

Колони евакуйованих рухалися на захід, у села Поліського та Іванківського районів, що прилягають до земель Чорнобильського району. Самий Чорнобильський район був евакуйований пізніше — четвертого — п'ятого травня.

Евакуація.

Масовий вихід тисяч людей з насиджених місць порушив безліч складних проблем — організаційних, побутових, моральних. Усе було непросто, і лише рожевою фарбою змальовувати ці події не можна. Звичайно, газети тих днів, розписуючи доброзичливість, з якою зустріли евакуйованих місцеві жителі, не обманювали. Це було, це факт. Українське Полісся, жителів якого називають поліщуками, виявило свої одвічні традиційні народні риси — м'якість і доброту, гостинність і спочутливість, бажання допомогти людині, що потрапила у біду. Але це лише половина правди. Бо кожному повинно бути зрозуміло, який нелад і метушня запанували в Поліському та Іванківському районах на початку травня. Батьки шукали дітей, жінки чоловіків, які в день евакуації працювали на атомній станції, з усіх кінців Союзу в неіснуюче вже відділення пошти міста Прип'яті летіли тривожні телеграми від рідних і близьких...

Пам'ятаю, як у ті дні я зайшов до Іванківського будинку культури — і знову боляче кольнуло в серце, знову пригадалися дні війни: у кімнатах лежали гори спецодягу — білого і сірого, люди юрилися біля дошки оголошень, займали чергу в інформаційний центр, розпитували один одного про знайомих, жадібно прислухалися до оголошень місцевого радіо. Інформація була на вагу золота. Зірвалося з якорів таке благополучне, спокійне, здавалося б, непорушне мирне життя, понесло його потоком у невідомому напрямку... Те саме відбувалося і в Поліському. Стіни райкому партії стали своєрідним довідковим бюро: тут можна було знайти адреси організацій, евакуйованих з Прип'яті, адреси знайомих, почути останні новини.

Л. Ковалевська: "Наш автобус до Поліського не дійшов. Розмістили нас у Максимовичах. А потім, коли приїхали у Максимовичі, дозиметристи виміряли — там виявилася підвищена радіація. Давай негайно вивозити звідти: Пролунав такий клич — спочатку вагітних і дітей. Уявіть собі стан матері, яка прийшла до дозиметриста, а він у дитини міряє черевички — "брудні", штанці — "брудні", волосся — "брудне"... Коли я відправила свою маму з дітьми в Сибір, мені стало легше.

А восьмого травня, коли приїхала в Київ і Сергій Кисельов, кореспондент "Литературной газеты" по Україні, запросив мене до себе ночувати, я прийняла ванну, включила воду і виплакалася. І за столом плакала. Мені так боляче було за людей, за неправду. Газети писали неправду. Може, я вперше віч-у-віч зіткнулася з цим... Знати реальну суть речей і читати такі бравурні статті — це потрясіння страшне, це душу

вивертало..."

А. Перковська: "Після евакуації я ще залишалася в Прип'яті. Уночі, коли всі вже виїхали, я вийшла з міськкому — місто затемнене. Воно взагалі було чорне, розумієте. Ніякого світла ніде не було, вікна не світилися... На кожному кроці стоїть воєнізована міліція, перевіряє документи. Я коли вийшла з міськкому, дістала посвідчення, так і дійшла до свого під'їзду. Прийшла — у під'їзді також світла нема, зайшла — в темну ніч — на четвертий поверх. У мене квартира затишна, але квартира нібито вже не моя. Так це страшенно вражає.

У понеділок, двадцять восьмого, виїхали ми у Варовичі — проводити партійні збори. Пробыли там цілу ніч. Тільки-но приїхала, ми почали переписувати по сільрадах людей. Неясностей безліч. Зібрали врешті комуністів, а потім комсомольців. А наступного дня я їздила у Поліське, повернулася у Варовичі, потім мене забрали в Іванків — там організували штаб, там були наші люди: від міськкому партії Трянова, Антропов, Горбатенко, від виконкому — Єсаулов, від міськкому комсомолу — я.

Там працювала з восьмої ранку до дванадцятої години ночі — і в штабі, і по селах їздила. Натовпи людей, одні шукають своїх дітей, інші — внуків...

Справа у тому, що не було ніякої схеми вивезення, і ми не знали, у яких селах які розміщені прип'ятські будинки чи мікрорайони. Я досі не розумію: за якою схемою вивозили людей, хто куди виїжджав? У нас у Поліському був списочок дітей. Отож дзвоню в сільраду і запитую: "У вас нема таких і таких батьків? Їх діти шукають". А вони мені можуть сказати: "У нас є отакі й отакі діти, котрі без батьків. Ми взагалі не знаємо, звідки ці діти". Сидиш і дзвониш по всіх сільрадах. Інколи з'ясовувалося, що в отакому селі бабуся добра сиділа з чужою дитиною і нікому нічого не казала...

Треба було вивозити дітей у піонерські табори, потім жінок з дошкільнятами і вагітних жінок. Треба було визначити їхню кількість, куди їх вивозити. Ми проводили комсомольські збори, призначали комсоргів, щоб хоча б реально була людина, на яку можна покластися, з ким можна тримати зв'язок.

Різне було в ті дні. Мені запам'ятався один чоловік. Хотілося б, щоб ці мої слова прочитав той чоловік, щоб у ньому заговорила совість. Було це Першого травня. Прийшла я вранці в інформаційний центр. Ще нікого з наших не було. Стоїть чоловік років сорока восьми і каже: "Ага, так це ви від Прип'ятського міськкому партії?" — "Так, це я".— "Дайте мені списки загиблих". Я кажу: "Загинули двоє: Шашенок і Ходемчук".— "Неправда". Я кажу: "На якій підставі ви зі мною так розмовляєте?" А він кричить: "Звичайно, ви тут красива, квітуча (а я стою в чужому одязі), ви така спокійна, бо вивезли усе з Прип'яті. Ви думаєте, що ми не знаємо? Ми знаємо все!".

Мені в цю мить захотілося одного: посадити цього чоловіка в машину, завезти в мою квартиру і там з ним поговорити...

Його син працював на атомній станції. Тому я й кажу: "Судячи з усього, він перебуває в піонертаборі "Казковий". А він знову кричить: "Як ви зі мною розмовляєте, я шахтар, заслужена людина з усіх боків". Я запитую його: "Звідки ви приїхали?" Він відповідає: "З Одеси".

Дали ми йому машину, він поїхав у "Казковий", знайшов там сина, як я і казала йому, потім щирі подяки, але все це вже не сприймалося. Це запам'яталося надовго. Його поведінка так вибила мене з колії, що я кілька годин не могла отямитись.

Зрозуміло, було багато незгод і труднощів, але я б сказала, що наші, прип'ятські, в основному поводитися гідно".

Евакуація...

Це правда, що проведена вона була організовано і чітко. Це правда, що мужність і стійкість виявили більшість евакуйованих. Усе це так. Але хіба лише цим обмежуються уроки евакуації? Невже знову почнемо тішити себе і заспокоювати напівправдою, закриваючи очі на гіркі істини, що відкрилися в ті дні? Хіба організованістю і дисципліною вдається закрити, заглушити гіркі запитання тисяч людей? Запитання, звернені до тих, хто повинен був керуватися не холодним, байдужим розрахунком боягузливого чиновника, а гарячим серцем громадянина, патріота, комуніста, який відповідає за життя і здоров'я свого народу, за його майбутнє — дітей.

Після опублікування однієї моєї "чорнобильської" статті в "Литературной газете" редакція переслала мені листа. Ось він:

"Пишуть вам робітники з м. Прип'яті (зараз живемо у Києві). Лист цей не скарга, а лише окремі факти, з яких просимо зробити висновки. Наведемо приклади злочинної безвідповідальності службових осіб м. Прип'яті і Києва. Передусім безвідповідальність була виявлена щодо всіх дітей (у тридцятикілометровій зоні), коли цілу добу до евакуації нічого не оголошували, не забороняли дітям бігати і гратися надворі. Ми, знаючи рівень радіації з обов'язку своєї роботи, подзвонили в штаб цивільної оборони міста і запитали: "Чому немає вказівок про поведінку дітей на вулиці, про необхідність перебування їх у приміщенні і т. ін.?"

Нам відповіли: "Це не ваше діло... Рішення прийматиме Москва..." І лише потім (сьомого травня 1986 року) всі дізналися, що рішення вивезти, відправити в Крим дітей (своїх внуків та їхніх бабусь) Високе Керівництво прийняло негайно, і "обрані" діти були відправлені в кримські санаторії першого травня.

Другий приклад безвідповідальності, коли у важкий момент треба було негайно скористатися необхідним майном, приладами по контролю. Необхідне майно виявилось непридатним до користування. Як це оцінити? Чому керівники, обіймаючи високі посади і кілька років підряд одержуючи зарплату (незароблену) не знали дійсного стану речей — з тим же майном ЦО, з іншими неподобствами? Чому не контролювали, а задовольнялися папірцями-звітами про "цілковите благополуччя".

Просимо перевірити Держкомісією все і вжити потрібних заходів, особливо щодо тих болючих питань, де вина в непорядності і в службовій непридатності "великих керівників".

Наша адреса: Київ. Головоштамт, до запитання. Нікульников С. В., Колесник Д. В., Павленко А. М., Радчук Н. Н."

(Лист написано у червні 1986 року, коли в евакуйованих прип'ятців ще не було постійних адрес.— Ю. Щ.).

Автори листа порушили разом з іншими одне з найболючіших питань усієї чорнобильської епопеї: про своєчасність і якість заходів для захисту людей від наслідків аварії. Це питання продовжує хвилювати багато тисяч людей, воно досі звучить в довірчих розмовах у вузькому колі, у сім'ї, але чомусь соромливо замовчується у відкритих виступах керівників міського, обласного, республіканського рівнів. Мені здається, що інтереси гласності — цього дуже важливого фактора перебудови нашого суспільства у дусі рішень XXVII з'їзду партії — потребують принципового і відкритого обговорення цієї проблеми. Настав час зняти з неї покривало таємності. Якщо автори листа і ті, хто згодний з ними (а таких десятки тисяч), у чомусь не мають рації, якщо все було зроблено ідеально, то треба це переконливо довести і пояснити. Боюся, однак, що зробити це важко, якщо взагалі можливо.

Я не беру на себе роль судді чи обвинувача — тепер, через багато місяців після аварії, легко розмахувати кулаками. Не хочу ставати в позу всевідаючого прокурора. Але хочеться все-таки зрозуміти — що сталося? Багато прип'ятців (згадаймо розповідь А. Перковської) ніколи не забудуть наради, проведеної вранці двадцять шостого квітня у Прип'яті другим секретарем Київського обкому партії В. Маломужем, який дав вказівку робити все для того, щоб продовжувалося звичайне життя міста, ніби нічого не сталося: школярі повинні навчатися, магазини працювати, молодіжні весілля, призначені на вечір, повинні відбутися. На всі здивовані запитання була одна відповідь: так треба.

Кому — "треба"? В ім'я чого — "треба"? Давайте спокійно обговоримо. Від кого треба було приховувати нещастя? Якими правовими чи етичними міркуваннями керувалися ті, хто приймав це більш ніж сумнівне рішення? Чи знали вони справжні розміри катастрофи? Якщо знали, то як могли давати такс розпорядження? А якщо не знали, то чому поспішили взяти на себе таку серйозну відповідальність? Невже ранком двадцять шостого квітня ще не відомі були рівні радіації, що стрімко зростали внаслідок викиду палива з АЕС? Пригадую, як у травневі дні в одній з київських лікарень довелося побачити жінку, жительку Прип'яті, яка отієї фатальної суботи, як і тисячі інших городян, працювала на присадибній ділянці поблизу Рудого лісу — про нього я вже розповідав. У неї було діагностовано променеві опіки на ногах. Хто пояснить їй, в ім'я чого вона зазнала цих страждань?

А школярі, які, нічого не знаючи, пустували надворі в суботу на перервах? Невже не можна було устерегти їх, заборонити перебувати надворі? Хіба хто-небудь засудив би керівників за таку "перестраховку", навіть коли б вона була зайва? Але ці заходи не були зайві, вони були конче потрібні. Іронія долі — за три дні до аварії у школах Прип'яті проводилися навчання з цивільної оборони. Дітей вчили, як треба користуватися захисними індивідуальними засобами — ватно-марлевими масками, протигазами, робити дезактивацію. В день аварії ніяких — навіть найпростіших — заходів вжито не було.

Через обстановку секретності, що запанувала в Прип'яті одразу після аварії, справа

дійшла до того, що навіть відповідальні працівники міськвиконкому та міськкому комсомолу не знали дійсних рівнів радіації протягом двох діб. Вдовольнялися чутками, що повзли по місту, неясними натяками знайомих, багатозначними поглядами дозиметристів... Тим часом активу міста доводилося провадити роботу в тих місцях, де рівень радіації вже був неприпустимо високий. Чи здивуєшся, що в такій обстановці повного "заглушування" інформації чимало людей, піддавшись чуткам, кинулися з міста тією дорогою, що вела через Рудий ліс. Свідки розповідають, як цією дорогою, що вже "світила" на повну силу радіації, йшли жінки з дитячими колясками...

Може, враховуючи незвичайність і несподіваність ситуації, інакше не можна було вчинити? Ні. Спеціалісти запевняють, що можна і треба було вчинити інакше: варто було лише місцевому радіо оголосити про можливу небезпеку, мобілізувати актив міста на вжиття обмежувальних заходів, не випускати на вулицю тих, хто не працював на ліквідації аварії, зачинити вікна, призначити негайну йодну профілактику населенню. Чому ж це не було зроблено?

Очевидно, тому, що доктрина загального благополуччя та обов'язкових і всенеодмінних перемог, радощів і успіхів, що увійшла за останні десятиліття в плоть і в кров багатьох керівників, відіграла тут фатальну роль, приглушила у них і голос сумління, і веління професійного, партійного, громадянського обов'язку, рятувати людей, робити все, що в людській силі, аби запобігти біді.

Неприваблива у цій ситуації роль колишнього директора АЕС Брюханова, який раніше за інших і краще за інших розумів, що насправді сталося на станції і навколо неї. Ступінь його вини встановлюють органи правосуддя. Але не можна тільки на Брюханова перекладати гріхи інших службових осіб.

Адже є і правосуддя моральне: як могло статися, що прип'ятські лікарі, керівники медсанчастини В. Леоненко і В. Печериця, які одні з перших дізналися про вкрай неблагополучну радіаційну ситуацію (адже ранком у лікарню привезли вже десятки людей з тяжкою формою променевої хвороби), не почали бити на сполох, кричати з трибуни наради вранці у суботу про лихо, що насувається? Невже фальшиво зрозумілі міркування субординації, беззастережного і бездумного виконання "вказівок згори", дотримання недосконалих і жалюгідних службових інструкцій заглушили в їхніх душах вірність клятві Гіппократа — клятві, яка для лікаря є найвищим моральним законом? А втім, сказане стосується не лише до цих, взагалі рядових лікарів, а й до багатьох медиків вищого рівня: згадаймо хоча б колишнього заступника міністра охорони здоров'я СРСР Є. Воробйова. Хоч би як там було, але сьогодні зрозуміло, що механізм приймання відповідальних рішень, пов'язаних із захистом здоров'я людей, не витримав серйозної перевірки. Він громіздкий, багатоступеневий, надто централізований, уповільнений, бюрократичний і неефективний під час стрімкого розвитку подій. Незліченні погоджування і ув'язки призвели до того, що майже доба пішла на те, щоб прийняти цілком зрозуміле рішення про евакуацію Прип'яті.

Евакуація Чорнобиля та сіл району була відтягнута на ще довший строк — вісім днів. До другого травня жоден з найвищих керівників республіки не побував на місці

аварії.

Чому ж люди, наділені високою владою, великими привілеями, але ще більшою моральною відповідальністю, які зникли в урочисті дні свят і ювілеїв бути на видноті,— чому ж вони не поділили зі своїм народом його нещастя, чому такими нездоланими виявилися для них оті недовгі кілометри, що відділяють Київ від Чорнобиля? Звідки така моральна черствість щодо своїх земляків?

Набагато пізніше від Чорнобиля сталося лихо на одній із шахт Донбасу. І керівник республіканського рівня, який приїхав туди, виступаючи по ЦТ, не спромігся на прості, людські, співчутливі слова про велике горе, а повідомив, що шахта працює в "нормальному трудовому ритмі"... Що з нами сталося? І коли ж ми знову станемо людьми?

Хай там як, але в Москві швидше, ніж у столиці України, усвідомили, що в Чорнобилі відбувається щось дуже тривожне і надзвичайне, і вжили рішучих, таких потрібних заходів.

Лише відвідання другого травня району Чорнобиля Є. К. Лигачовим та М. І. Рижковим відіграло вирішальну роль у розгортанні додаткових заходів щодо обмеження і подолання розмірів аварії.

Ми сьогодні багато говоримо про нове мислення. Ним мусять перейнятися не лише обранці, ті, що творять міжнародну політику, а й ті, хто перебуває в гущині повсякденного народного життя,— і власті предрержащі всіх рівнів, і рядові громадяни. Виховувати це нове мислення треба, зі шкільної лави. І в його основу мусять бути покладені як глибокі спеціальні знання, вміння швидко оцінювати обстановку і оперативно реагувати на її зміни, так і міцні моральні засади, уміння обстоювати свої погляди, не боячись гніву "вищестоящих".

ОДИН ІЗ "МАЛЕНЬКОЇ ФУТБОЛЬНОЇ КОМАНДИ"

"На фотографії наша команда "All Stars" виглядає як схема кількісного зростання людства від часів Мальтуса й до наших днів. Ми стоїмо на містках над морем, взявшись за руки,— вся команда, від найменшого до найбільшого. Перший — Максим, другий — Бонді, третій — Юрек, четвертий — Славко, п'ятий — Ілько, шостий — Льоня, сьомий — Льонин батько, який чомусь затесався в нашу компанію, восьмий я (180 сантиметрів зросту, 95 кілограмів ваги). Ми міцно тримаємося за руки, наче жива ланка поколінь, І, здається, ніяка сила не зможе розірвати і розокремити нас. Першим стоїть малий Максим, і я дивуюсь, чому на фотографії в нього немає янгольських крил? Я на власні очі бачив ці білі з золотом крила, вони висять у нього вдома на стіні: можливо, батько, боячись, щоб Максим не заплутався у проводах, яких так багато у місті, забороняє Максимові користуватися тими крилами. А може, є якась не знана мені причина. В усякому разі, щодо янгольського походження Максима сумнівів я не маю. Худеньке тіло й тонку шийку вінчає велика високочола голова: волосся підстрижене під горщик. На обличчі сяють величезні сірі очі — сяють завжди доброзичливістю до всього, що оточує Максима".

Прошу пробачення у читача за самоцитату, але вона просто необхідна: це уривок з

мого оповідання "Маленька футбольна команда", написаного 1970 року. Оповідання було присвячене пам'яті молодого київського поета Леоніда Кисельова, який помер від гострого лейкозу. Майже усі герої цього оповідання — реальні люди, хоча й написане воно у гротескно-фантастичній манері. І маленька футбольна команда була, і Юрек, Бонді, Славко, Ілько і, звичайно ж, Максим.

Максим Драч. Син визначного поета України Івана Драча.

Я давно знаю і люблю Максима і насмілюсь запевнити читача, що анітрохи не перебільшував, коли описував його ангельську зовнішність і риси характеру. Мушу сказати, що таким Максим і залишився, незважаючи на всі мутації голосу і на те, що вимахав в худого і тонкого, як жердина, парубка: залишився дуже добрим і дуже світлим хлопчиком, хоча який же сьогодні він хлопчик?

У 1974 р. Іван Драч надрукував книжку "Корінь і крона", що містила цикл віршів, присвячених будівельникам Чорнобильської атомної електростанції та міста Прип'ять. Головне звучання цих віршів було оптимістичне, і це природно: адже саме Іван Драч увійшов — ні, не увійшов, а ракетою увірвався в українську поезію як провісник нових часів, нових могутніх ритмів епохи науково-технічної революції. Є у нього вірші про генетику, кібернетику, фізиків-атомників: глибинні фольклорні, пісенні джерела української поезії якимсь дивовижним чином поєднуються в ньому із загостреним сприйняттям того "дивного світу", до якого стрімко примчала цивілізація ХХ століття. У вірші "Поліська легенда" річка Прип'ять веде діалог з птахами і рибами, що б'ються у тривозі від атомного сусідства. Річка пояснювала, що Атому "замок із криці будують — і за якихось десятирок років по всьому світі йому розставлять непохитні атомні трони". Уже в цьому, досить романтичному сприйнятті будівництва Чорнобильської АЕС крізь бадьору тональність вірша прохоплювалася ледь приховувана тривога за долю поліської природи, яка вразила поета своєю первісною чистотою. Ще тривожнішим, інтуїтивно провіденційним виявився інший вірш Драча з того ж циклу: "Марія з України — № 62276: від Освенціму до Чорнобильської атомної", у якому поет розповідав про Марію Яремівну Сердюк, будівницю Прип'яті, людину дивної долі, просту українську жінку, яка пройшла через пекло Освенціму і лишилася непохитною у своїй доброті і любові до людей. "Маленька жіночка доле, ти феніксом над освенцімами злетіла і спалахнула, щоб освітити над Прип'яттю Атомоград", — так завершував цей вірш поет. Які неясні, тривожні гомони народжувалися в його душі в ті дні, коли в краю річок, пісків і сосон лише намічалися перші контури атомної станції, що нависла над Київським морем і Києвом? Чи міг думати Іван Драч, що його синові, Максиму, доведеться стати на боротьбу з атомною бідой Чорнобиля?

Максим Іванович Драч. 22 роки, студент шостого курсу лікувального факультету Київського медичного інституту:

"Про аварію я вперше почув уранці в неділю, 27 квітня. Я працюю в реанімаційному блоці кардіологічного центру в лікарні імені Жовтневої революції. Працюю фельдшером. Старшим куди пошлють. Прийшов я вранці о дев'ятій годині на чергування. О пів на десяту одна жінка (її чоловік — майор внутрішньої служби)

сказала: "Мого кудись забрали, наче якась атомна станція вибухнула, але я думаю, що це жарт". Але о дванадцятій дня нам подзвонили і сказали, що в зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС ми разом з відділенням загальної реанімації повинні розгорнути сорок ліжок на четвертому поверсі. Наш блок на другому поверсі. Подався я на четвертий — готувати відділення. Хворих перевели в інші відділення, поміняли постелі, підготували всі медикаменти — кровозамінники та інше. Ніхто не знав, з чим нам доведеться мати справу.

О шостій годині вечора нам сказали, що на пропускнику вже є перші хворі з Прип'яті. Ми пішли їх приймати — наші чергові лікарі, з відділення радіоізотопної діагностики та загальної реанімації. Побачили їх. Це були переважно молоді хлопці — пожежники та працівники АЕС. Спочатку вони пішли нагору зі своїми речами, а потім прибіг переляканий лікар-дозиметрист і кричить: "Що ви робите? Вони ж "світяться"!"

Спустили всіх униз, виміряли і повели їх мити не на пропускник, а у відділення радіоізотопної діагностики, у якому вся вода збирається в контейнери і вивозиться. Це було мудро, бо пропускник не забруднили. Дали їм наші операційні піжами — і в такому вигляді повели нагору.

Перших було двадцять шість чоловік. Я ходив до них нагору.

Ми їх не дуже й розпитували, було не до того. Всі вони скаржилися на головний біль, слабкість. Був такий головний біль, що ото стоїть здоровий двометровий хлопець, б'ється головою об холодну стіну й каже: "Так мені легше, так менше болить голова".

Ну, ми одразу почали робити їм гемадез, переливати глюкозу. Усіх одразу поклали на крапельниці, організували це добре. Я бігав між блоком і відділенням. Оскільки я працюю в лікарні вже три роки, всіх знаю, де що взяти, я ходив по системи, різні технічні справи, те й се. Був там мій однокурсник, Андрій Саврин. Він також працює в реанімації, тільки в загальній. Він у принципі того дня не працював, просто зайшов на кафедру забрати своє фотоприладдя. Ну й лишився працювати. Раз треба — то треба. Лікарів і персоналу було там дуже багато.

Хворі сказали нам, що горить, вибухнув реактор, що вантажили пісок, а що там конкретно — не було часу поговорити, та й стан у них такий, що не до розмов.

Чергував я до ранку.

Наступного дня пішов, як звичайно, на лекції в медінститут. Першого травня я знову чергував, але вже у кардіоблоці. Знав, що хворих уже більше і що збираються звільнити для них ще один поверх. Восьмий.

Другого травня по телевізору повідомили, що в район Чорнобиля приїхали Є. К. Лигачов і М. І. Рижков, і я подумав, що без нас, студентів-медиків, не обійдеться, коли вже на такому рівні йде справа. Суто аналітично я вирахував, що набагато легше зібрати організованих студентів, ніж лікарів по лікарнях. А четвертого травня вранці, під час першої лекції, прийшов наш заступник декана і сказав, щоб хлопці збиралися, що об одинадцятій годині ми від'їжджаємо. Я пішов додому, взяв куртку, светр, кросівки, рюкзак, шапку, щось поїсти... Посадили нас у шикарний автобус, який возить інтуристів. Туди їхали добре. А верталися звідти сорок чоловік у автобусі на

вісімнадцять місць. Гаразд. Переживемо.

Зібралися ми в медінституті перед від'їздом біля кафедри радіології, там нас усіх виміряли. Обсяг робіт спочатку не був відомий. Казали про роботу в стаціонарах, госпіталях — аж до того, що вантажити землю і копати траншеї. Я взяв з собою два операційні костюми і маски на всякий випадок.

Сіли в автобус, настрій веселий, жартували. Перед від'їздом нам дали калій-йод. Там один приятель нагримав на нас: "Коли ці нероби вже поїдуть?" — то йому на голову хтось через вікно вилив з мензурки той калій-йод, коли автобус рушив. Сміялися страшенно.

Приїхали в Бородянку, в районну лікарню. Нас розподілили по селах, по лікарнях. Підійшов до нас один вельми поважний медичний начальник з Москви, трохи під газом. Розповів, що будемо робити, мовляв, сьогодні починається евакуація тридцятикілометрової зони. Хтось із наших запитує: "А як щодо сухого закону?" Він каже: "Хлопці! Сухого закону у прилеглих районах нема. Пийте, скільки вип'єте. Аби могли працювати. Тільки пам'ятайте, що ви студенти-медики і не падайте лицем у грязюку. Бо вона радіоактивна".

Нас повезли по селах. Перевозили з села в село, залишаючи для посилення медперсоналу. Я потрапив у Клавдієве. Розмістилися в лікарні, у палаті. Ми удвох з приятелем, Миколою Михалевичем з Дрогобича. Поклали речі, це вже було вночі, і поїхали на дорогу. Стали там, щоб контролювати машини, які їхали з Чорнобильського району. У нас був один дозиметр стаціонарний, на кабелі, працював від машини, і два ДП-5 на батарейках було. Вночі години до другої ми простояли, потім головний лікар забрав нас, і до шостої ранку я поспав. А о шостій він каже: "Хлопці, хтось один ходімо зі мною". Я звик на роботі так рвучко вставати, кажу: "Я поїду". Поїхали кудись далеко, на дорогу. Пам'ятаю — поле, а в полі стоять дезінфекційні камери, пожежна машина, стоїть стіл, на столі склянки і хліб. І "швидкі допомоги" — з Полтави і Житомира.

Там ми проводили дозиметричний контроль — перевіряли фон в автобусах, на одягу людей.

Працював я там від сьомої ранку п'ятого травня до десятої години ранку шостого травня. Цілу добу з лишком.

Спочатку руху особливого не було. Літали над нами великі військові вертольоти, у камуфляжі, вони дуже швидко літають. Літали низько над головами, вуха закладало. Рух на дорозі якимось пульсував. Велика хвиля пішла з десятої години ранку до першої години дня. Йшли київські автобуси, в основному "Ікаруси", у колоні по сімнадцять — двадцять машин, були автобуси обухівські, новоукраїнські — знайомі всі місця, тому я запам'ятав.

В автобусах сиділи люди. В основному з села Залісся. Це за двадцять кілометрів од Чорнобиля. Тоді ще не всі виїхали, тому що частина людей залишилася в селі — вантажили худобу".

Пам'ятаю, як у ті дні суцільною чередою назустріч тим, хто їхав у район аварії, сунули вантажівки з коровами. Тварини байдуже стояли в купонах, сумно дивлячись на

квітучі дерева, побілені до свята хати і паркани, на яскраво-зелену траву і весняну повінь річечок. Виникли дуже складні проблеми з дезактивацією великої рогатої худоби, оскільки шерсть достатньо "набрала" радіоактивної пилуки. Ті ж корови, що встигли попастися по луках і поласувати свіжою травицею, ще й всередину прийняли радіоактивний йод і цезій. Таких тварин убивали на м'ясокомбінатах, а їхнє м'ясо збирали в спеціально відведені для цього сховища-холодильники, де воно мало поступово позбутися радіоактивності, що визначалася йодом-131 — ізотопом з коротким періодом піврозпаду.

М. Драч: "У наших бригадах були ще дівчата-лаборантки, вони одразу брали у людей кров на лейкоцити. У автобусах було багато речей, і ми вимірювали дозиметрами ці речі.

Спочатку утворилися пробки, потім ми пристосувалися так, щоб автобуси пропускати у три ряди, аби не було гармидеру. Один вимірює сам автобус, а двоє — людей. Люди виходили з автобуса, ставали в чергу і по одному підходили до мене. До якогось там рівня ми ще пропускали. Тих, у кого рівень був вищий, — посилали помитися, щоб обтрусити з речей пилуку. Був випадок, коли в одного діда чоботи "лічили" дуже багато. "Та я мив чоботи, хлопці", — каже він. "Ідіть, діду, ще потрусити треба". Пішов, помив чоботи — і в нього вже був набагато менший рівень. Його посилали мити три чи чотири рази.

Майже не було людей віком від двадцяти до п'ятдесяти років. Чому? Нам сказали, що вони або повтікали — було, що й дітей, і батьків своїх кидали, — або залишалися там працювати. Тому йшли переважно старі, згорблені діди й баби та маленькі діти. Ми вимірювали дітям ще й щитовидну залозу. Ми мали наказ, що коли щитовидна залоза в два рази більше від фону лічить, то таку дитину треба госпіталізувати. Я таких не бачив.

Пройшовши контроль, люди знову сідали в автобус. Вважалося, що вони вимиті. Їх справді мили. Щоправда, мені траплялися автобуси з високим рівнем. Наші хлопці виловили КамАЗ — аж страшно, що він на собі мав. Він був з Прип'яті. Той КамАЗ відігнали зразу в поле, метрів за шістсот, і кинули.

І отак цілий день йшли колони. Під вечір почали везти майно людей. Окремо везли громіздкі речі. На тракторах "Ковровець" з причепами. Ми спіймали десяток дуже брудних — із запилюженими речами — причепів. Їх відправили на мийку.

Уночі ми поставили на столі ліхтар і сиділи в халатах. Йшли окремі автобуси з людьми, доганяли свої колони. Запам'ятав: їде трактор "Беларусь", а в кабіні поруч з трактористом старий дід, його батько, мабуть. Дід везе курку і собаку. І каже ще: "Собаку мого поміряйте". Я кажу: "Діду, витрусіть добре собаку, коли приїдете".

Був ще один міліціонер, молодий хлопець на "газику". Каже: "Куме, поміряй мені радіацію". Я кажу: "Куме, то вилазь". А він: "Куме, не можу вилізти. Я так наїздився, так ту радіацію навивозився, що не можу вийти з кабінки. Давай я тобі ноги виставлю..." Звісив він мені ноги, я поміряв — багато! — і кажу: "Куме, треба чоботи трусити".

Потім, коли закінчилася евакуація, ми робили медогляди, зіставляли дані аналізів

крові з іншими даними. Брили на обстеження — в лікарню — тих, хто погано почувався. Я перевозив цих людей.

Шостого травня нам привезли захисний одяг: чорні комбінезони, шапочки, чоботи, респіратори. Сказали, що їдуть кореспонденти.

А восьмого травня нас відправили у Київ. Нам прийшла зміна — приїхали хлопці із стоматологічного факультету.

Ну, десятого травня я пішов на заняття, як звичайно, і повернувся на роботу в Жовтневу лікарню. У травні було багато своїх хворих, інфарктних — очевидно, стрес дався взнаки, ми багато працювали у блоці.

Десь одинадцятого-дванадцятого травня я помітив, що дуже багато сплю і не висипаюся. Я звичайно сплю п'ять-шість годин і висипаюся повністю. А тут сплю по вісім-дванадцять, по чотирнадцять годин — і не висипаюсь. І якийсь розварений, лінивий став. Зробили мені аналіз крові і поклали на восьмий поверх у нашому відділенні".

Пам'ятаю оту палату на восьмому поверсі кардіологічного корпусу, у якій лежали на обстеженні студенти Київського медичного інституту, що працювали на ліквідації наслідків аварії: Максим Драч, Діма П'ятак, Кость Лісовий, Кость Дахно і Володя Бульда. З професором Леонідом Петровичем Кіндзельським ми приїхали у відділення — професор консультував студентів, переглядав їхні історії хвороб, вивчав результати аналізів крові. Згодом Максимові Драчу довелося познайомитися з доктором Гейлом, який на початку червня відвідав Київ.

Зараз Максим Драч і його друзі здорові, їм ніщо не загрожує. Попереду — випускні Іспити.

В оповіданні "Маленька футбольна команда" я передрікав маленькому Максимові Драчу таке майбутнє: "Гадаю, з нього виросте мандрівний філософ, Сковорода ХХ століття".

Я помилився.

З Максима, без сумніву, вийде чудовий лікар-кардіолог, уважливий і чуйний, який, так само як і Сковорода, нестиме добро людям, але добро, підкріплене новітніми технічними досягненнями медицини ХХ століття. І буде Максим уже на самому початку своєї медичної діяльності навчений унікальним досвідом, набутим в дні великого народного лиха, коли побачив він, як усе непросто й суперечливо, як високе і низьке сусидить у потоці тривожних подій.

...Після консилиуму ми вийшли з Максимом на простору терасу-балкон кардіологічного корпусу, що стоїть на горі. Звідси відкривався епічний вид на Київ — вічне місто, що розкинулося на придніпровських весняних горбах.

Стояли, дивилися, думали.

Що ж відбувалося в ті дні у Києві? .

ВИД НА КИЇВ

Спекотний травень 1986 року наклав свої нові прикмети на Київ: акуратне місто було в ті дні вимите, вилизане до неймовірної чистоти. Безперервно, щодня снували по

місту поливальні машини, поводячи водяними вусами, змиваючи з гарячого асфальту пилюгу, що таїла в собі радіонукліди. Повсюди біля входів до будинків, установ, магазинів і навіть церков лежали мокрі ганчірки, і безконечне витирання взуття стало неодмінною ознакою доброго тону. Так само людними були вулиці міста, та якщо придивитися уважніше,— можна було помітити, що в Києві набагато поменшало дітлахів: у перші дні травня місто кинулось вивозити своїх дітей, як тільки могло,— організовано й неорганізовано, поїздами, літаками, автобусами і "Жигулями". На захід, південь і схід потяглися довжелезні колони легкових автомобілів з пожитками на дахах. Їхали батьки, вивозячи дітей, дідусів та бабусь, їхали до родичів і знайомих, а дехто — куди очі бачать, аби подалі від радіації.

У повідомленнях преси тих днів підкреслювалося, що Київ і Київська область живуть нормальним життям. Так, люди не похитнулися перед бідой, люди боролися з аварією та її наслідками — і зовнішній вигляд міста майже не змінився, і внутрішня, найбільш життєствердна сутність його збереглася, бо в ньому спокійно працювали підприємства, транспорт, магазини, інститути, установи, функціонував (щоправда, з деякими перебоями) зв'язок, виходили газети.

...Здавалося в ті дні, що ніколи не зустрічав у місті так багато гарних дівчат, що не було досі такої чаруючої весни в його історії. Ніколи не забуду, як, повернувшись з Чорнобиля, я потрапив у вечірні сутінки, що впали на Київ. Усе було таке звичне: над станцією метро "Лівобережна" темнів силует недобудованого готельного хмарочоса. Навпроти, на стоянці, виблискували верхами кузовів легкові автомашини — ніби косяк різнобарвних рибин прибився на нічліг до цієї піщаної землі. Поїзд метро стрімко наближався до мосту, щоб пірнути у товщу київських гір і прогрімкотіти до Хрещатика. Дніпро під метромостом розпирало від повноводдя, його простори, що ховалися в імлі, були по-гоголівськи розлогі й патетичні. На набережній цілувалися закохані парочки, зморені люди поверталися додому — і всі ці прості, звичні картини життя раптом вразили мене до глибини душі, ніби прийшло осяяння, розуміння якогось дуже важливого зрушення, що сталося в свідомості за останні дні. Цей мирний вечір видався мені пронизливо прекрасним, ніби я назавжди прощався з весною, з містом і з самим життям, і незнайомі люди стали мені близькі, а буденність Києва постала в новому світлі.

У тривожному світлі аварії, що сталася зовсім недалеко — всього дві години їзди на автомобілі,— у дні, коли почуття небезпеки було загострене до краю. Згодом це минулося.

Дніпро, гори, будинки і люди — все таке буденне здавалось мені тоді незвичним, ніби зійшло з екрана науково-фантастичного фільму. Особливо часто в ті дні спадав на пам'ять фільм Стенлі Крамера "На останньому березі" — про те, як після третьої й останньої в історії людства атомної війни Австралія приречено чекає на з'яву радіоактивної хмари. Найдивнішим і найнеправдоподібнішим у фільмі видавалося те, що в критичній ситуації люди живуть так само, як і колись, не міняючи своїх звичок і уподобань, зберігаючи зовнішній спокій, існуючи начебто по інерції. Виявилось, що це

правда. Звички у киян залишилися колишні.

Однак патріархальне, стародавнє місто з його золотoverxими соборами, що бережуть пам'ять віків, усього за якихось півмісяця змінилося невідомо, тісно поєднавшись з образом нової, атомної епохи. З дзвінкою метафори, всує повторюваної нами до аварії, це словосполучення ("атомна епоха") перетворилося на сувору дійсність: слова "дозиметричний контроль", "радіація", "дезактивація", всі оті "мілірентгени", "бери", "ради" і таке інше міцно увійшло в лексикон киян, а постать людини у комбінезоні, з респіратором на обличчі та лічильником Гейгера в руках заміготіла повсюди, стала звичною, так само як стовковиська автомобілів перед в'їздом до Києва: на всіх КП було запроваджено дозиметричний контроль машин.

На київських базарах з прилавків зникло молоко та молочні продукти, заборонялося продавати салат, щавель, шпинат. Інші дари української землі — редька й полуниця, молода картопля й цибуля — піддавалися дозиметричному контролю. "Та, їй-богу, немає тої радіації", — божилися селянки на Бессарабці, продаючи полуницю небувало дешево. Але майже ніхто її не купував.

І, як це завжди буває, незрозуміле життя дорослих почали копіювати діти. І от на Русанівці мені вже довелося побачити, як діти з паличкою в руках бігають по кущах, ніби дозиметром заміряючи фон. Грають у радіацію. А одна дівчинка, завинувшись у простирадло, ходила по під'їзду будинку і, зробивши "страшні" очі, віщала замогильним голосом: "У-у, я радіація, ховайтеся всі від мене. Я зла і страшна..."

"У Києві ділова, робоча обстановка", — запевняли газети, радіо й телебачення, і це була правда. Стародавній Київ зберігав своє обличчя, свою гідність і перед самим собою, і перед нашою країною, перед усім світом — це не раз здивовано і з повагою підкреслювали гості столиці України.

Усе це так.

Та існував у ті дні й інший Київ, захищений від сторонніх поглядів, той, що не привернув уваги газет і телебачення, і не згадати про нього означало б приховати частину правди, викривити складну картину подій. Було місто збуджених натовпів коло залізничних кас та кас Аерофлоту. Були дні, коли на вокзал не міг протовпитися навіть той, хто мав уже квиток, — доводилося втручатися міліції. В чотиримісних купе виїжджали по вісім-десять чоловік; за квиток до Москви вартістю п'ятнадцять карбованців спекулянти правили до ста карбованців. Мене тоді мало не до сліз зворушив, хоча я й не дуже сентиментальний, кандидат медичних наук, старший науковий співробітник Київського інституту проблем онкології Євген Львович Ієрусалимський, з яким я познайомився лише за три дні до всієї цієї історії. Він прийшов до мене і запропонував квиток на Москву для дочки. І хоча квиток не знадобився, такий покликання душі в ті дні був виявом найщирішої дружби... Тоді, як і під час війни, в одну мить змінився ряд наших звичних уявлень. Особливої значущості й вартості знову набули такі вічні поняття, як вірність, порядність, обов'язок. У багатьох київських квартирах лунали у травні телефонні дзвінки з різних міст Радянського Союзу. Дзвонили друзі, родичі, знайомі — запрошували в гості. Але були й такі, що не

дзвонили, хоча, здавалося б, за всіма дочорнобильськими законами дружби повинні були це зробити.

Я довго — цілий місяць — чекав дзвінка з Москви від однієї людини, яку вважав справжнім другом, яка подовгу, бувало, гостювала в мене. Не дочекався. Зате зовсім несподівано подзвонив з Баку вірменський письменник Геворг Михайлович Агаджанян, з яким я лише один раз у житті бачився в Києві,— він запрошував до себе мою дочку на літо...

Багато дивного й неочікуваного довелося пізнати в ті дні. Як ви гадаєте, за чим стояли черги на початку травня в універмазі? За фінськими костюмами, західнонімецькими черевиками фірми "Саламандра" чи югославськими дублянками? Аж ніяк. За валізами й сумками.

Київські квартири в ті дні буквально спухали від розмов та чуток, спорів і пересудів, вигадок і реальних фактів. Приймалися й негайно відмінялися рішення, висувалися фантастичні проекти, переказувались анекдоти і правдиві історії. По місту настійно ширились чутки про чорні "Волги", що під'їздили до привокзальної площі, про довгі черги за авіаквітками в касах, розташованих у деяких найпримітніших будинках столиці...

Так, паніки в Києві не було. Але була велика тривога за здоров'я і дітей, і дорослих, і до цієї невпокоєності також варто було прислухатися.

Усі пам'ятають фотознімки зруйнованого реактора, що облетіли нашу пресу. Навіть люди, які нічого не тямали в атомній енергетиці, були приголомшені протиприродним виглядом реактора. Спеціалістам же було ясно, що сталося щось безпрецедентне за своїми масштабами. Перші викиди пішли на північний захід та захід. 30 квітня вітер змінив напрямок і подув у бік Києва. Радіоактивні аерозолі потягло у бік багатомільйонного міста. Добре пам'ятаю той день — я був у Міністерстві охорони здоров'я України. Пам'ятаю, як серед лікарів наростали неспокій і напруженість, як у міністерських кабінетах і коридорах заходила мова про вживання термінових запобіжних заходів. Лунали пропозиції звернутися до населення із спеціальним закликком про застережні заходи. Проте до 6 травня на ці пропозиції ніхто не зважив.

Багато хто звинувачує сьогодні медиків: чому не попередили, чому не виступили раніше? Я не збираюся захищати своїх колег — на їхній совісті також чимало гріхів. Але заради справедливості хочу підкреслити, що не медики керують каналами масової інформації. І найважливіші рішення також приймають не медики. А рішення були дуже потрібні. Вже наприкінці квітня варто було добре подумати про доцільність проведення святкових першотравневих демонстрацій у Києві та прилеглих до Зони районах, особливо участі в них дітей. Певен, що любов радянських людей до Першотравня, їхні патріотичні почуття аж ніяк не змаліли б від того, якби відмінили демонстрації. Мені розповідали, як відмінили в Білорусії одну з перших післявоєнних Першотравневих демонстрацій... через дощ. І що ж сталося? Так само і в 1986 році народ правильно зрозумів би необхідність аварійних обмежень і тимчасову відсутність дітей на вулицях. І поставився б до цього з вдячністю. Бо не витримують ніякого порівняння фотознімки

знівченого реактора й усміхнених дітей з квітами у святкових колонах. А хіба не можна було у святкові дні попросити людей, що заповнили парки, пляжі, приміські ліси, виїхали на дачі, утриматися тимчасово від принад весни? Люди зрозуміли б і це.

Можуть заперечити: рівні радіації в Києві не перевищували гранично допустимих норм. Навіщо, мовляв, город городити? Та є ще й гранично допустимі норми тривоги й неспокою, що перевищили тоді всі ймовірні рівні.

Не можна, неправильно було в ті дні ігнорувати страх, породжений радіацією, і боротися з ним або за допомогою мовчання, або шляхом бадьоро-оптимістичних заяв. Адже упродовж десятків років газети, радіо, телебачення, науково-популярні журнали самі прищеплювали, виховували цей страх, розписуючи жахіття атомної війни, усі її соматичні (тілесні) та генетичні наслідки. І хоча масштаби чорнобильської аварії й атомного вибуху просто непорівнянні, проте страх перед радіацією виявився дуже великим. І применшити його, пом'якшити психологічні наслідки аварії можна було б лише в тому разі, якби вчасно оголосили звичайні профілактичні заходи — тільки не 6 травня, а раніше. Як каже народна мудрість, береженого бог береже.

Я писав тоді і зараз можу повторити ще гостріше й переконаніше: один з найсуворіших уроків першого (та й наступних також) місяця "чорнобильської ери" було дано нашим засобам масової інформації, які не зуміли перебудуватися в дусі рішень XXVII з'їзду партії. Бурхливий розвиток подій різко скоротив час, потрібний на розкачування, на всілякі погодження та ув'язки. Запам'яталися кілька найтяжчих днів у нашому житті — від 26 квітня до 6 травня, коли вочевидь був брак вітчизняної інформації, зате розгулялися па хвилях ефіру чужоземні радіостанції, терзаючи душі тих, хто припав до приймачів. Не треба тішити себе неправдою — таких було чимало, бо природа не зносить порожнечі, в тому числі й інформаційної. При цьому було завдано не лише ідеологічної, а й суто медичної шкоди. Сьогодні вже важко підрахувати, скільки людей перебувало в ті дні у стані сильного стресу, в невіданні і страху за життя своїх дітей і близьких, за своє здоров'я.

З'явилися у Києві і "катастрофісти" — поширювачі всіляких панічних кривотлумачень, і бадьорі "оптимісти", які твердили тільки одне: усе добре, краще й бути не може. У місті, в травневу спеку, можна було здибати ліпших людей, закушканих з ніг до голови в старий одяг, у картузах, капелюхах чи хустках, що затуляли мало не пів-обличчя, в рукавичках та панчохах... Це були "катастрофісти", які мобілізували всі засоби індивідуального захисту. Я їх не осуджую, та після Зони з її проблемами усі київські страхи видавалися просто сміховинними.

Після перших днів мовчання, коли інформація була дуже мізерною, з'явилися нарешті численні статті в газетах, телебачення почало транслювати виступи спеціалістів. Але...

В деяких публікаціях і телепередачах вчувалися такі собі фальшиво-бадьорі, легковажні інтонації, ніби йшлося не про велику загальнолюдську трагедію, не про одну з найпохмуріших подій XX століття, а про навчальну тривогу чи змагання пожежників на макетах...

Далася взнаки звичка працювати за старими схемами, яка дісталася в спадок від часів загальної добродушності, бажання видавати лише колисково-заспокійливу, радісну інформацію; відчувалася боязнь розширення гласності з деяких найдражливіших, найнеприємніших питань, одним з яких і був Чорнобиль. Звичайно, було б несправедливо не помічати і того нового, що з'явилося в ті дні у роботі органів масової інформації. Взяти хоча б цікавий досвід Українського телебачення: щодня, починаючи з травня, редактори й оператори популярної інформаційної програми "Актуальна камера" — люди, не тільки талановиті, а й сміливі (погодьтеся — не просто знімати сюжети в Зоні, під обстрілом радіації), детально знайомили телеглядачів України з тим, що відбувалося на АЕС та довкола неї.

Але це вже було пізніше.

А між третім і шостим травня по Києву поповзли чорні чутки: казали, що на станції ось-ось станеться вибух, бо температура в реакторі піднялася до найвищих меж і палаюча серцевина реактора, пройшовши крізь бетонну оболонку, може зустрітися з водою, що назбиралася під четвертим блоком, і тоді... Одні запевняли (це були "катастрофісти"), що відбудеться водневий вибух, інші ("оптимісти") — що тільки паровий. І в тому, і в іншому разі веселого було мало. Казали, що готується евакуація Києва, і ще багато всякого казали...

"НЕБЕЗПЕКУ ВИБУХУ ЛІКВІДОВАНО"

Хоч як дивно, але на цей раз чутки не були безпідставними.

З повідомлень преси:

Академік Є. Веліхов розповідав: "Реактор пошкоджений. Його серце — розпечена активна зона, вона немовби "висить". Реактор перекрито згори шаром з піску, свинцю, бору, глини, а це додаткове навантаження на конструкції. Внизу, в спеціальному резервуарі, може бути вода... Як поведе себе розпечений кристал реактора? Вдасться його утримати чи він піде в землю? Ніколи й ніхто в світі не перебував у такому складному становищі: треба дуже точно оцінювати ситуацію і не припуститися жодної похибки...

Подальший розвиток подій засвідчив, що напрямок боротьби з розбурханим реактором було обрано правильно" ("Правда", 1986, 13 травня).

Із статті В. Ф. Арапова, генерал-лейтенанта, члена військової ради, начальника політичного управління Червонопрапорного Київського військового округу:

"..Голова Урядової комісії поставив завдання перед командиром відмінної механізованої роти комуністом капітаном Петром Павловичем Зборовським:

— На аварійному реакторі склалася критична ситуація. В спеціальному резервуарі під ним, можливо, є вода. Якщо бетонна основа не витримає, може статися непоправне. Всі повинні якнайшвидше знайти правильне рішення й організувати відкачування води.

...Бронетранспортер доставив капітана Зборовського і двох добровольців — молодшого сержанта П. Авдєєва та ефрейтора Ю. Коршунова — до місця, звідки треба було проникнути в приміщення, що вело до резервуара. Прилади радіаційної розвідки показували, що безпечним перебування біля бетонної стіни може бути лише протягом

двадцяти хвилин. Сміливці взялися до роботи, міняючи один одного. Та ось отвір зроблено — і капітан Зборовський ступив назустріч невідомості. Невдовзі він запропонував Урядовій комісії надійний варіант відкачування води, який і був прийнятий" (журнал "Радуга", 1986, № 10).

Микола Михайлович Акимов, 30 років, капітан:

"Виявилось, що нам доведеться працювати в зоні дуже високої радіації. Тому разом з капітаном Зборовським (з ним був ще лейтенант Злобін) ми вирішили в першу чергу взяти добровольців. Коли оголосили, що потрібні вісім добровольців, увесь особовий склад, що стояв у строю,— всі зробили крок уперед. Серед них старші сержанти Нанава й Олійник.

Працювали ми вночі, при світлі ліхтарів. Працювали в захисних костюмах. Не дуже зручно, щоправда, та іншого виходу в нас не було. Ви бачили ці костюми — такого зеленого кольору, ЗЗК називаються: загальновійськовий захисний костюм. Обстановка, що склалася на станції, незаперечно свідчила про те, що діяти треба швидко й рішуче. Особовий склад сприйняв поставлене завдання, як і належить, і вже на станції не чути було зайвих вказівок, доповнень. Тільки робота.

Працювали ми в Зоні всього лише двадцять чотири хвилини. За цей час було прокладено близько півтора кілометра трубопроводу, встановлено насосну станцію і розпочато відкачування води. Все начебто добре, відкачуємо воду. Та, як кажуть, сама біда не ходить.

Не встигли ми прокласти трубопровід і почати відкачування води, як у нічній темряві чиясь машина на гусеничному ході почавила нам рукави. Вони щось заміряли і в темряві не помітили рукавів. Неузгодженість вийшла така. Все це сталося в зоні високих рівнів радіації. Нічого не вдієш. Одяглися і знову пішли туди. Пішли з іншим складом солдатів-добровольців нашої роти. Вода струменіла під тиском, і труби не витримували великого напору, протікали. А вода була радіоактивна. Цей розлив води створював додаткову небезпеку. Треба було негайно усувати течу, затискувати рукави там, де вода фонтанує. В цілому було придушено багато теч на рукавах.

Що я хочу сказати про хлопців? У нашому житті буває всяке. Як то кажуть, служби без порушень не буває. А от коли ми прибули туди, глянули... Ні, на початку ніякого страху не відчували: ну, зайшли — нічого. Навіть птахи літають. А згодом, коли почався відлік опромінення,— кожен з нас мав свій індивідуальний дозиметр,— коли ми зрозуміли, що наш організм почав набирати рентгени, отоді у солдатів з'явилося зовсім інше ставлення. Не буду приховувати: коли дозиметри почали відлік, з'явився страх. Проте жоден із солдатів, що перебували на станції, не виказав слабкості, усі виконували завдання мужньо, з високою професійною майстерністю. Боягузів серед нас не виявилось.

Завдання ставилося поза Зоною. Коли увіходили в Зону, командувати не було коли: по-перше, незручно — на нас респіратори, а по-друге, дуже не накомандуєш — треба діло швидко робити. Не було у хлопців вагань, не помітив. Усі знали, що рентгени вже набрано, але кожен виконував своє завдання.

Крім того, техніка є техніка. Насосна станція стояла в зоні дуже високої радіації, працювала в закритому приміщенні, і перебувати там було практично неможливо. Але через нестачу повітря і загазованість машина глохла. Тому час від часу, а цей час становив десь двадцять п'ять — тридцять хвилин, ми входили в Зону, провітрювали приміщення, запускали машину, і все починалося спочатку.

І так протягом доби. Всю цю роботу ми виконували в ніч з шостого на сьоме травня. Після цього було проведено заміну насосної станції.

— Чи розуміли ви, що це одна з найважливіших операцій у всій чорнобильській епопеї?

— Так, розуміли. Особливо офіцери. Ми розуміли: якщо вода потрапить в киплячу масу — це або вибух, або в крайньому разі випаровування... Ми все розуміли. Це були повністю усвідомлені дії, ми знали, на що йшли.

— Ви не шкодуєте, що обрали професію пожежника?

— Ні. Сам я родом з Ростовської області, селище Орловське. Це батьківщина Будьонного. Сальські степи. Я закінчив Харківське пожежно-технічне училище МВС, був відмінником. Попав в армію, служу у Києві вже шість років. Тож вважайте мене киянином. Про вибір професії не шкодую, обирав її свідомо.

— Весь Київ жив у ті дні жахливими чутками. Чи було відчуття, що ви здійснили щось надзвичайне?

— Знаєте, було відчуття полегкості від того, що ми зробили свою справу. Коли змогли доповісти: "Небезпеку вибуху ліквідовано". І на думці не мали, що згодом у нас братимуть інтерв'ю. Думали про інше: у цього солдата стільки-то рентген. Він повинен відпочити. Спочатку підуть ці, вони менше набрали.

Ми берегли один одного.

А потім раптом виявилось, що ми ніби герої. Я думаю так: усі, хто працює в Чорнобилі, роблять потрібну справу.

Всі без винятку. Якби не ми, хтось інший був би на нашому місці. Ми просто як спеціалісти пішли туди".

Бесик Давидович Нанава, 19 років, старший сержант:

"Я народився в Грузії, в місті Цхакая, виріс там же. Батько мій інженер, мати бухгалтер. Служу півтора року.

Як було діло? Сидимо в клубі, дивимось фільм. Надійшла команда: "Пожежній роті тривога!" Відразу всі зібралися, і командир роти, капітан Акимов, каже: "Хлопці, збирайтесь і наставляйтесь на роботу". Поінструктував про заходи безпеки.

Коли я все це почув, то згадав свій дім, усе. Але, знаєте, відчував, що треба, необхідно це робити. Якщо нас викликали, значить, ми там потрібні.

П'ятого травня вранці ми прибули в Чорнобиль. Простояли там цілий день. Шостого приїхав генерал-майор О. Ф. Суятинов, і надійшла така команда: наша оперспецгрупа вже повинна бути на станції. Роту вишикували повністю, і капітан Акимов сказав: "Добровольці, крок вперед". Ну, там без усяких цих... Усі чітко зробили крок уперед. Ну, і вибрали найбільш здорових, фізично підготовлених. А я спортом займався,

боротьбою дзюдо. Ми підготували машини, перевірили рукавні лінії, і шостого травня о дев'ятій вечора прибули на станцію. На "бетеерах" приїхали. Там було чотири офіцери: капітан Зборовський, лейтенант Злобін, капітан Акимов, майор Котін і генерал-майор Суятинов. І нас восьмеро — сержантів та солдатів.

Генерал-майор, коли ми приїхали, питає: "Розпочнемо відразу чи перекуримо?" Ну, обговорили це: "Розпочнемо відразу". Не виходячи з машин, одразу попрямували в район роботи. Заїхали туди. Встановлюємо насос і починаємо тягнути рукави. О пів на третю ночі роботу закінчили, приходимо, дезактивацію провели, помилися і лягли відпочити в бункері. А о п'ятій ранку надходить команда — знову туди. Мовляв, пройшла якась розвідка на гусеничному ході і перерізала ці рукави... Заражена вода пішла... все це діло... Піднялися, перевдяглися, приїжджаємо на місце аварії, поміняли рукави — і назад. Усе це тривало хвилин двадцять п'ять. Минуло три години, а там постійно вертоліт чергує, і з вертольота повідомили, що вода фонтанує, дірка в рукаві — треба негайно усунути. Знову нас підняли. Ми відразу туди. Затиснули, і все. Нас одразу замінили, відправили в госпіталь на обстеження.

Зараз почуваюся добре. Батькам про це не писав. А знаєте, як було? Мені надали відпустку, я приїхав, а батько подивився у військовий білет, де записано дозу опромінення. Він мене питає: "Синку, звідки, що це?" Ну, я конкретно так нічого не пояснював, але він на цьому розуміється, одразу здогадався. Каже: "Розкажи, як було". Ну, я намагався якось полегшити. Не хотів розповідати в натуральному вигляді, як воно було насправді. Та вони самі про все дізналися".

Ніч з шостого на сьоме травня 1986 року назавжди увійде в історію як одна з найзначніших перемог над аварійним реактором. Не хочу дошукуватись солодкової символіки і захоплюватись урочистими порівняннями. Назахоплювалися вже, досить. Та символіка напрошується сама собою: сталося це напередодні Дня Перемоги. І тепер для мене ці дві дати міцно поєдналися в один вузол. Скільки відміряно буде життя, завжди "травневими короткими ночами" згадуватиму травень 1945-го, зруйнований, спалений, але тріумфуючий Київ: "студебекери" на вулицях, зенітні батареї у парку Шевченка, що готуються до святкового салюту, сльози в очах дорослих людей. І поряд — травень 1986 року: бронетранспортери, що мчать до Зони, і слова одного офіцера, який прийшов до нас у лікарню: "Хлопці, з перемогою вас! Вибуху не буде!"

У колективі, що виконав це відповідальне завдання Урядової комісії, мені довелося побувати разом з ветеранами Великої Вітчизняної війни. Зустріч організував Станіслав Антонович Шалацький — надзвичайно цікава людина, досвідчений журналіст, полковник Радянської Армії і водночас Війська Польського. Наприкінці 1944 року він був редактором газети Першої танкової дивізії Війська Польського "Панцерні", саме тої, в якій служили такі популярні герої телефільму "Чотири танкісти і собака".

На цю зустріч прийшли Герої Радянського Союзу льотчик-ас, полковник Георгій Гордійович Голубев, який під час війни був веденим у легендарного Покришкіна, і ушавлений розвідник, що врятував древній Краків від знищення гітлерівцями, Євген Степанович Березняк, відомий усій країні під іменем "майор Вихор".

Полковник Голубев дуже яскраво і правдиво розповів про нелегку роботу льотчика-винищувача, саме про конкретну роботу, а не про "героїчні подвиги" взагалі: про фізичні перевантаження, що випадали на долю асів, про різні технічні хитрощі, до яких вдавалися пілоти на війні. Якщо ти не зіб'єш ворога, то він зіб'є тебе. А Березняк повідав про роботу розвідника у ворожому тилу, коли людина перебуває у постійному напруженні, повсякчас несучи в собі гнітюче відчуття небезпеки. Виживають за таких умов найвідважніші, найбільш спокійні й винахідливі.

Я дивився на молодих, 18-19-літніх стрижених хлопців з червоними погонами на плечах, бачив, як уважно слухають вони розповіді ветеранів. Подумав: років через сорок ці хлопці, вкриті сивиною, так само розповідатимуть про гарячі дні Чорнобиля, і точнісінько так, затамувавши подих, слухатимуть їх діти XXI століття.

Але якби я сказав про це солдатам, вони б не повірили, засміялися б. Бо сьогодні не можуть уявити себе старими.

ПОЛІТ НАД РЕАКТОРОМ

З перших днів аварії було взято під контроль ситуацію довкола аварійного реактора. Для цього використовувались усі доступні на той час шляхи — наземні й повітряні.

Микола Андрійович Волкозуб, 54 роки, старший інспектор — льотчик ВПС Київського військового округу, військовий льотчик-снайпер, полковник, майстер вертолітного спорту СРСР:

"27 квітня вранці мене повідомили по телефону: прибути в штаб з усіма індивідуальними засобами захисту. Це було в неділю. Під'їхала машина, я швидко зібрався, приїхав у штаб і там дізнався про те, що сталося.

Одержав наказ летіти в місто Прип'ять. Коли я пролітав повз станцію, то мимоволі зайшов збоку і побачив усю картину. Ці місця були мені знайомі, я часто літав там. Увімкнули на вертольоті бортовий вимірювач доз і вже при підході до АЕС помітили, що рівні радіації зростають. Я побачив вентиляційну трубу, зруйнований четвертий енергоблок. Був дим, а всередині виднілося полум'я, в розламі реактора. Дим був сірий.

Прийшов на Прип'ять, почув голос керівника. Там уже був наш керівник, генерал-майор Микола Трохимович Антошкін. Я сів на стадіон. До мене під'їхала машина. Я питаю: "А де ще є майданчик?" Відповідають: "Біля клумби, поблизу міськвиконкому". Я піднявся в повітря і сів біля клумби. Прибув у Прип'ять близько 16.00. Місто вже евакуювали. Тільки біля міськвиконкому стояли машини. Місто спорожніло. Це було дуже незвично.

Вантажили мішки біля річкового вокзалу, а возили прямо туди, на центральну площу. Звідти вертольоти йшли до реактора. Спочатку мішки не чіпляли ззовні, а закладали всередину вертольота. При підході до реактора відчиняли дверці й просто зіштовхували мішки.

27-го наші вертолітники кидали мішки до настання темноти. Доповіли на Урядовій комісії, що скинули,— зараз точно не пам'ятаю,— здається, трохи більше вісімдесяти мішків. Голова комісії Борис Євдокимович Щербина сказав, що це мізер, крапля в морі. Дуже мало, туди потрібно тонни.

Ми полетіли на базу й задумалися: що робити? Питання поставили на обговорення всього колективу — льотного і технічного. Скидати мішки вручну — це і непродуктивно, і небезпечно. Один борттехнік — ну, скільки він викине? І в ніч з 27-го на 28 квітня усі думали: як це краще зробити? Адже в принципі зовнішня підвіска МІ-8 може взяти дві з половиною тонни. І тої ночі народилася ідея — вантаж підвішувати на зовнішню підвіску. Класти мішки в гальмівні парашути винищувачів — вони дуже міцні — і підвішувати. На вертольотах є спеціальні пристрої для відчіплювання вантажів. Натиснув на кнопку — і відпускає. І пішло. Спочатку працювали на МІ-8, потім підключили потужніші машини.

Наш командний пункт було влаштовано на даху готелю "Полісся" в центрі Прип'яті. Звідти станція проглядалася як на долоні. Було видно, як вертольоти, злетівши з майданчика, заходять на бойовий курс для скидання вантажу, і можна було ними керувати. Складність полягала в тому, що ми не мали спеціального прицілу для скидання зовнішньої підвіски, тої гори мішків, що теліпалися під машиною. Відпрацьовуючи методику польотів, ми встановили, що екіпаж повинен дотримуватись висоти польоту двісті метрів. Нижче не можна через радіацію, крім того, там вентиляційна труба заввишки приблизно сто сорок — сто п'ятдесят метрів. Не якраз упритул. Прямувати треба на трубу. Це основний орієнтир. Я весь час бачу її... На ціле життя, мабуть, залишиться в пам'яті. Я навіть знаю, де які уламки лежали на ній, — їх ще ніхто не бачив, а я розгледів. На трубі були майданчики.

Швидкість витримували вісімдесят кілометрів. А керівник стежив за польотами з теодолітом. Намітили точку, і коли вертоліт опинявся в тій точці, надходила команда: "Скидай!" Відпрацьовали так, що все попадало просто у розвал реактора. Потім трохи вище встановили вертоліт, який контролював точність попадання. Проводили фотозйомку і на кінець дня бачили, яка точність попадання.

Потім придумали ще одне удосконалення: зробили так, щоб парашут залишався, а мішки йшли вниз. Відчіпляли два кінці парашута. Згодом, коли працювали на потужніших вертольотах і кидали свинцеві болванки, скидали їх на вантажних транспортних парашутах, призначених для десантування бойової техніки.

Через кілька днів ми організували майданчик у селі Копачі. Це також неподалік від АЕС, але рівні радіації там були нижчі.

Те, що радіація не має ні смаку, ні кольору, ні запаху, попервах притупляло почуття небезпека. Ніхто на це не зважав — ні на пилюку, ні на що. Працювали що було сили. Респіратори, були, але, дивись, солдати, які вантажили мішки, респіратори на лоба підняли, наче окуляри, і працюють...

Пізніше, коли розібралися, що до чого, інструктажі з'явилися, медицина у бій пішла, почали карати.

Згодом, коли вітер повернув на Копачі і різко підвищилися рівні радіації, змінили майданчик і пішли в Чорнобиль.

У цих польотах я готував екіпажі, роз'яснював їм методику скидання вантажу. На допомогу до нас почали прибувати екіпажі з інших частин. Певний досвід ми вже мали,

і кожний екіпаж, який прибував до нас. ми спочатку ретельно готували. Розробляли схеми, як підвішувати вантаж, як виконувати політ, як скидати. Абсолютно все. Проводиш інструктаж, контролюєш, готовності і сідаєш другим пілотом, робиш ще один захід, а потім вони вже самі починають літати.

Після польотів провадили санітарну обробку та дезактивацію вертольотів.

Сьомого травня ми припинили закидування реактора. Як тільки припинили, на одному з засідань Урядової комісії вчені, спеціалісти постановили: для того щоб намітити далі заходи по ліквідації аварії, треба знати температуру в реакторі і склад вихідних газів. На той момент підійти чи під'їхати до реактора було неможливо через високі рівні радіації. Один з учених запропонував зробити це з вертольота. Це був академік Легасов.

Такого завдання ніхто ніколи ще не виконував. У чому полягала складність? Вертоліт за своїми аеродинамічними даними може висіти над землею або на висоті близько десяти метрів (це зветься зависання в безпечній зоні), або вище п'ятисот метрів. Від десяти до двохсот метрів — заборонена зона. З чим це пов'язано? Вертоліт взагалі надійна машина. Я на них літаю з 1960 року. Це для мене як велосипед. У кожному разі, навіть якщо відмовить двигун, я завжди сяду. Та якщо вертоліт висить на висоті до двохсот метрів і відмовляє двигун, льотчик, якої б високої кваліфікації він не був, не посадить машину, бо гвинт не встигає перейти на режим авторотації, тобто планерування. Але це тільки тоді, коли він висить. Якщо ж він летить горизонтально — тоді все гаразд. На режим авторотації вертоліт може перейти лише за висотою п'ятсот метрів.

Отож одна з небезпек — зависання вище десяти метрів. Це заборонено. Лише в крайньому разі можна його дозволити. По-друге — виділення тепла з реактора. Ніхто не знав його-теплових характеристик. А в зоні підвищеного тепла потужність двигунів падає. Ну, й підвищені рівні радіації. І ще одне: екіпаж не бачить, що відбувається під ним.

Усі розуміли ці труднощі. Та іншого виходу не було. Все вимірювалося мірками воєнного часу. А вимірювання обов'язково треба було провести. Завдання полягало в тому, щоб активну частину приладу, яка визначає температуру, — так званої термопари, — опустити в реактор.

Прилетів до нас командуючий ВПС, поставив завдання. Каже: "Завдання дуже складне. Але виконати його треба. Як це зробити?"

Мене запитує. Я кажу: "Звичайно, складно, але спробувати треба. Будемо тренуватися". Я маю великий досвід, літаю на всіх типах вертольотів, тому, очевидно, в них і виникла ідея призначити мене.

Почалася підготовка. Відразу накреслив план, як це зробити. Я тоді повністю відключився від усього іншого, сконцентрувавши увагу лише на цьому польоті. Зі мною, окрім другого пілота і борттехніка, повинен був летіти доктор технічних наук Євген Петрович Рязанцев, заступник директора Інституту атомної енергії імені І. В. Курчатова. Євген Петрович пояснив мені, що термопара — це металічна трубка на

тросі. Ще з нами мав летіти начальник зміни дозиметристів Олександр Степанович Цикало. Запам'ятовуються ті люди, з якими доводиться разом працювати у складних умовах.

Треба було подумати, як її опустити, цю термopару, в реактор. Я пішов до наших інженерів, кажу: "Вмикайте свою інженерну думку, давайте думати". Хоча і в мене вже також були ідеї.

Взяли трос завдовжки триста метрів. Ви знаєте, це поганий стимул — аварія, але якби ми завжди жили і працювали так, як тоді, з такою оперативністю, без тяганини, коли кожен віддавав справі всі сили, у нас було б зовсім інше життя... Буквально за півгодини трос підготували.

Дріт від термopари обкрутили довкола троса. До його кінця підвісили вантаж. Розклали трос на аеродромі. Вертоліт я сам собі вибрав, щоб потужний був, двигуни випробував. Перед екіпажем поставив завдання. Захоплення, щоправда, в них не побачив, але — треба. Зробив розрахунок, скільки взяти палива. Зайвого не треба, тому зайве трішечки позливали. Запустив і підлетів до троса. Підчепив і просто з місця пішов. Підняв його. З парашутів зробили на землі коло радіусом приблизно як у реактора, метрів дванадцять-чотирнадцять. Став імітувати політ. Вантаж вагою близько двохсот кілограмів висів на кінці. Плавнo заходжу, зависаю, уповільнюю швидкість, поволі підходжу до кола. Керівник коригує. Завис. І він дає команду: "Перебуваєте точно над цим". Я визначаю собі орієнтир, щоб точно висіти, прив'язався, але інтуїтивно відчуваю, що вишу точно. Притримую вертоліт. А він каже: "Висите точно, але вантаж коливається, як маятник". Висів я на висоті триста п'ятдесят метрів, а вантаж розхитувався.

Я вишу п'ять хвилин — він хилитається, вишу десять хвилин — ходить. Не вгамовується, Вишу — а думка: "Що робити?" Тренування це тиком: досить небезпечно, але морально спокійніше: нема радіації й підвищеної температури. А з погляду аеродинаміки — небезпечно. Але про це не думаєш у польоті.

Бачу, що нічого не виходить. Заходжу на посадку і кладу трос на майданчик. Відчепив. Сів.

І ось зродилася ідея: а що, як уподовж усього троса через певні проміжки підвісити вагу? Він повинен стати стійкішим. Нанизали на трос свинцеві чушки. Інженери наші оперативнo все зробили.

Робилося все це вночі з шостого на сьоме травня.

Наступного дня я вилетів на тренування з цим тросом. Трос натягнуто добре. Почав спускатися. Тільки-но торкнувся кінцем землі (чую команду: "Є дотикання!") — я пішов, а трос стоїть, як стовп... Тут уже потрібна ювелірна техніка пілотування... Зробив ще один захід, переконався в тому, що можна. Бачили б ви, який у нас був вигляд після цього польоту. Взагалі політ із зовнішньою підвіскою вважається одним з найскладніших... Після того виконав ще кілька заходів.

Восьмого числа привезли нам термopару. Як дріт. Кінець є датчиком. Ув'язали все, трос розклали в Чорнобилі на майданчику.

Дев'ятого травня під'їхали Євген Петрович Рязанцев і Олександр Степанович Цикало. Встановили апаратуру у вертольоті. Перед польотом ми самі, екіпаж, із листів свинцю зробили захист: поклали на сидіння, на підлогу. Тільки там, де педалі, де ноги,— там не можна було. Добре закрилися. Дали нам свинцеві жилети. Ми пояснили своїм пасажирам, як відбуватиметься політ, закрили і їх плитами, домовились про взаємодію. Стежив за польотом мій колега полковник Любомир Володимирович Мимка, влаштувавшись на готелі "Полісся".

Ну, сіли всі у вертоліт, піднялися з Чорнобиля без усяких проблем. Кінець троса, аби краще видно було, позначили оранжевим кільцем.

Я підійшов на висоті триста п'ятдесят метрів. Треба було дізнатися, як там з температурою, яка потужність двигунів. Вертоліт висів стабільно.

Керівник польоту каже мені: "До будівлі п'ятдесят метрів... Сорок... Двадцять..." Підказував мені висоту і відстань. Але коли стояв над самим реактором, ні я, ні керівник уже не бачили — влучив я чи ні. Тому послали ще один вертоліт МІ-26. Пілотував його полковник Чичков. Він завис на відстані двох-трьох кілометрів позаду мене і все бачив. Я повинен був зависнути обіч труби...

А Євген Петрович Рязанцев сам дивився у люк і показував мені жестами: "Над реактором". Виміри температури робили на висоті п'ятдесят метрів, сорок, двадцять і в самому реакторі. Євген Петрович усе бачив. А апаратура пише. Коли все зробили, я відійшов.

За Прип'яттю було визначене спеціальне місце, і я скинув трос у пісок. Трос був радіоактивний.

З моменту зависання минуло шість хвилин двадцять секунд. А здавалося — вічність. Це була перемога.

Наступного дня, десятого травня, перед нами знову поставили завдання: визначити склад вихідних газів. Знову все те саме, такий самий трос, тільки не термopара на кінці, а контейнер. Це завдання було простіше: треба було не висіти, а плавко пройти над реактором. Дванадцятого травня все треба було повторити з термopарою. З'явився і досвід, і деякий спокій. Та незважаючи на те, що досвід здавалося б, уже був, менше шести хвилин провисіти ніяк не вдавалося.

Поки підійдеш, поки заспокоїш трос, відтак починаєш знижуватись, робити вимірювання. Як почувався? З двадцять сьомого числа ми не мали жодної спокійної ночі, спали дві-три години. А літали від світання до ночі. Мене часто запитують: "Як діє радіація?" Я не знаю, що діє і як, але втома відчувалася страшенна, а від чого вона? Чи від радіації, чи від недосипання, від фізичної перевтоми чи від морально-психологічного напруження? Все-таки напруження як-не-як було — відповідальність велика.

Після цих трьох польотів літав ще, провадячи радіаційну розвідку.

А загалом над реактором я провисів дев'ятнадцять хвилин сорок секунд".

З повідомлень преси:

"З метою зменшення радіоактивного виходу над активною зоною створюється

захист з піску, глини, бору, доломіту, вапняку, свинцю. Верхню частину реактора засипали шаром, що складається більш як з чотирьох тисяч тонн цих захисних матеріалів" (З виступу голови Урядової комісії, заступника Голови Ради Міністрів СРСР Б. Є. Щербини на прес-конференції для радянських та іноземних журналістів, що відбулася 6 травня 1986 р.— "Правда", 1986, 7 травня).

"Позитивно відгукнувся професор М. Розен (директор відділу ядерної безпеки МАГАТЕ) про застосовану радянськими спеціалістами методику поглинання випромінювання за допомогою щита, що складається з піску, бору, глини, доломіту, свинцю... Тривають роботи під пошкодженим блоком, щоб повністю нейтралізувати вогнище випромінювання і, як кажуть фізики, "захоронити" його в товщу бетону" ("Правда", 1986, 10 травня).

"Від Ради Міністрів СРСР. Протягом 10 травня на Чорнобильській АЕС тривали роботи по ліквідації наслідків аварії. Внаслідок вжитих заходів суттєво знизилась температура всередині реактора. На думку вчених і спеціалістів, це свідчить про практичне припинення процесу горіння реакторного графіту".

ДОКТОР ХАММЕР, ДОКТОР ГЕЙЛ

З повідомлень преси:

"15 травня М. С. Горбачов прийняв у Кремлі відомого американського підприємця і громадського діяча Арманда Хаммера та Роберта Гейла. Він висловив глибоку вдячність за виявлене ними співчуття, розуміння і швидку конкретну допомогу у зв'язку з спостиглою радянських людей бідою — аварією на Чорнобильській АЕС... У вчинку Хаммера та Гейла, підкреслив М. С. Горбачов, радянські люди вбачають приклад того, як мали б будуватися стосунки між двома великими народами за наявності політичної мудрості і волі у керівництва обох країн" ("Правда", 1986, 16 травня).

Вранці двадцять третього липня в Бориспільському аеропорту Києва приземлився білий "Боїнг-727" з прапором Сполучених Штатів на фюзеляжі і синьо-червоним написом на кілі: "N1OXY", що означає перший номер в компанії "Оксидентал Петролеум Корпорейшн", президентом якої є Хаммер. Невтомний 88-річний бізнесмен щороку "накручує" на цьому літаку, обладнаному всім необхідним — від робочого кабінету до ванної кімнати,— сотні тисяч кілометрів, керуючи складним і багатопрофільним господарством компанії "Оксидентал".

До Києва прибули Арманд Хаммер, його дружина, а також доктор Роберт Гейл з дружиною і трьома дітьми.

Відразу ж по приїзді Хаммер зі своїм почтом відправився в кардіологічний корпус Київської клінічної лікарні № 14 імені Жовтневої революції. В той самий, де в реанімаційному блоці працює Максим Драч. Одягнувши білий халат і пригадавши свою медичну молодість (адже за освітою він лікар), доктор Хаммер обійшов відділення, в якому після аварії на Чорнобильській АЕС перебувало на обстеженні понад двісті чоловік, що побували в небезпечній зоні. Усі вони вже одужали і виписались. У відділенні того дня було лише п'ять чоловік, яких викликали для планового повторного

обстеження.

Доктор Хаммер співчутливо поцікавився самопочуттям кожного з них. Йому асистував доктор Гейл, який, побувавши у Києві раніше, уже оглядав цих хворих.

Того ж самого дня Хаммер і Гейл зробили обліт четвертого реактора на вертольоті. Я полетів разом з ними, і тепер мені у сні і наяву не дає спокою бачене: політ над четвертим реактором, ширяння над величезною білою мертвою будовою АЕС, яку поглинала сутінь, над смугастою біло-червоною трубою, над дзеркальною поверхнею неживого ставу-охолоджувача, звивистим річищем Прип'яті, химерним сплетінням дротів, опор, скупченням підсобних споруд, полишеною технікою. Як і в кожному спогаді, що ховається в глибинах часу, реальні форми поступово стираються, багато що втрачає свої чіткі обриси, але відчуття тривоги і болю лишається незмінним, таким, яким воно було в той літній надвечірній час. Припавши до ілюмінаторів, ми, пасажери МІ-8, пильно вдивлялися в магічну картину, що притягувала наші погляди: чорне сопло четвертого реактора, зруйновані конструкції, їхні уламки коло підніжжя. Після обльоту четвертого реактора, стоячи перед кіно— і телекамерами, Арманд Хаммер сказав:

"Я щойно повернувся з Чорнобиля. Побачене справило на мене таке враження, що мені важко говорити. Я бачив ціле місто — п'ятдесят тисяч жителів — і жодної людини. Порожньо. Будинки, великі будинки — все порожнє. Подекуди навіть білизна висить, люди не мали часу зняти її. Я спостерігав роботи, що ведуться по врятуванню реактора, аби не мати з ним більше проблем. Я хотів би, щоб кожна людина побувала тут, щоб побачила те, що бачив я. Тоді б ніхто не говорив про ядерну зброю. Тоді б усі знали, що це самогубство цілого світу, і всі зрозуміли б, що ми повинні знищити ядерну зброю. Я сподіваюсь, що, коли містер Горбачов зустрінеться з містером Рейганом, він усе розкаже Рейгану і покаже фільм про Чорнобиль. А згодом, у майбутньому, коли Рейган приїде до Росії, я хотів би, щоб він відвідав Київ і Чорнобиль. Хай і він побачить те, що бачив я. Тоді, гадаю, він ніколи не говоритиме про ядерну зброю".

Дивний це чоловік, Арманд Хаммер. Можливо, секрет його нев'янучої бадьорості полягає в тому, що він уміє вмить розслаблятися. Після того як наш вертоліт піднявся над Києвом, він одразу ж поринув у дрімоту. Доктор Гейл турботливо укрит його білим плащем. Та тільки-но прозвучало слово "Чорнобиль", цей старий мудрий чоловік ніби перемінився, зірко вдивляючись у зелений пейзаж під нами, по якому мирно повзла тінь нашого вертольота, наче примарна сінокосарка. Усе запримітив, навіть шістнадцятиповерхові будинки в Прип'яті, навіть білизну на балконах — усе застигле й протиприродне. А по дорозі назад знову заснув.

Увечері того ж дня Арманд Хаммер вилетів з Києва до Лос-Анджелеса.

А доктор Гейл із сім'єю залишився на кілька днів, щоб зустрітися з київськими колегами, відпочити в нашому місті, ознайомитися з його пам'ятками і музеями. Адже під час першого візиту до Києва 3 червня доктору Гейлу було не до того: мав проконсультувати групу хворих, що перебували на лікуванні в Київському рентгенодіагностичному й онкологічному інституті, у відділенні професора Л. П. Кіндзельського.

Я супроводжував доктора Гейла під час його першого відвідання КРРОІ. Доктор Роберт Пітер Гейл виглядає молодшим за свої сорок років (щоранку година обов'язкового "джогінгу" — бігу підтюпцем), смаглявий, зосереджений, небагатослівний, погляд його сірих очей уважно й допитливо зупиняється на співрозмовникові. Незважаючи на зовнішню сухість і типово американську діловитість, він дуже симпатичний і спілкуватися з ним приємно — так уважно, терпляче, зі знанням справи відповідає він на численні запитання кореспондентів. А ще він елегантний. На ньому незмінний темно-синій блейзер з золотавими гудзиками, темно-червона краватка, сірі штани. І якось дуже смішно і зворушливо виглядали спочатку його босі п'яти: він носить черевики без закаблуків. Виявляється, це лос-анджелеська звичка — ходити босоніж: на батьківщині Гейла завжди тепло.

Перед тим, як увійти, ми всі — гість і його супровідники — наділи білі халати, шапочки і маски, зав'язали на ногах бахили. І раптом стали на диво схожі один на одного: не добереш, хто американець, хто москвич, хто киянин. Сім'я лікарів, об'єднана спільними інтересами врятування людства.

Я бачив, як уважно оглядав доктор Гейл хворих, як ставив запитання потерпілим і лікарям, вдумливо вивчав графіки з даними аналізів, розпитував про тонкощі застосованих київськими лікарями методик. Особливо його цікавили випадки пересадки кісткового мозку.

І в цьому нема нічого дивного. Адже Гейл — відомий спеціаліст у галузі пересадки кісткового мозку, професор Каліфорнійського університету, керівник клініки, голова Міжнародної організації по пересадці кісткового мозку. Київський професор Ю. О. Гриневич нагадав Гейлу, як був у нього в гостях у каліфорнійській клініці. Гейл, вислухавши тоді асистентів, які показали йому хворого, після деяких роздумів чітко і впевнено продиктував схему лікування і, звівши руку догори, проказав: "Помагай нам, Бог". Гейл усміхнувся, пригадавши ту зустріч, і його суворе обличчя зробилося раптом по-хлоп'ячому задерикувате. Дивлячись на київських хворих, виведених з важкого стану, він забобонно стукає пальцем по дерев'яному: якщо не допоможе, то й не завадить.

Пізніше на моє запитання: у що він вірить? — доктор Гейл дуже серйозно відповів:
— У Бога. І в науку.

Тоді, в ті тривожні червневі дні, його візит до Києва був дуже короткий, і лічені хвилини відводились на розмови з пресою. Набагато вільніше почувався доктор Гейл у липні: наступного дня по від'їзді А. Хаммера американський лікар разом з дружиною Тамар, трирічним сином Іланом та дочками — семилітньою Шир і дев'ятилітньою Тал — поїхав до Київського інституту педіатрії, акушерства й гінекології, де гостей зустріла директор інституту академік АМН СРСР О. М. Лук'янова — голова українського відділення міжнародної організації "Лікарі світу за відвернення ядерної війни".

Тут, у цьому, мабуть, найсвятішому місці на землі — місці, де народжується нове життя, де йде боротьба за продовження роду людського, — діти доктора Гейла дуже швидко познайомились з маленькими пацієнтами, не відчуваючи жодних мовних чи ідеологічних перешкод, обмінялись подарунками, разом заспівали пісню "Хай завжди

буде сонце". Потім маленька Тал грала на скрипці, а синьоока Шир шкодувала, що немає фортепіано,— вона також показала б своє вміння...

А доктор Гейл у цей час вів професійний діалог з педіатрами, акушерами й кардіохірургами. В реанімаційному відділенні ми довго стояли біля пластикових кувезів, підключених до складної техніки: тут лежали крихтіні створіння, майбутні люди XXI століття, яким неznані ще були жодні атомні тривоги, що хвилюють нас сьогодні.

Музей Великої Вітчизняної війни, Музей народної архітектури і побуту УРСР в селі Пироговому, Музей В. І. Леніна — такими були київські маршрути Гейла. Різні етапи нашої історії, різні сторони нашого життя...

У Музеї В. І. Леніна увагу доктора Гейла привернула символічна скульптура: мавпочка, сидючи на книзі Дарвіна "Походження видів", розглядає людський череп. Цікава історія цієї скульптури. Під час свого другого відвідання Москви Арманд Хаммер передав В. І. Леніну цю придбану в Лондоні скульптуру. Розповідають, що Володимир Ілліч, беручи подарунок, сказав: "Ось що може статися з людством, якщо воно продовжуватиме удосконалювати і нарощувати знаряддя знищення. На Землі залишаться самі мавпи".

Таким було провидче попередження вождя.

У мене зберігається багато записів бесід з доктором Гейлом, який, до речі, дуже цікавиться літературою і сам є автором публіцистичної книжки. Я спробував вибрати з цих записів найголовніше:

— Доктор Гейл, що привело вас у медицину? Це випадковість чи свідомий вибір?

— Спочатку я мав намір вивчати фізику високих енергій і ядерну фізику. Якоюсь мірою це іронія долі, бо згодом мені як лікареві довелось зіткнутися з впливом ядерної енергії на організм людини. Але в коледжі я подумав, що хочу більше спілкуватися з людьми, аніж займатися теоретичною фізикою.

— Це рішення залежало від особливостей вашого характеру?

— Я прийняв рішення свідомо. У нашому суспільстві професія лікаря одна з найбільш шанованих. Я хотів стати лікарем.

— Скільки вам було років, коли ви прийняли таке рішення?

— Я вступив до коледжу в шістнадцять років.

— Чи була медицина традиційною професією для вашої сім'ї?

— Ні, в моїй сім'ї не було медиків. Батько — бізнесмен.

— Ви задоволені вибором професії?

— Багато хто мене запитує: "Тепер, коли ви досягли визнання в усьому світі, що ви збираєтесь міняти у своєму житті?" Я завжди відповідаю, що цілком був задоволений своїм життям і до того, як став відомим, і не збираюсь нічого в ньому міняти.

— Доктор Гейл, я знайомий з багатьма онкологами та гематологами і знаю, що психологічно це дуже важка професія. Адже лікар повсякчас бачить смерть і нещастя. Як ви до цього ставитеся?

— Почасти ви праві, доктор Щербак. Психологічно це важка професія. Але з

другого боку — саме це і приваблює. Адже це виклик. Онкологу і гематологу дуже часто доводиться розв'язувати надзвичайно складні питання, перебувати в скрутних ситуаціях — нерідко тому, що наші знання в цій галузі обмежені. Тому мені здається, що саме онкологія дає величезний простір для медичної творчості. Ми в коледжі часто сперечалися: що краще — писати музику чи грати музику? Якщо займаєшся кардіологією — ти "граєш музику". А в онкології "музика пишеться". Там все нове і все незвідане.

Крім того, я підготовлений і як науковий працівник, і як лікар. Саме в онкології та гематології дуже легко узгоджувати результати лабораторних досліджень з роботою в лікарнях, з реальним лікуванням хворого. Адже не випадково першими захворюваннями, при яких була усвідомлена їхня генетична природа, стали саме захворювання крові — порушення синтезу гемоглобіну, скажімо. І ви знаєте, що більшість Нобелівських премій в галузі медицини останнім часом було присуджено саме за розробку цих питань.

— У зв'язку з вищесказаним: ким ви себе більше відчуваєте — лікарем, ученим? Чи ви за синтез?

— Бути добрим лікарем, лікувати людей — це праця, яка повинна відбирати весь час. Навіть більше. Бути справжнім ученим — це також більш ніж на ціле життя. Іноді мені здається, що ніхто не може робити і те, і друге паралельно. Особливо в наш час, коли і медицина, і наука стали такі технологічні, сказати б — технікомісткі. Проте я усвідомлюю, що нам дуже не вистачає людей, які б поєднували ці два заняття. Це надзвичайно важливо. По-моєму, повинен бути синтез. Саме в цьому вбачаю свій обов'язок — поєднати в собі воєдино лікаря і вченого.

— Як ви розподіляєте свій час за звичних умов праці в каліфорнійській клініці?

— Як керівник клініки більшу його частину я витрачаю на обхід, огляд хворих, на розмови з ними. У моїх хворих часто бувають досить звичні форми раку, наприклад — рак легенів. І я турбуюся про них, як звичайний лікар. Якийсь час іде на керівництво невеликим дослідницьким закладом, який провадить збирання статистичних даних про результати застосування нових методів лікування лейкозів (білокрів'я), пересадження кісткового мозку та іншої інформації. І нарешті, найважливіша справа, якою я займаюся, — моя власна лабораторія, в якій ведуться основні дослідження по вивченню молекулярних механізмів виникнення лейкозів.

Розумію, це звучить так, ніби я розпорошую свою увагу, але я з цим згоден. Я зосереджений на трьох напрямках, бо перед нами стоїть надважлива мета, ми прагнемо ефективного вилікування лейкозу. І гадаємо, що перших результатів буде досягнуто в лабораторії.

До чого ми йдемо? Яка основна ідея наших досліджень? Жодна дитина не повинна вмирати від лейкозу. Для цього ми мусимо зробити все, що в наших силах.

— Чи є випадки вилікування у вашій клініці? Чи вдається вам перевести гострий лейкоз у хронічний?

— 1986 року нам вдалося вилікувати приблизно сімдесят відсотків дітей, у яких

розвинувся лейкоз. І близько тридцяти відсотків дорослих. Якщо підрахувати взагалі, то вийде, що рівно половину хворих нам вдається вилікувати.

— Це феноменальний результат!

— На жаль, переважна більшість населення не дуже розуміє, як далеко ми просунулись у лікуванні лейкозів. Однак половина хворих — цього вже не досить. Адже друга половина вмирає. Наприклад, цього року двісті тисяч американців помруть від раку...

— У пресі були повідомлення про те, що ви маєте ступінь доктора філософії. Яку проблему ви розробляли у своїй дисертації?

— Моя тема — життя і смерть. Єдність життя і смерті у філософському плані. У своїй біографії, виданій у США, я торкаюся цієї теми.

— Доктор Гейл, що ви кажете своїм хворим, коли ставите діагноз?

— Я завжди кажу своїм пацієнтам правду, повідомляю всі факти. Не знаю, добре це чи погано, але ми сповідуємо філософію, згідно з якою людина повинна мати всю інформацію. Річ у тому, що найважливіші рішення щодо лікування приймають самі хворі. А для цього їм потрібна правдива інформація. Не завжди не спрацьовує найкращим чином, але іншого виходу в нас просто немає.

— Чи мали ви справу з променевою хворобою до того, як приїхали до Москви і почали лікувати потерпілих під час аварії на Чорнобильській атомній станції?

— Так, певний досвід у нас був. Деякі випадки захворювання лейкозом потребують пересадки кісткового мозку. І тоді ми свідомо піддаємо пацієнтів великим дозам радіації, іноді на межі смертельних доз. Ми маємо значний досвід лікування хворих, опромінених величезними дозами радіації — близько кількох тисяч бер (біологічний еквівалент рентгена).

— Чи збіглося ваше прогнозування щодо лікування хворих у Москві з фактичними наслідками?

— Взагалі так, якщо казати про загальну закономірність, про статистичні прогнози. Але в кожному окремому випадку дуже складно давати вірний прогноз. Взагалі це дуже складна етична проблема і важкий тягар: давати прогноз. Я в даному випадку говорю не про лікування чорнобильських хворих, а про лікування хворих на лейкоз в моїй клініці. Припустимо, я знаю, що із ста пацієнтів, яким необхідна пересадка кісткового мозку, п'ятдесят відсотків виживуть, вилікуються. Але для тих п'ятдесяти відсотків, які помруть, — це втіха слабка. Їх життя ми укорочуємо своїм лікуванням. І тому кожного разу, коли у нас вмирає хворий, чие життя було скорочене в результаті лікування, я відчуваю свою особисту відповідальність. Мені доводиться нести цю відповідальність за їх смерть, але у мене немає іншого вибору.

Найпростішим рішенням було б взагалі не робити пересадок. Але тоді ми відмовлятимемо абсолютній більшості хворих в праві на життя.

— Доктор Гейл, хто з хворих в Москві вам найбільш запам'ятався?

— Відразу хочу сказати, що я пам'ятаю кожного з них — пам'ятаю як людину, як індивідуальність. Але деякі люди залишили найбільш глибокий слід. Особливо

запам'яталися троє хворих.

Перший — лікар, який працював біля реактора, допомагав ураженим. Як лікар, він усвідомлював всю небезпеку ситуації, що утворилася, він все розумів, але тримався мужньо. Другий хворий — пожежник. Коли я вперше виїхав до Києва з Москви — пам'ятаєте, на початку червня? — мене не було в клініці три дні. І коли я повернувся з Києва, він був дуже злий і запитав мене: "Де ви були? Чому поїхали?" І третій, теж пожежник. Можливо, він не розумів, що над ним нависла небезпека, можливо — розумів, а може — навмисно все робив для того, щоб не звертати уваги на загрозу життю. Він повадився зворушливо — під час обходів він весь час мене запитував: "Як ваші справи, доктор, як ви себе почуваєте?"

Двоє з цих хворих померли, один вижив...

— Якими почуттями ви керувалися, коли вирішили поїхати до Радянського Союзу?

— Перш за все я лікар — і я знаю про можливі наслідки такої аварії. Тому я визнав потрібним запропонувати свою допомогу. Мене як представника медичної професії політичні розбіжності не стосуються. Наш найперший обов'язок — рятувати людей, допомагати їм. Окрім того, аналогічні аварії можуть статися не лише в СРСР, але і в США і інших країнах. І природно, що ми зможемо чекати такого ж співчуття і такої ж допомоги з боку радянських людей.

— Як ви думаєте, чи можна провести аналогію між візитом доктора Хаммера в нашу країну в 1921 році і вашою поїздкою зараз?

— В якомусь сенсі, так. Правда, Хаммер займався тоді проблемами боротьби з висипним тифом, а ми — боротьбою з атомною загрозою. Обставини абсолютно різні, але суть — одна і та ж. Лікарі різних країн допомагають один одному. У цьому сенсі нічого не змінилося. Але ситуації, звичайно, абсолютно непорівнянні. Подумайте лише: наскільки сама ідея аварії атомного реактора в 1921 році була абсолютно неприпустима, настільки зараз неможливо собі уявити епідемію висипного тифу таких масштабів, як в 1921 році. Людство навчилося долати всі ситуації, що виникають на його дорозі...

— Але при цьому саме створює нові проблеми.

— Так буде завжди (доктор Гейл сміється). І сьогодні нам важко уявити, які проблеми хвилюватимуть людство за шістдесят років.

— В цей свій приїзд ви узяли з собою своїх дітей. Чи означає це, що їх перебування тут безпечно?

— Багато хто в світі думає, що Київ повністю покинутий жителями або що діти повністю евакуйовані. І одна з причин, яка змусила мене приїхати сюди з моєю сім'єю, — бажання ще раз підкреслити, що ситуація повністю контролюється, а пацієнти отримали необхідну допомогу. У мене не було жодних сумнівів в безпеці мого приїзду до Києва. У жодному випадку я б не привіз своїх дітей, якби існувала щонайменша потенційна небезпека. Мені здається, що людям такий вчинок зрозуміти легше, ніж цілий ряд медичних заяв і складних узагальнень.

— Чи вважаєте ви, що ситуація в Києві покращується?

— Звичайно. Рівні радіації постійно знижуватимуться. Дещо вимагає особливої уваги. Наприклад, проблеми захисту води. Але робляться всі заходи, щоб місто Київ було захищене. Наприклад, пробурені артезіанські свердловини, визначені альтернативні джерела водопостачання, я вважаю, що ситуація повністю контролюється. У цих питаннях я повністю покладаюся на моїх радянських колег. Я не вірю, що вони піддавали б своїх дітей і себе дії радіації, яку вважали б неприйнятною.

— Чи задоволені ви отриманою інформацією?

— З часу мого першого приїзду до Радянського Союзу — і зокрема, до Києва — мене приголомшувало, як щиро і відкрито ми ведемо справи з моїми радянськими колегами. Особливо повинен підкреслити, що на багатьох з нас глибоке враження справило повідомлення Політбюро ЦК КПРС про розслідування причин аварії на Чорнобильській АЕС. Я вважаю, що оцінка аварії була надзвичайно щирою. Мабуть, щиріша й відвертіша, ніж ми думали, і мене це глибоко радує. Сподіваюсь, більше того, я переконаний, що ваш аналіз медичної інформації буде таким же повним і відвертим, як і аналіз фізичних причин аварії.

— Чи хотіли б ви ще раз побувати в Києві?

— Не тільки хочу, а й неодмінно буду. Я повернусь до вашого міста у жовтні, коли відкриється виставка робіт і колекції доктора Хаммера.

Роберт Гейл дотримав слова. Була осінь, був той самки аеропорт, був американський літак — тільки трохи менший за "Боїнг", і на його кілі значився номер "20XY". Разом з доктором Гейлом приїхав популярний американський співак і композитор Джон Денвер, який виконує свої балади в стилі "кантрі". За дорученням Арманда Хаммера доктор Гейл відкрив виставку "Шедеври п'яти віків". Виступаючи на церемонії відкриття, він сказав:

— Чорнобиль став для всіх нас нагадуванням про те, що світ повинен назавжди покінути з будь-якою можливістю виникнення ядерної війни.

...Того ж вечора відбувся концерт у палаці "Україна", всі кошти від якого пішли у фонд допомоги Чорнобилю. Щиро й схвилювано звучали слова Джона Денвера про Піскірьовське кладовище у Ленінграді: після його відвідання він написав про силу духу, мужність радянських людей, їхню любов до своєї землі, з великою симпатією слухав зал чистий голос цього рудуватого хлопця з Колорадо. "Я хочу, щоб усі знали, що я поважаю і люблю радянських людей, — сказав Джон Денвер. — Для мене дуже важливо бути тут, у Радянському Союзі, і співати для вас. І не просто співати, а ділитися з вами своєю музикою. Я хочу, щоб усі знали, ще; я глибоко поважаю жителів Києва і жителів Чорнобиля, поважаю їхню сміливість, їхню мужність". Джон Денверу аплодували не лише тисячі киян, а й доктор Гейл та його дружина. А потім була прощальна вечеря — трохи сумна, як завжди, коли розлучаєшся з добрими друзями. А коли на місто впала ніч, ми всі разом вийшли на берег Дніпра і заспівали американським друзям нашу народну пісню "Рече та стогне Дніпр широкий". І Гейл, і Денвер уважно слухали, а потім Денвер задумливо спитав: "А де Чорнобиль?"

Ми вказали на північ, у темряву, туди, звідки ніс свої осінні води Дніпро.

"НА ЧОМУ ПЕРЕВІРЯЮТЬСЯ ЛЮДИ..."

Слухаючи мелодійні і дуже людяні пісні Джона Денвера, я думав про Володимира Висоцького. На гадку прийшов осінній день 1968 року в Києві. Опало листя з яблунь знаменитого саду Олександра Довженка — на студії його імені. Я прогулювався коло "щорсівського" павільйону, чекаючи Висоцького. Бачив його у кінофільмі "Вертикаль", і мені здавалося, що я, без сумніву, відразу ж його впізнаю. Та коли з'явився невисокий, безбородий, щуплявий шатен у шкіряній куртці, що виглядав набагато молодшим за героя "Вертикалі", я лише в останню мить здогадався, що це він. Здогадався тому, що за спиною у нього висіла гітара. В ті дні за моїм сценарієм знімався фільм "Карантин", в якому розповідалося про те, як група лікарів науково-дослідної лабораторії заразилась вірусом небезпечної інфекції; у фільмі ми намагались дослідити характери людей, змодельовати їхню поведінку в екстремальній ситуації. Сюжет фільму значною мірою був умовний, майже фантастичний, але характери лікарів списано з натури. Висоцький погодився написати пісню до нашого фільму, а режисер С. Цибульник, якої на той час не було у Києві, доручила мені зайнятися цією піснею.

Ми обмінялися кількома словами і пішли до павільйону, де вже все було готове для запису. І коли Висоцький почав співати свою пісню, я раптом зрозумів, чому у буденному житті його важко впізнати: відчуття монументальності, якою позначені його екранні герої, створював його неповторний хрипливатий голос, його могутній темперамент. Диво перетворення відбулося просто на очах, як тільки зазвучали перші акорди гітари. Пісня мені дуже сподобалась, і ми відразу взяли її у фільм. Виконував її чудовий актор і співак Юрій Каморний, який пізніше трагічно загинув... А запис Володимира Висоцького зберігається в моїй касеті. Ось ця пісня:

Давно смолкли залпы орудий,
Над нами лишь солнечный свет.
На чем проверяются люди,
Если войны уже нет?
Приходится слышать нередко
Сейчас, как тогда:
"Ты бы пошел с ним в разведку?
Нет или да?"
Не ухнет уже бронебойный,
Не быть похоронной под дверь.
И кажется — все так спокойно
И негде раскрыться теперь.
Приходится слышать нередко
Сейчас, как тогда:
"Ты бы пошел с ним в разведку?
Нет или да?"
Покой только снится, я знаю.
Готовься, держись и дерись.

Есть мирная передовая,
Беда, и опасность, и риск.
Приходится слышать нередко
Сейчас, как тогда:
"Ты бы пошел с ним в разведку?
Нет или да?"
В полях обезврежены мины,
Но мы не на поле цветов.
Вы поиски звезд и глубины
Не сбрасывайте со счетов.
Поэтому слышим нередко,
Если приходит беда:
"Ты бы пошел с ним в разведку?
Нет или да?"

Під час чорнобильських подій я часто пригадував цю мужню пісню і запитання, поставлене в ній: "На чому перевіряються люди, якщо війни вже нема?"

Л. Ковалевська: "5 травня ми виїхали з села в Поліському районі до Києва, на Бориспільський аеродром. Маму з дітьми я відправила в Тюмень. Грошей у мене залишалося мало, та й ті, що були, я всі роздала в аеропорту нашим Прип'ятцям. Кому трояка, кому два карбованці. Жінки з дітьми плекали, шкода було їх. Собі карбованця залишила, щоб доїхати де Києва. Вісімдесят копійок коштує квиток з Борисполя до Києва, у мене в кишені лишилося двадцять копійок. Я вся "брудна", штани "фонують". Стою на зупинці таксі, телефоную знайомим: того немає вдома, той десь поїхав. Залишилася одна адреса. Думаю: візьму таксі, поїду, скажу таксистові, що друзі за мене заплатять. А якщо їх не буде вдома, запишу його координати і пізніше розрахуюсь. Стою. Підходить якийсь чоловік, займає за мною чергу і запитує: "Котра година?" Знаєш, як за звичай буває — підходять чоловіки і запитують, щоб познайомитись. Я стою сердита, немита, нечесана. Дивлюсь на його руку: є годинник чи нема? Нема. Тоді кажу йому, котра година. Не знаю чому, але нас відразу всі відгадували, що ми з Чорнобиля. Бо Прип'ять люди мало знали, усі казали й кажуть: "Чорнобиль". Чи то по очах, чи по одягу, не знаю по чому. Але вгадували безпомилково. І ось той хлопець, що став за мною в чергу, питає: "Ви що, з Чорнобиля?" А я сердито йому: "Що, помітно?" — "Так, помітно. А ви куди їдете?" Відповідаю: "Не знаю, боюсь, що даремно туди їхати". А він питає: "Що, вам ночувати нема де?" — "Нема". Він бере мене попідруки і каже: "Ходімо". — "Нікуди я з вами не піду", — відповідаю. Знаєш, думаю: чоловік, приведе мене до себе і все таке інше... Знаю я ці штучки. Ні. Він сідає зі мною в таксі і везе до готелю "Москва". Платить за таксі, платить за готель. Потім повіз мене до себе на роботу, там чергувала якась бабуса, нагодував і привіз назад. Я вмилася, опорядилася, а потім уже взнала його прізвище: Олександр Сергійович Славута. Працює в республіканському товаристві книголюбів".

А. Перковська: "На початку травня ми почали вивозити дітей до піонерських

таборів. Чого я тільки тут не надивилася! Знали, що путівки будуть до "Артеку" і "Молодої гвардії". Почали приходити батьки. Тиснути на мене, аби їхнє дитя обов'язково до "Артеку" відправили. Ну, я жорстко розмовляла з такими батьками, не приховую. Часто і мені доводилось брати гріх на душу. Вказівка була така: відправляти в табори тих дітей, які закінчили другий клас і по дев'ятий включно. Ось приходять до мене і кажуть: "А десятикласники — вони не діти? А перший клас куди подіти?" Уявіть собі: приходять мати, вона одна, чоловіка не має, працює на вахті і в неї дитина шести років. Вона що, обов'язково повинна другий клас закінчити? Що матері з нею робити? Тож я без усякого сорому беру і пишу цьому дитяті інший рік народження. Потім, коли поїхала до піонертаборів, почула багато нарікань на свою адресу. Але, вибачайте, іншої ради в мене не було.

Отож склали ми ті списки, а потім почалося. Дзвонять кияни і просять взяти їхніх дітей до табору. І таке інше. Я коли почала проглядати списки, познаходила в них усяку липу. Повелось оголосити по радіо, щоб батьки прийшли з паспортами і показали прип'ятську прописку...

У серпні я виїхала до "Артеку" і "Молодої гвардії" — повезла дітей. І уявляєте — виявила майже дорослу дівчину з іншого міста. До Прип'яті вона не мала жодного стосунку. Знайшла навіть дівчинку з Полтавської області. Як потрапили ці діти в "Артек" і "Молоду гвардію" — не знаю. Але вони, як і всі, відпочивали дві зміни...

Коли на початку травня я привезла до Білої Церкви вагітних жінок, вийшла вельможа — третій секретар міськкому партії — і каже: "Треба мислити по-державному". А самі жінок наших зустріли у протичумних костюмах, протигазах, дозиметрію на вулицях провадили. І дітей у тій же Білій Церкві до вечора не приймали, бо не було дозиметриста.

А коли відпочивала після лікарні в Алушті, подруга мене попередила: "Не кажи, звідки ти. Кажи, що із Ставрополя. Так краще буде". Я їй не повірила. Крім того, це принижує мою гідність — приховувати, хто я, звідки. Сіли за мій стіл Очі дівчини — з Тули і Харкова. Запитали: "Звідки?" — "З Прип'яті". Ті відразу втекли. Потім до мене посадили "друзів по нещастю" — жінок з Чернігова".

О. Єсаулов: "У нашому місті, у відділенні зв'язку, 29 квітня телефоністка Надя Мискевич знепритомніла через перевтому. Вона весь час була на проводі. А начальник відділення Людмила Петрівна Сіренко теж молодчина, — вона перша в місті організувала вахти. Був ще такий випадок, коли один псих вирубав електроенергію на підстанції. Каже: "У мене ознаки променевої хвороби. Вивозьте мене, інакше я вимкну електроенергію". Узяв і вимкнув. То Людмила Петрівна відразу перейшла на аварійне живлення. Це Жінка з великої літери.

Або ще такий випадок. Приходить до мене замдиректора втомної станції з побутових та соціальних питань Іван Миколайович Царенко і каже: "Допоможи, Олександрє Юрійовичу, треба поховати Шашенка — того оператора, що загинув на четвертому блоці. Треба покласти його в домовину і поховати, а Варивода з будівельного управління не дає автобуса. Він у нього один". Тут важко сказати, хто

правий, а хто винуватий. У нього один-єдиний автобус, і потрібен він живим для розв'язання якихось суперсмертельно важливих питань.

Пішли ми до Вариводи. Я кажу: "Слухай, ти чого дурієш? Треба людині останню шану віддати. Давай автобус". А він: "Не дам". Я кажу: "Ти що, паразит, Радянської влади не слухаєшся?" А він: "Все одно не дам. Хоч ріжте мене, хоч їжте — не дам".

Ну, тоді я виходжу на дорогу, зупиняю перший стрічний автобус, віддаю його Вариводі, а його автобус беру на похорон..."

Ю. Добренко: "Після евакуації у Прип'яті залишилося близько п'яти тисяч жителів — люди, які лишилися за вказівкою різних організацій для проведення робіт. Але були й такі, що не погодились на евакуацію і перебували в місті, так би мовити, нелегально. Переважно це пенсіонери. З ними було важко, їх довго ще вивозили. Я вивозив пенсіонера 20 травня. Дід, який мав чимало нагород, учасник Сталінградської битви. Як він жив? Пішов до військових, узяв у них респіратори, кілька штук, і навіть спав у них. Світла не вмикав, щоб не помітили вночі. У нього були сухарі, запасся водою. Коли я його вивозив, воду у місті вже відключили, вона потрібна була для дезактивації. Електроенергія була, і він дивився телевізор.

А знайшли старого так. Прийшов його евакуйований син і каже: "У мене залишився в місті батько. Я довго мовчав, але знаю, що в місті вже немає води, а він сидить. Давайте поїдемо і заберемо його". Ми приїхали, а він каже: "Гаразд, води нема — поїду". Надів респіратор і прихопив із собою трохи гречаних крупів на такий-сякий суп. По селах так само було чимало дідів та бабів, які нізащо не хотіли полишати насиджених місць. Ми називали їх "партизанами". Щоправда, різні серед них були. Були й такі, яких діти просто забули. Не взяли з собою. Або легко погодились — мовляв, сидіть тут, добро і хату стережіть".

Софія Федорівна Горська — директор школи № 5 міста Прип'яті:

"Не всі, вчителі витримали випробування, що випали на нашу долю. Не всі. Бо не кожен виявився педагогом. Будучи вже в евакуації, деякі покинули класи, покинули своїх дітей. Діти зреагували на це дуже боляче. Особливо старшокласники, випускники. Їх дуже засмутило, що прийшли інші вчителі. Педагоги, які втекли, покинувши дітей, пояснюють це тим, що не мали досвіду, не знали, як поводитися в даній ситуації, що робити. Після того, як почули по телевізору, що все нормалізувалося, з'явилися. Це буде для нас повчальним уроком при підготовці майбутніх педагогів. Тих, кого ми відбираємо серед учнів і два роки готуємо для вступу в педінститут. Були серед педагогів "активісти", які голосніше за всіх виступали на зборах, а потім втекли. Так, були".

Валерій Вуколович Голубенко — військовий керівник середньої школи № 4 міста Прип'яті:

"Коли було проведено евакуацію, ми ні шкільних журналів, нічого не вивезли. Адже виїжджали ненадовго, сподівалися скоро повернутися в місто. Але закінчувався навчальний рік, і треба було виписувати десятикласникам атестати зрілості. Журналів не було, і ми запропонували їм самим виставити собі оцінки. Сказали: ви ж пам'ятаєте

свої оцінки. Коли переглянули — жоден не завищив оцінки, а дехто навіть занижив".

Марія Кирилівна Голубенко — директор середньої школи і міста Прип'яті:

"Вже коли ми були в евакуації, тут, у Поліському, мене призначили членом комісії по посилках при нашому Прип'ятьському міськвиконкомі. Що мене надзвичайно вразило — це доброта нашого народу, яку ми відчуваємо просто фізично, розкриваючи посилки, сортуючи подарунки, читаючи листи. Частину речей ми передаємо в пансіонати для престарілих, туди, де зараз перебувають самотні прип'ятські старики, частину в будинки матері і дитини, частину — в піонерські табори, зокрема одягу для найменших. Надходить багато книжок — їх ми передаємо в бібліотечки для вахт будівельників та експлуатаційників АЕС. Ось тут, у сусідній кімнаті, знаходиться близько двохсот посилок і ще триста лежить на поштамті у Києві. Надходить багато листів від дітей. Ленінградські діти надіслали багато посилок з книжками, дитячим одягом, ляльками, канцелярським приладдям, у кожній посилці — лист, а в кожному листі — тривога й турбота. Хоча ці діти — третьокласники, другокласники — перебувають далеко від місця аварії, вони зрозуміли, яке це лихо. Є багато посилок з Узбекистану, Казахстану — дарують інжир, сухофрукти, земляні горіхи, домашній цукор, чай, пенсіонери присилають мило, рушники, постільну білизну, діти найчастіше кладуть книжки, ляльки, ігри".

Але прошу читачі не дуже перейматися благосно-зворушливими почуттями, що спалахнули, можливо, під впливом розповіді про посилки та листи добрих, порядних і щирих людей. Не треба розслаблюватися. Бо чорнобильські події породжували й інше: висміяні ще Салтиковим-Щедріним традиційні шедеври вітчизняної тупоголовості і бюрократизму.

Наведу один з них:

"Ялтинська міська Рада народних депутатів Кримської області. 16.10.86. Голові виконкому Прип'ятської міської Ради народних депутатів товаришу Волошку В. П.

Згідно з направленням Міністерства охорони здоров'я СРСР № 110 від 6 вересня 1986 р. виконком Ялтинської міської Ради народних депутатів прийняв постанову від 26.09.86 № 362(1) про надання квартири в Кримській області громадянину Мірошніченку М. М. на сім'ю з чотирьох чоловік (він, дружина, два сини), евакуйованих із зони Чорнобильської АЕС. Просимо надіслати на нашу адресу довідку про здачу громадянином Мірошніченком М. М. трикімнатної упорядкованої квартири №68 жилою площею 41,4 кв. м в будинку № 7 по вул. Героїв Сталінграда, місто Прип'ять, місцевим органам.

Заст. голови міськвиконкому П. Г. Роман".

Дотепно, чи не правда? Уся країна знає, як і кому "здавали" свої упорядковані квартири жителі Прип'яті (див. розділ "Евакуація"). І тільки в сонячній Ялті гадають, що в покинуту громадянином Мірошніченком 27 квітня 1986 року квартиру площею 41,4 кв. м негайно, попри встановлений порядок, існуючі положення та підвищену радіацію, вселились якісь зловмисники чи родичі вищезгаданого громадянина.

Воістину — "на чому перевіряються люди?"

Спалах над Чорнобильською атомною сліпучим сяйвом своїм висвітлив добро і зло, розум і дурість, щирість і фарисейство, спочутливість і злорадство, правду і брехню, безкорисливість і захланність — усі людські чесноти й пороки, що причаїлися у душах як наших співвітчизників, так і тих, хто перебував далеко за межами нашої країни.

Пригадую травневі номери популярних американських журналів "Ю. С. ньюс енд Уорлд ріпорт" та "Ньюсуїк": зловісно-багряні кольори обкладинок, серп і молот, знак атома — і чорний дим над усім світом. Крикливі заголовки: "Нічний кошмар в Росії", "Смертовбивчий викид з Чорнобиля", "Чорнобильська хмара. Як про це розповідає Кремль і який ризик насправді", "Чорнобиль: нові хвилювання з приводу здоров'я. Небезпечний ознайомлювальний тур по Києву". І перші апокаліптично-тріумфуючі слова репортажів: "Це було небачене жахіття XX століття..." Припускаю, що сенсаційні заголовки та істеричність тону — традиція американської преси, яка прагне будь-що пробитися до читача, привернути його увагу. Усе це так. Та, попри всі знижки, не можна було в цих матеріалах спостерегти найменшого людського співчуття до тих, хто постраждав під час аварії, а за зловісними медико-генетичними пророкуваннями не відчувалося й тіні тривоги за життя і здоров'я дітей Прип'яті та Чорнобиля. Особливо вразив мене холодно-політиканський тон статті Фелісіті Берінгер у газеті "Нью-Йорк таймс" від 5 червня 1986 року: ця жінка (жінка!), з заданістю робота маніпулюючи пером, ніби скальпелем ріжучи по живому, вела репортаж з піонерського табору "Артек", де відпочивали тоді діти з Прип'яті. Не було в її словах правічного жіночого, материнського милосердя — саме лише ненависне пропагандистське неприйняття того, що казали їй одинадцяти-дванадцятилітні діти, приголомшені тим, що сталося, сумуючи по дому, куди вони вже не повернуться...

Пізніше в іноземній редакції київського радіо мені показали десятки листів, що надійшли в ті дні із США і Великобританії. І я подумав, наскільки звичайні люди і в цих країнах, і у нас стоять вище за примітивні пропагандистські стереотипи.

У липні 1986 року в пожежну частину Чорнобильського району, туди, де у квітні працював "дід" Хмель і його товариші, із США прибув незвичний подарунок: меморіальна дошка з посланням 28-го пожежного відділення міста Скенектаді від імені ста сімдесяти тисяч членів асоціації пожежників США і Канади. Ось воно, те послання:

"Пожежник. Часто він першим приходить туди, де виникає небезпека. Так було і в Чорнобилі 26 квітня 1986 року. Ми, пожежники міста Скенектаді, штат Нью-Йорк, захоплені відвагою наших братів у Чорнобилі і глибоко сумуємо з приводу втрат, яких вони зазнали. Особливе братство існує між пожежниками всього світу, людьми, які відповідають на поклик обов'язку з надзвичайною мужністю і сміливістю".

Передаючи це послання радянським представникам у Нью-Йорку, віце-президент Міжнародної асоціації пожежників Джеймс Макгован із Нью-Йорка і капітан Арманд Капуло з міста Скенектаді від імені усіх чесних американців, — а таких більшість, підкреслили вони, — з великою повагою говорили про наших людей. Вони нагадали принцип, сповідуваний порядними людьми всього світу: тим, хто попав у біду співчують, допомагають, роблять усе, щоб якнайшвидше відвести нещастя.

На запитання Володимира Висоцького: "На чому перевіряються люди, якщо війни вже нема?" — у 1986 році можна було б відповісти однозначно: люди перевіряються на своєму ставленні до Чорнобиля.

Шкода, що вже не було серед нас Володимира Висоцького, не народились його скорботні і мужні пісні про Чорнобиль. Про тих, хто пішов у вогонь. Висоцький був дуже потрібен там, у Зоні.

ОСТАННЄ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Рівно сто років тому, другого червня 1887 року, перебуваючи в Рославльському повіті Смоленської губернії, приблизно за триста кілометрів від Чорнобиля, Володимир Іванович Вернадський, згодом видатний радянський учений, академік, перший президент Академії наук України, писав до дружини:

"Спостереження Ерстеда, Ампера, Ленца започаткували вчення про електромагнетизм, що незрівнянно збільшило сили людини і в майбутньому обіцяє докорінно змінити весь уклад її життя. Все це виходило із спостережень над особливими властивостями магнітного залізняку. І в мене виникає запитання: чи не мають подібних властивостей інші мінерали... і якщо мають, то чи не відкриє це нам цілий ряд нових сил, не дасть можливості нового застосування їх, не подесатерить сили людей? Чи не можна збудити невідомі, страшні сили в різних тілах..."

Цю цитату взято з дуже цікавої статті І. І. Мочалова "Перші попередження про загрозу ядерного омніциду: П'єр Кюрі і В. І. Вернадський", опублікованої в 3-му номері журналу "Вопросы истории естествознания и техники" за 1983 рік. Омніцид — порівняно новий термін, що означає загальне винищення людей.

У листі молодого двадцятичотирьохрічного випускника фізико-математичного факультету Петербурзького університету за десять років до відкриття радіоактивності А. Беккерелем містилося, либонь, перше в історії людства попередження про наближення нової ери, тої, яка сьогодні так боляче зачепила нас у Чорнобилі, звістуючи повне знищення людства (омніцид) в разі воєнного використання ядерної енергії.

Ціле життя В. І. Вернадського хвилювала спочатку неясна, а згодом дедалі виразніша перспектива використання цієї страшної сили:

"Ми, діти XIX століття, на кожному кроці звикли з силою пари та електрики, ми знаємо, як глибоко вони змінили і змінюють усю соціальну структуру людського суспільства. А тепер перед нами відкриваються в явищі радіоактивності джерела атомної енергії, які в мільйони разів перевищують усі ті джерела сил, що малювала собі людська уява. Мимоволі з трепетом і очікуванням звертаємо наші погляди до нової сили, що розкривається: перед людською свідомістю. Що звістує вона нам у своєму грядущому розвитку?.. З надією й острахом вдивляємося ми в нового заступника і спільника" (1910 р.).

"Радій є джерелом енергії. Він могутнім і мало для нас ще зрозумілим чином діє на організм, викликаючи довкола нас і в нас самих якісь незбагненні, але дивовижні за наслідками зміни... Якось дивно відчуваєшся, коли бачиш ці нові форми матерії, добуті

генієм людини з надр Землі. Це перші зернята сили майбутнього. Що буде, якщо отримуватимемо їх у будь-якій кількості?" (1911 р.).

І ось у дні, коли по Києву ще ходили дозиметриста і всерйоз обговорювалося питання про доцільність проведення суцільної дефоліації (звільнення від листя) знаменитих київських каштанів і тополь, я прийшов до будинку, в якому в 1919–1921 роках працював Володимир Іванович Вернадський. На фасаді президії Академії наук УРСР висить меморіальна дошка на згадку про цю геніальну людину. Здавалось, він підійшов до вікна президентського кабінету і пильно дивиться на нас з глибини київського минулого, коли візники цокали повз цей будинок бруківкою і мало хто ще в світі чув таке слово — радіація. І ніхто всерйоз не сприймав пророкувань учених.

Я прийшов до віце-президента АН УРСР, відомого радянського ботаніка й еколога, академіка Костянтина Меркурійовича Ситника. Ось що він сказав:

"Це трагедія, велика трагедія народів, яка зачепила безпосередньо сотні тисяч людей. Виник новий екологічний фактор. Я б не перебільшував його, але ще гірше його недооцінювати. Звичайно, не можна допускати, щоб ми, захопившись обговоренням чорнобильської проблеми, забули про те, що сьогодні продовжують диміти заводи України, що триває забруднення Дніпровського водного басейну хімічними та металургійними підприємствами. Однак новий фактор, пов'язаний з аварією, існує, і це фактор негативний.

Люди дуже занепокоєні його існуванням, і це природно. Переважна більшість населення ніколи не цікавилась, якими є гранично допустимі норми окислу азоту чи сірчистого ангідриду. Зате їх дуже цікавить сьогодні рівень гамма —, бета — і альфа-випромінювання. Пояснюється це тим, що ми роками казали про трагедію Хіросіми й Нагасакі, ми докладно розповідали про величезну небезпеку для людства, пов'язану з радіоактивним випромінюванням. Люди поступово все це нагромадили у своїй свідомості і ставляться до радіоактивності як до фактора великого ризику. Тут існує певний психологічний феномен, певний розрив між емоціями і знаннями. Усі знають, що внаслідок промислових викидів у навколишнє середовище потрапляють канцерогени, але це не викликає особливих емоцій.

Інша річ радіоактивність. Настрій у людей дуже тривожний, адже вони бояться за своїх дітей, внуків, бо ми багато говорили про генетичні, віддалені наслідки. На це повинні зважати і вчені, і засоби масової інформації.

Ми повинні об'єктивно й тверезо роз'яснювати існуючу ситуацію, не відмахуючись од тривожних запитань людей. Не треба боятися, що це викличе паніку, бо причина паніки якраз у нестачі інформації. А ми, як папуги, повторюємо одне й те саме — що продукти чисті, що вони перевіряються і таке інше. Але якщо я сам не маю щодо цього певності, якщо я сам уже кілька місяців не п'ю молока, то як я можу запевняти людей в протилежному? Підіть на вокзал і подивіться, що люди везуть з Москви? Повні сумки продуктів. Більшість з них з недовірою ставиться до того, що ми пишемо.

Скажімо, медики весь час у своїх надоптимістичних передачах у червні — липні твердили про те, що купатися у Дніпрі в районі Києва можна. Я от і тоді вважав, що

купатися не можна ні в якому разі. Бо в прибережній частині, у мулі, в той час назбиралася певна кількість радіонуклідів. Нічого з киянами не сталося б, якби вони один рік утримались від купання або не пішли до лісу по гриби.

В той же час, ясна річ, не слід цю проблему й перебільшувати. Чому? Та тому, що в природі відбувається могутній процес розбавлення, розсіювання радіонуклідів — і це рятує нас. Знову, в котрий уже раз, матінка-природа стала нашою рятівницею. Маю на увазі дерева, землю і води Київського моря, що прийняли, ввібрали в себе основний викид радіоактивності. Скільки ми з вами проклинали Київське море, що нависло над нашим містом, однак у цій ситуації воно виявилось корисним накопичувачем, увібравши в мул частину радіонуклідів, які потім осіли на дно. Море виявилось радіомістким, воно поглинуло деяку кількість частинок, і ми сподіваємось, що врешті-решт відбудеться розбавлення радіонуклідів до незначних концентрацій.

Питання про воду мені ближче, бо я очолюю робочу групу по моніторингу (стеженню.— Ю. Щ.) за станом води у Дніпровському басейні. Дніпро — важливий елемент усіх наших турбот, можливо, найважливіший. Адже водою Дніпровського басейну користується 35 мільйонів населення України. Відразу ж після аварії було проведено ряд термінових заходів по охороні джерел водопостачання, і можу сказати, що населення України одержує доброякісну питну воду. Я заявляю про це з повною відповідальністю.

Разом з тим треба бути готовим, до будь-яких несподіванок. З цією метою ми спільно з Інститутом кібернетики імені В. М. Глушкова створили математичну модель вивчення і прогнозування стану води у Дніпровському басейні. В цій моделі передбачили різні — аж до найекстремальніших — можливі ситуації, розробили на випадок їх виникнення цілий комплекс спеціальних заходів. Та поки що екстремальні ситуації не виникали.

В чому полягають уроки Чорнобиля? Нещодавно у нас відбулася типова наукова конференція з питань Чорнобиля і його наслідків. Зібралось не менше ста чоловік, з цифрами, графіками, викладками. Фізики, біологи, генетики. Були цікаві доповіді, і серед них дуже оптимістичні. І це не той оптимізм, про який писав Чингіз Айтматов у "Пласі": "Доки ми будемо запевняти, що навіть катастрофи у нас найкращі?" Ні, у своєму середовищі ми дуже відверті. Деякі об'єктивні дані налаштовують нас все-таки на оптимістичний лад. Але про це треба вміти розповісти так, щоб люди повірили. Треба знайти таких учених, які б говорили переконливо, з фактами і цифрами, щоб викликали довіру читачів і телеглядачів.

І, звичайно, одним з головних уроків є урок моральний. У зв'язку з чорнобильською аварією різко посилились гіркота, розчарування наукою. Адже ви також казали про це на з'їзді письменників України?

— Казав.

— Та справа не так у самій науці, як у моральних якостях окремих учених. Дуже часто можна спостерігати таку ситуацію: є два-три вчених приблизно однакового чину і звання. Один з них каже категоричне "ні", а двоє інших — "так". Що робити тим, хто

приймає рішення? Вони, природно, обирають ту відповідь, яка їм більше до душі. Нажаль, не завжди навіть той учений, який каже "ні", намагається згодом обстоювати свій погляд, боротися за істину, виступати на високих форумах і т. д. Навіть він уникає душевного дискомфорту, не хоче конфліктувати з впливовими людьми та відомствами.

Мабуть, головний урок Чорнобиля полягає в тому, що будь-який, навіть найменший гандж ученого, будь-які поступки совісті повинні суворо каратися. Ми ж бо забули про те, що колись непорядній людині руки не подавали. Колись. А проте сьогодні в тисячі разів зросла відповідальність учених за свої власні відкриття і за експертизу величезних новобудов. Учений повинен іти у вогонь за свої ідеї, свої переконання. Та чи часто таке побачиш?"

Ось такі розмови велися в приміщенні, освяченому іменем В. І. Вернадського, котрий в 1922 році сказав:

"Учений не машина і не солдат армії, який бездумно виконує накази, не розуміючи, до чого призводять і для чого ці накази робляться... Для праці над атомною енергією необхідне усвідомлення відповідальності за винайдене. Я хотів би, щоб у науковій роботі, такій, здавалося б, далекій від духовних елементів людської особистості, як питання про атоми, цей моральний елемент був усвідомлений".

Чорнобильські маршрути привели мене і до Москви, туди, де сорок років тому, двадцять п'ятого грудня 1946 року, став до ладу перший в Європі уран-графітовий атомний реактор Ф-1 — "фізичний перший". Тоді це була околиця Москви, Покровсько-Стрешнево, і стояв тут густий сосновий ліс. А втім, сосни і зараз є. Тепер тут розкинулась територія Інституту атомної енергії імені І. В. Курчатова,

Я прийшов до Валерія Олексійовича Легасова, академіка, члена президії Академії наук СРСР, першого заступника директора і директора відділення інституту, лауреата Ленінської та Державних премій СРСР. Головні наукові зацікавлення Валерія Олексійовича пов'язані з ядерною технологією та водневою енергетикою, хімією плазми і синтезом сполук благородних газів. Але 1986 року ім'я академіка Легасова пролунало на весь світ у зв'язку з ліквідацією аварії на Чорнобильській АЕС. Валерій Олексійович приїхав до Прип'яті в перший же день аварії, був призначений членом Урядової комісії.

Я познайомився з академіком Легасовим незадовго перед тим, як зустрівся з ним. Працюючи над науково-публіцистичним кінофільмом "Впровадження" (студія "Київнаукфільм"), я, сидячи в монтажній, десятки разів переганяв плівку з інтерв'ю Валерія Олексійовича, яке він дав нашій знімальній групі. Мені особливо запали в душу такі слова: "Я хотів би звернути увагу на те, що за багато років ця хвороба — недостатня увага до нового, невміння показати нове — стала за давньою, і вилікувати її не так просто. Стала вона за давньою тому, що з дитячих літ нас не дуже привчають цінувати нове, відрізняти старе від нового. Якщо прийти в будь-який клас і послухати, як іде урок, то незалежно від того, гуманітарний це предмет чи природознавчий, як правило, ви зустрінетесь з тим, що дітям пояснюють, яка це гарна книжка, яке це точне рівняння, який чудовий експеримент. Але жодного разу ви не почуєте

запитання: а як би ти зробив краще, а чим поганий цей експеримент бо чим невдала ця книжка?

А проте з заперечення того, що здається добрим та ідеальним, починається творчість, намагання все зробити якось краще. Наша школа навчає швидше користатися тим, що є, аніж відкидати досягнуте і творити нове".

Ця думка видалась мені дуже цікавою, бо розкривала одну з причин багатьох наших неладів, зокрема й чорнобильських. Тому, що наша школа усі свої зусилля спрямовує на виховання слухняних, доброзвичайних, старанних хлопчиків і дівчаток, маленьких угодівців, не виховуючи в них духу критицизму та об'єктивного, з урахуванням усіх "за" і "проти" підходу до явищ природи й соціальної дійсності. Прищеплює нормативне мислення, а критицизму (частіше — зневіри й цинізму) навчає молоду людину вулиця, іноді рідні, знайомі, книжки. Але всього цього школярі нерідко доходять уже самі.

Дуже цікаво було поговорити з Валерієм Олексійовичем Легасовим про уроки аварії на Чорнобильській АЕС:

"Сталося так, що ще до чорнобильської аварії мені довелося займатися питаннями промислової безпеки і, зокрема, безпеки атомних електростанцій. У зв'язку з бомбардуванням Ізраїлем іракського центру ядерних досліджень не тільки в наукових, а й ширших колах обговорювалося питання про наслідки можливого нападу на АЕС. Цьому була присвячена наша стаття у журналі "Природа" (В. О. Легасов, Л. П. Феоктистов, І. І. Кузьмін. "Ядерна енергетика і міжнародна безпека" — 1985, № 6). Вже тоді, розглядаючи це питання, ми дійшли висновку, що воювати за високої концентрації атомних електростанцій просто безумство. Дуже великі регіони надовго залишилися б радіаційно враженими.

Та перед кожною тверезо мислячою людиною поставало й інше запитання: а якщо атомну енергетику виключити зовсім? І натомість поставити якісь енергетичні еквіваленти у вигляді газових, вугільних чи мазутних електростанцій? І ось ми стали міркувати — повторюю, ще до чорнобильських подій: припустимо, бомба поцілить в атомну електростанцію. Це погано. А якщо вона влучить не в атомну станцію, а в споруджену замість неї теплову? І ми побачили, що це також погано. Вибухи, пожежі, утворення отруйних сполук вигублять велику кількість людей і зроблять непридатними значні регіони хоча на короткий строк.

Отож після таких оцінок приходиш до думки: справа не в різновиді, техніки, а в її масштабах та концентрації. Рівень концентрації потужностей промислових об'єктів сьогодні такий, що зруйнування цих об'єктів, випадкове чи умисне, призведе до дуже серйозних наслідків. Людство в своєму розвитку створило таку щільність різних енергоносіїв, різних потенційно небезпечних компонентів — біологічні вони, хімічні чи ядерні, що свідоме чи випадкове їх зруйнування здатне викликати великі неприємності.

Сьогодні проблемою стало тиражування всіляких об'єктів і концентрація великих потужностей. Свого часу було введено в дію обмежену кількість ядерних об'єктів, надійність яких забезпечували високий рівень кваліфікації персоналу, старання

дотримання всіх технологічних регламентів. Отут за вікном працює перший вітчизняний реактор, і працює надійно. Та згодом, коли надійні технічні рішення зарекомендували себе добре, їх почали тиражувати, водночас збільшуючи потужності об'єктів. А підхід до малої кількості таких об'єктів і до великої кількості їх з високим рівнем потужності повинен бути абсолютно відмінний.

Відбувся певний якісний стрибок: цих об'єктів стало більше, вони зробилися набагато потужніші, а ставлення до їх експлуатації погіршилось.

— А чому це сталося?

— Гадаю, дався взнаки сильний інерційний момент. Потреба в електроенергії велика. Треба було швидко вводити й освоювати нові потужності. А швидко — значить, принципово не міняти раніше зроблених проектів. Різко зросла кількість людей, зайнятих виготовленням устаткування, його експлуатацією. А методи навчання, тренажу вже не встигали за темпом розвитку.

Було б порівняно просто, якби можна було уявити ворога, скажімо, у вигляді ядерного реактора чи у вигляді ядерної енергетики. Однак це не так. І навіть якщо ми відмовимось од цього технічного методу і замінимо його іншим — все одно не буде о'кей. Буде гірше. Ось у чому річ. Бо ворог не техніка. Не тип літака, атомного реактора, не різновидність енергетики. Якщо дивитися на цю проблему широкомасштабно, то головний ворог — це самий спосіб створення і проведення енергетичних або технічних процесів, залежний від людини. Найважливіше — людський фактор. Якщо раніше ми дивилися на техніку безпеки як на спосіб захисту людини від можливого впливу на неї машин чи якихось шкідливих чинників, то сьогодні виникла інша ситуація".

Сьогодні треба техніку захищати від людини. Так, від людини, в руках якої зосереджені колосальні потужності.

Захищати від людини в будь-якому розумінні: від помилок конструктора, від помилок проектанта, від помилок оператора, який веде цей процес. А це вже зовсім інша філософія.

Зараз які світові тенденції простежуються? Кількість аварій — якщо брати питому вагу на тисячу чоловік чи інші показники — скорочується. Але якщо вона за меншої ймовірності все-таки трапляється, то масштаби її зростають.

— Це як літак: колись в авіакатастрофі гинуло чотирнадцять чоловік, сьогодні — триста.

— Абсолютно правильно. І ось перший висновок: Чорнобиль виявив те, що людство не дуже поспішало зі зміною підходу до безпеки, філософії безпеки. Слід зауважити, що це не тільки відставання вітчизняне. Це відставання світове. Звідси бхопальська, чорнобильська, базельська трагедії.

Неможливо, неправильно і нерозумно було б відмовлятися від досягнень людського генія. Відмовлятися від розвитку атомної енергетики, хімічної промисловості чи ще чогось. Це не потрібно. А треба зробити дві речі: по-перше, правильно розуміти вплив таких серйозних нових машин і видів техніки на навколишнє середовище і, по-друге,

розробляти систему взаємодії людини з машиною. Це проблеми не власне людини, що працює з такою машиною, це набагато загальніша і важливіша проблема. Адже за такої взаємодії можуть виникнути серйозні катастрофи, неприємності через недогляд, дурість, через неправильні дії. Не має значення, хто припустився помилки — начальник станції чи оператор.

Сьогодні ми повинні шукати оптимум системи. Оптимум в автоматизації, оптимум у втручанні людини в процеси, оптимум при розв'язанні всіх організаційних і технічних питань, пов'язаних з такими складними технологічними системами. При цьому треба створювати захисні бар'єри, наскільки це можливо, на випадок, якщо і людина помилятиметься, і машини виявляться ненадійними.

Тут я вам вперше, мабуть, хочу висловити одну, може, незвичну думку. Досі ми обговорювали речі відомі. Так от, всі ми бачимо, так би мовити, неозброєним оком, що на всіх етапах створення техніки має місце деяка недоопрацьованість, неохайність, чи що. На всіх етапах — від створення до експлуатації. Це загальновідомі факти, вони викладені у рішенні Політбюро ЦК КПРС про причини аварії на Чорнобильській АЕС. Я весь час думав: чому ж це відбувається?

І знаєте, доходжу парадоксального висновку. Не знаю, погодяться зі мною мої колеги чи каміння в мене жбурлятимуть, але я роблю висновок, що відбувається це через те, що ми занадто захопилися технікою. Прагматично. Голою технікою. Це охоплює багато питань, не тільки безпеки. Задумаймося: чому тоді, коли ми були набагато бідніші, і міжнародна обстановка була набагато складнішою — чому тоді в історично короткий строк — тридцяті — п'ятдесяті роки — ми зуміли вразити весь світ темпами створення нових видів техніки і якістю славились? Адже ТУ-104, коли він з'явився, — це був якісний літак. Атомна станція, яку створили Ігор Васильович Курчатов та його соратники, — це було і піонерське, і добротне рішення.

Що ж сталося, чому?

Перша спроба — пояснити це якимись суб'єктивними, організаційними факторами. Але це не дуже серйозно. Ми могутній народ, і у нас закладений величезний потенціал. Тож кожний керівник, кожна організаційна система на певному історичному етапі використовували і вдалі рішення, і не дуже вдалі — проте не могли ж вони так сильно вплинути.

І я дійшов приблизно такого парадоксального висновку: та техніка, якою наш народ пишається, яка фінішувала польотом Гагаріна, створювалася людьми, котрі стояли на плечах Толстого і Достоевського...

— Це потрясаючий висновок в устах технічного спеціаліста.

— Але мені здається, що це так. Творці тодішньої техніки виховувались на найвизначніших гуманітарних ідеях. На прекрасній літературі. На високому мистецтві. На прекрасному й правильному моральному почутті. І на яскравій політичній ідеї побудови нового суспільства, на тій ідеї, що це суспільство найпередовіше у світі. Це високе моральне почуття було закладене у всьому: у ставленні одне до одного, ставленні до людини, до техніки, до своїх обов'язків. Усе це було закладене у вихованні

тих людей. А техніка для них була лише способом вираження моральних якостей, закладених у них.

Вони виражали свою мораль у техніці. Ставились до створюваної та експлуатованої техніки так, як навчали їх ставитись до всього у житті Пушкін, Толстой, Чехов.

А вже в наступних поколіннях, які прийшли їм на зміну, багато хто з інженерів стоїть на плечах "технарів", бачить лише технічний бік справи. Та якщо хтось вихований тільки на технічних ідеях, він може лише тиражувати техніку, удосконалювати її, але не може створити нічого якісно нового, відповідального. Мені здається, що загальним ключем до всього, що відбувається, є те, що ми протягом тривалого часу ігнорували роль морального начала — роль нашої історії, культури, а проте це один неперервний ланцюжок. Усе це й призвело, власне, до того, що частина людей на своїх постах мала змогу поводитись недостатньо відповідально. Проте навіть одна людина, погано працюючи, створює в ланцюжку слабке місце, і він рветься.

До речі, якщо послухати безпосередніх винуватців аварії, то вони мали на меті лише загальне благо. Виконати доручення, виконати завдання.

— Валерію Олексійовичу, а вони розуміли взагалі, що роблять?

— Вони вважали, що роблять усе правильно і добре. А правила порушують заради того, щоб зробити ще краще. Так мені здається.

— Однак вони розуміли, що порушують правила експлуатації реактора?

— Вони не могли цього не розуміти. Не могли. Бо порушували основоположні, так би мовити, заповіді. Проте дехто вважав, що це безпечно, дехто — що чинити так навіть краще, ніж написано в інструкції, бо мета в них, бачте, цілком достойна: зібратися і обов'язково зробити те, що їм доручено, саме цієї ночі, зробити будь-що. За всяку ціну.

Щоправда, це не стосується до тих, хто вкрай безвідповідально дозволив випробування і затвердив програму їх проведення. Суть експерименту полягає ось у чому. На випадок припинення подачі пари до турбоагрегату, — це аварійна ситуація, — на станціях повинні включатися в роботу дизель-генератори. Вони набирають потрібних параметрів для забезпечення блока електроенергією не відразу, а через десятки секунд. У цей час генерування електроенергії має забезпечити турбіна, яка втратила пару, але ще обертається по інерції. Потрібно було перевірити, чи вистачає часу вибігу турбіни до виходу на потрібні параметри дизель-генераторів. Програму цієї перевірки було складено вкрай недбало, не погоджено ні з фізиками станції, ні з конструктором реактора, ні з проектантом, ні з представниками Держатоменергонагляду. Однак вона була затверджена головним інженером, а потім особисто ним не контролювалася, змінювалася і порушувалася у процесі виконання.

Низький технічний рівень, низький рівень відповідальності цих людей — це не причина, а наслідок. Наслідок їхнього невисокого морального рівня.

Як правило, розуміють так: неморальна людина — це та, яка дозволяє собі брати хабарі, наприклад. Але це крайній випадок. А хіба можна назвати моральною людину, яка не прагне зробити своє креслення краще, не хоче посидіти вночі, помучитись, дошукуючись найдосконалішого рішення? Людину, яка каже: "Навіщо напружуватись,

коли можна знайти таке рішення, яке професійно видається начебто нормальним, але не є оптимальним, не є найкращим". І ось почався процес поширення технічної відсталості. Ми ні з чим не впораємося, якщо не відновимо морального ставлення до виконуваної роботи, хоч якою б вона була — медичною чи хімічною, реакторною чи біологічною.

— А як його відновити, це моральне ставлення?

Зітхання — і після довгої паузи:

— Ну... тут я не можу бути пророком.

— І все-таки, Валерію Олексійовичу. Уявіть, що ви міністр освіти або людина, котра вирішує долі школярів. Що б ви зробили?

— Частково я вже казав: треба відновити почуття відповідальності, критичності, відчуття нового. Був такий час, коли певні зовнішні обставини перешкоджали цьому. Але сьогодні настав найсприятливіший період. Будь ласка, нам ніщо не заважає відновлювати найкращі вітчизняні чи національні в нашій багатонаціональній країні традиції. Ніхто не заважає. А як це робити? Збільшувати або зменшувати кількість тих чи тих предметів? Не знаю, але певен, що до школи треба запрошувати цікавих людей. Адже наша країна завжди славилася тим, що вчитель у ній — це людина, котра в моральному відношенні найчастіше є ідеалом для своїх учнів.

Ще хочу сказати про неподільність загальної і технічної культури. Це неподільні речі. Якщо ви вилучили якусь частину, пов'язану з історією нашої Вітчизни або з нашою літературою, якщо ви до чогось послабили увагу — це обов'язково повернеться бумерангом через неподільність культури.

Так само не можна все віддати літературі та мистецтву і забути про техніку. Бо тоді ми станемо безпорадним суспільством. Постає природна проблема — проблема гармонії.

— Вернімось до Чорнобиля. Як ви пережили цю подію як людина і спеціаліст? Чи не було у вас комплексу провини, не особистої, а провини фізиків за те, що сталося?

— Я сказав би так: було почуття злості. І прикrostі від того, що тут, у цьому інституті, де спеціалісти висловлювали всі можливі побоювання й пропозиції, ми виявились недостатньо сильними й озброєними для того, щоб запровадити в життя потрібну точку зору. І звіти писали, і виступали, і передчували небезпеку ускладнення технологічних систем, якщо не змінити філософії їх побудови. Були й готові рекомендації. Наприклад: найважливішим застережним елементом було б створення діагностичних систем. У нас ратували за ці діагностичні системи, деякі з них випробовували, вимагали їхнього розвитку, скрізь пояснювали небезпеку того, що в нас не вистачає обчислювальних потужностей для побудови потрібних моделей та оцінки ситуації, для навчання персоналу на тренажерах. Але, виходить, мало вимагали, погано пояснювали. Отож у цьому розумінні було почуття злості, чи що. Сердитись же на фізиків або тим більше на фізику — все одно, що бити палицею гутаперчеву копію начальника, як це робиться деінде в Японії. Фізика — це передній край нашої науки, вона не може бути в чомусь винною. Винні можуть бути люди, які погано її

використовують.

Як я пережив усе як людина? В суботу 26 квітня мене зняли з активу. Я, як був "при параді", так і вилетів туди. Ніхто з нас не чекав аварії таких масштабів. Зі станції нас неправильно в Москві інформували. Ми мали суперечливу інформацію. Згідно з одною, там начебто є все: і ядерна аварія, і радіаційна загроза, і пожежа, тобто всі види небезпеки там виявлено. Згодом ми одержали повідомлення, що на станції намагаються вести охолодження, тобто роблять спробу керувати реактором. Якщо намагаються керувати реактором — значить, він існує, і тоді особливих проблем нема. Та коли ми під'їхали,— це було в суботу ввечері,— і я побачив багряну заграву,— це, звичайно, вразило і одразу показало, наскільки справа серйозна. А потім на емоції вже не було часу — треба було на місці думати, що, чим і як виміряти, яких вжити заходів і т. д. Того вечора ми лише оцінили радіаційну обстановку, причому найактивнішим "дозиметристом" був професор Армен Артаваздович Абагян. Наступного дня, коли я на бронетранспортері під'їхав до розвалу реактора,— отоді і з'явилося це почуття злості, про яке я вже казав. І ще відчуття, що до такої ситуації ми виявились непередготовлені. Не було наперед продуманих рішень і технічних засобів. Адже що сталося? Завжди говорилося, що ймовірність ядерної аварії дуже незначна. І проекти станцій дійсно забезпечували цю незначну ймовірність. А втім, ймовірність не була нульовою. З неї випливало, що така аварія може статися раз на тисячу років. Але хто сказав, що цей раз не може припасти на наш з вами вік? На 1986 рік? Однак можливість аварійних дій до того, як станеться ця малоймовірна подія, не була передбачена.

Щоправда, через якийсь час, приїхавши до Відня на засідання МАГАТЕ, я переконався, що вся світова наука і техніка, як показала практика, також була не дуже готова до такого роду аварій...

Скажу ще й таке. Можливо, це звучить парадоксально, але тільки-но попустила гострота тривоги, я став одержувати задоволення від виконуваної роботи. По-моєму, я не самотній, дуже не самотній в оцих своїх емоціях. Бо були створені такі умови, за яких ішла справжня робота — без паперотворчості, без тяганини, без погоджень. На плечі Урядової комісії лягла величезна відповідальність. Особливо в перші дні. Не вже згодом, коли ситуація трохи нормалізувалася, з'явилися всілякі узгодження. А тоді було так: усі нам допомагали, все було надане в наше розпорядження, але вся відповідальність за прийняті рішення лягала на плечі людей, котрі туди приїхали, і особливо на плечі Б. Є. Щербини. І це виявилось дуже корисно. Ситуація була драматична, але в умовах наданої самостійності, поєднаної з відповідальністю, вдалося організованими зусиллями великої кількості людей і обмежити число потерпілих, і порівняно швидко локалізувати масштаби аварії.

Довелося розв'язувати там і наукові завдання. Перше — локалізація аварії. Ми не мали алгоритму поведінки за таких ситуацій. 1 єдине поле активних дій — у небі, на висоті не нижче двохсот метрів над реактором. Що вдіяти? Перше, в чому ми переконалися,— що реактор не працює. Датчики нейтронів у цих гамма-полях не працювали, усі нейтронні канали були недієздатні. Отож треба було за

співвідношенням недовговічних ізотопів і активністю їх виділення визначити, що нового вироблення швидкогінучих ізотопів немає. Переконалися, що це так. Реактор не працює. Але горить графіт і виділяється тепло. Якщо горить графіт — значить, знизу йде підсмоктування повітря і відбувається деяке охолодження. Отже, можна було стабілізувати процес у природному стані, нічого не робити і чекати натурального охолодження реактора. Щоправда, чекати доведеться довго. Що в цьому доброго? Добре те, що загроза проникнення в нижні ґрунтові шари зони, небезпека проплавлення днища, забруднення підґрунтових вод була б ліквідована автоматично. І ніяких проблем не було б.

Але тоді через повітряний басейн з аерозольними продуктами горіння, з підвищенням температури активність реактора виходила б набагато далі, а масштаби та інтенсивність забруднення були б значнішими. Закрити рештки реактора зверху — означає зменшити небезпеку забруднення через повітря, але погіршити тепловідвід, тобто створити загрозу розігрівання і зсуву маси палива вглиб. Треба було щось вирішувати. І вирішили зробити так: засипати реактор зверху матеріалами, які б і фільтрували, і водночас стабілізували температуру. Звідси легкоплавкий метал (поки він плавиться, температура не підвищується), котрий захищає від випромінювання, і карбонати, які відбирають тепло реактора для свого розкладу і виділяють при цьому вуглекислий газ, що допомогло зупинити горіння графіту. Розв'язувалась безпрецедентна у світовій історії проблема. Традиційні прилади, як правило, були непридатні або через неприступність точок вимірювання, або через високі температурні та радіаційні поля. Багатьом спеціалістам і організаціям довелося в найкоротший строк винаходити і нові методи, і нові технічні засоби для вимірювань, для закріплення активних частинок на місцях, аби їх не зносило вітром, для будівництва і дезактивації. Було зроблено дуже багато і, як ми тепер бачимо, досягнуто мети. Західні експерти на-зовуть згодом ці методи новаторськими й ефективними. Можна лише шкодувати, що все так оперативно робилося не до аварії, а після неї. А в перші дні працювати доводилося інтуїтивно.

І останнє, що я хочу сказати,— про молодих людей. Звичайно, доводилось спостерігати різні ситуації, іноді й не дуже приємні. Але були серед молодих такі, що викликали лише захоплення. Ось у нас багато писалося про героїзм пожежників. Дехто, читаючи, сварився, що вони, мовляв, занадто довго й даремно перебували на відмітках і зайве опромінювалися. А втім, це справжній героїзм, причому виправданий, тому що в машинному залі були і водень, і мастила... Вони не дали розвинутись пожежі, яка могла б призвести до руйнації сусіднього блока. Перший локалізаційний крок було зроблено правильно.

А як діяли військові льотчики! Це справді подвиг. Вони бездоганно працювали і з професійного погляду, і з будь-якого іншого. Багато молодих хлопців було і в хімічних підрозділах.. На їхні плечі лягла розвідка, вони діяли безстрашно і точно.

Ви знаєте, там все було гармонійне. Не можу сказати, що молодь працювала більше, ніж інші, але що поводитися вона гідно — то це факт. Фізики — і московські, і

київські— лізли в саме пекло. Я б сказав, що молоді люди працювали, виявляючи високі людські і професійні якості".

Володимир Степанович Губарев, письменник, журналіст, лауреат Державної премії СРСР, автор п'єси "Саркофаг":

"Усе, що відбувалося в Чорнобилі і довкола нього, для мене дуже прикро. Я вважаю, що в історії нашої країни це третя за своїм значенням подія.

Перша — татаро-монгольське іго. Ми заступили собою Європу від орд і варварства. Друга — фашизм. Ми врятували Європу від фашизму. І сьогодні ми убезпечуємо майбутнє людства дуже дорогою ціною.

Трагедія Чорнобиля — в цьому її особливість — полягає в тому, що ми зіткнулися з виявом атомної енергії саме у формі так званого "мирного атома". Таких катастроф більше не буде. Це я можу сказати абсолютно певно. І майбутнє цивілізації немислиме без атомної енергії. Але є Чорнобиль. Тому, коли ми будуватимемо це майбутнє, ми повинні враховувати уроки Чорнобиля. До Чорнобиля ми підходили до цього надто легко. Отож, справді, ми дуже дорогою ціною торуємо шлях до цивілізації майбутнього.

Я був би дуже примітивною людиною, якби описував у художній формі документальні події. Ясна річ, багато що з того, що лягло в основу п'єси, народилося в Чорнобилі, де я перебував як кореспондент газети "Правда". Але можу абсолютно чітко сказати, що конкретно я не мав на увазі жодної людини. Я намагався створити типові образи".

З п'єси "Саркофаг" (журнал "Знамя", 1986, № 9):

"Сергєєв. Там довго не могли збагнути, що сталося, а тому на всякий випадок у Москву не повідомляли. Чекали чогось...

Безсмертний. Мені здається, дуже серйозна аварія. По радіо чомусь нічого не кажуть.

Сергєєв. Все-таки вибух?

Птицина. Звичайно. Просто декому ой як не треба, щоб він був, і вони доводять, що реактор розвалився без вибуху. Пожежа. Просто пожежа".

В. Губарев:

"Коли я взявся писати "Саркофаг" — було природне бажання по-філософськи осмислити цю подію. Я хотів показати, що ми живемо в зовсім інший час, ніж собі уявляємо. Що ми живемо в атомно-космічний вік, що він має свої закони, свою філософію, свою відповідальність за вчинки людей і їхні наслідки".

З п'єси "Саркофаг":

"Безсмертний. Але яка, вибачте за нелітературне слово, наволоч відключила аварійну систему?! Я хотів скати, що це вбивство. Не самовбивство, а вбивство!..

Фізик. ...Головне для вас; з'ясувати, хто зняв аварійний захист.

Безсмертний. Хто зняв? Хто зняв? Аварійну систему відключила система. Система безвідповідальності.

Оператор. А ми все поспішаємо, квапимосся, беремо зобов'язання, мовляв, на три місяці раніше строку, на дві доби, а він чотири рази просив про лічильник, ніхто не

поспішив там, нагорі. Зате прохання начальства ми виконуємо... Чому так? Їх просять — мовчок, а нас — відразу ура! — і вперед!.. А все заради рапорту, премії... Кому потрібне таке прискорення? Це все одно, що пустити по місту машини зі швидкістю сто кілометрів на годину, хай чавлять усіх, головне — якнайшвидше... Пообіцяли відразу після свят на повну потужність вивести. На два дні раніше. Адже скрізь зобов'язання беруть... А ми що — руді?

Фізик. Тому і зняли захист".

В. Губарев:

"У "Саркофазі" є три провідні ідеї. Перша: якщо людина поступається своїми переконаннями, своїми поглядами, якщо вона уникає відповідальності — то така людина живе в саркофазі. Друга ідея: якщо люди — кожен зокрема і суспільство в цілому — не роблять висновків з трагедії, то вони опиняться в саркофазі. І третя ідея: у п'єсі настійно, як рефрен, повторюються слова з інструкції по цивільній обороні — як модель атомної війни. Я хотів сказати: якщо людство не зважить на уроки трагедії, воно буде в саркофазі.

Ця п'єса була написана за тиждень. Це було в липні — з дев'ятнадцятого по двадцять шосте липня. Коли я почав її писати, я вже не міг спати, не міг розмовляти, я спав три години на добу. Інакше просто не міг. Розумієте, тепер я оцінюю всіх людей — де б вони не жили, чим би не займалися, яких би посад не обіймали — за їхнім ставленням до Чорнобиля. Якщо вона байдужа, якщо її не зачепила ця трагедія, — така людина, на мій погляд, пропадає. Бо є такі національні трагедії, — а це національна трагедія, — коли кожна людина повинна виявити своє ставлення до цієї події. Я хочу поглянути в очі тим людям, які кажуть, що п'єса не потрібна, що вона передчасна. Бо якщо ми не вдаримо на сполох, не подамо голосу застороги, то наші п'єси, наші літературні твори не буде кому дивитися, не буде кому читати".

З п'єси "Саркофаг":

"Фізик. Головне в цій трагедії — її уроки. Ми не маємо права не зробити їх... Історія людства ще не мала такого досвіду. Вибух реактора і його наслідки. Не виключено, що це єдиний випадок. Точніше — перший. Треба, щоб він став останнім. Для цього — вивчення за всіма параметрами. Науковими, технічними, психологічними".

В. Губарев:

"І найголовніше, щоб ці уроки не минули даремно для нашої молоді. Адже ті, хто народився після 1961 року, після польоту Юрія Гагаріна, природно сприймають, що народилися в атомно-космічний вік. Вони звикли до стартів ракет. Але вони повинні зрозуміти одну річ: якщо вони живуть у такий вік, рівень їх знань і освіченості має бути набагато вищим, ніж у їхніх батьків. Бо вони приходять до керівництва принципово новою технікою. І завтра самі її створюватимуть. А вони іноді все це сприймають як належне, як певну даність. Як автомобіль на вулиці. Або як телевізор. Але ж це надскладна техніка. І дуже небезпечна. Вона вимагає від людини нового рівня і мислення, і знань, а найголовніше — ставлення до цього".

Роберт Гейл:

"Є багато уроків Чорнобиля. Один з них — необхідність навчитися співіснувати з ядерною енергією. У нас немає іншого виходу. Ми живемо в ядерний вік і повинні з ним добре ладити. У США ми одержуємо майже 17 відсотків електроенергії за рахунок атомних електростанцій. У деяких країнах Західної Європи ця цифра сягає 60 й 65 відсотків. До 1990 року на Землі буде близько п'ятисот ядерних реакторів. Інакше кажучи, питання не стоїть — вступати чи не вступати нам в ядерний вік. Ми вже у ньому. Отож потрібен високий ступінь відповідальності, точності й обережності при використанні атомної енергії. Якщо проаналізувати причини всіх аварій, що мали місце у США та СРСР, то можна побачити, що виникали вони не від самої ядерної енергії, а через помилки, припущені людиною.

Іще один урок полягає в тому, що аварії, схожі, на чорнобильську, зачіпають не тільки ту країну, в якій вони сталися, а й ряд сусідніх країн. Тому допомога при таких аваріях повинна надаватися не тільки на національному, а й на міжнародному рівні. Ми мусимо зрозуміти, що залежимо одне від одного, що атомна енергія, атомне озброєння розширюють свою географію.

І, нарешті, останній, найголовніший урок. Порівнюючи із свідомим застосуванням атомної зброї, Чорнобиль можна кваліфікувати як незначний інцидент. Та якщо порівняно невелика аварія коштувала багатьом людям життя, серйозних спільних зусиль лікарів і двох мільярдів карбованців, то що можна сказати про воєнне застосування ядерної зброї? Ми, лікарі, будемо тоді безсилі допомогти людям.

Про це ніколи не слід забувати.

Чорнобиль — останнє попередження людству".

Холодного листопадового ранку, коли мокрий сніг падав на глинисту землю, прийшов я на підмосковне кладовище Мітіно. Неподалік від входу, зліва від головної алеї, тяглися акуратні ряди однакових могил. Білі мармурові дошки, золоті написи. Дати народження різні, дати смерті майже усі позначені травнем 1986 року.

Герої Чорнобиля. Жертви Чорнобиля. Можливо, були серед них і винуватці Чорнобиля. Смерть усіх зрівняла, давши нам, живим, право лише на одне почуття: глибокої скорботи від втрати цих молодих людських життів.

Я вклонився їхньому прахові (довелося при цьому, щоправда, показати своє письменницьке посвідчення постовому міліціонерові, наче в моєму вчинкові було щось підозріле) і поїхав з важкими думками про час, пережитий нами після Чорнобиля. Аварія ця своїм нещадним рентгенівським промінням вмить висвітлила наш народний, державний механізм. На суворому екрані Чорнобиля чіткіше, ніж будь-коли, проступили і наші внутрішні величезні сили й резерви (адже можемо, коли захочемо, розв'язати будь-яку проблему!), і наші серйозні задавлені хвороби, які аж ніяк не вкласти в благодушну формулу минулих літ "окремі нетипові хиби".

Правий доктор Гейл! Чорнобиль ударив як останнє попередження: людству, країні, кожному з нас — молодому чи старому, начальнику чи підлеглому, вченому чи робітникові.

Усім.

Останнє попередження.

Я не хочу більше нікого коментувати, не хочу доводити, пояснювати, переконувати, кричати і застерігати, тому що волають і попереджають вони, такі різні, не знайомі між собою люди — росіяни, українці, білоруси, грузини, поляки, американці: і золотокоса, тендітна Анелія Перковська, яка, відправивши прип'ятських дітей до піонерських таборів, 11 травня впала, втративши свідомість, і її відвезли до лікарні в тяжкому стані; і Леонід Петрович Телятников, з яким довелося розмовляти в одній з київських лікарень: на той час він почувався вже краще, голова його вкрилася гарним, темно-рудим коротким волоссям, та все одно він признався, що ночами погано спить і його переслідують видіння пожежі; і "людина 1986 року Сполучених Штатів" — блискучий доктор Роберт Гейл, котрий діткнувся і нашого життя, і нашої біди; і майбутній лікар-кардіолог Максим Драч, що на багато років подорослішав у травні 86-го; і академік Валерій Олексійович Легасов, який мовив такі гіркі й нещадні слова про моральні причини усіх наших нещасть.

Вони все сказали, і їхні слова не потребують розлогих коментарів.

І якщо їхні голоси, їхня правда не будуть почуті, якщо все залишиться, як і було, якщо ми навчатимемось байдуже чого і байдуже як, якщо працюватимемо, як і працювали,— абияк, як мокро горить, якщо кар'єру в нашому суспільстві робитимуть вірнопіддані, цинічні й неграмотні догідники, а не розумні, порядні люди, що мають власні погляди й переконання, якщо найвищою чеснотою на різних ієрархічних державних щаблях так само вважатиметься беззаперечне виконання наказів, не творче зіставлення різних, вільно висловлюваних думок,— то все це означатиме, що ми нічого не навчилися і що уроки Чорнобиля минули намарне.

І тоді виникнуть нові Чорнобилі, нові "Адмірали Нахімови", нові гіркі потрясіння нашого життя.

Попередження Чорнобиля. Сталося так, що телевізійний фільм "Попередження", показаний у лютому 1987 року по Центральному телебаченню, я дивився в одній із київських лікарень разом з тими, хто працював у Зоні, а зараз перебував на обстеженні. На телевизор збіглося все відділення, і хоча це були різні, не знайомі між собою люди, того вечора усіх поєднав телевізійний екран, тяжкі спогади про пережите. Я пригадав дитинство — як у нетопленому кінозалі 1942 року в Саратові голодні, стомлені люди дивилися документальний фільм "Розгром німецько-фашистських військ під Москвою". Дивилися з болем і надією, скорботою і вірою.

Змінилися часи, змінилися історичні обставини, змінилися люди, тільки вирази облич лишилися незмінні — ті самі біль і надія. Поряд зі мною сиділи молоді хлопці в лікарняних піжамах — оператори Українського телебачення Юрій Коляда, Сергій Лосєв, Михайло Лебедев, режисер Ігор Кобрін, коментатор Геннадій Душейко. Вони пильно вдивлялися в кадри хроніки чорнобильських подій. Хто-хто, а вони знали, якою ціною добуті ці кадри. Юрій Коляда був першим телевізійним оператором у світі, якому довелося в травні 1986 року знімати розвал реактора. Кожен крок наближення до об'єкта коштував у ті дні десятків рентген. Люди, що оточували мене, знали ціну

Чорнобиля: в одному лише Держтелерадіо УРСР понад півсотні співробітників— телеоператори, радіожурналісти, коментатори, звукооператори, водії — змушені були пройти медичний огляд, а деяким довелося виїхати на санаторне лікування. Один з провідних і найбезстрашніших операторів Українського телебачення сорокадев'ятирічний Валентин Юрченко раптово помер восени 1986 року. І хоча причина смерті (сердечний напад) зовні не пов'язана з чорнобильським опроміненням, але хто може заперечувати роль стресу, нервових перевантажень, що їх зазнала ця мужня людина в гарячі літні дні 1986 року? Ось якою ціною здобувалася правда про Чорнобиль, правда, яка вже сама по собі стала найсерйознішим попередженням усім нам.

Чорнобиль розпочав особливий відлік часу для людства.

...У спустілій Прип'яті ми зайшли до центрального пункту охорони міста. Черговий офіцер міліції сидів за пультом сигналізації. В сусідній кімнаті начальник патруля шпетив за віщось сержанта. Усе було таке буденне. На фанерному щиті перед черговим висіли в'язки ключів. Назва вулиці — і жовта в'язка вхідних ключів од будинків. За їх кількістю можна було визначити, на якій вулиці більше будинків, на якій менше.

Так от, я не хотів би, щоб на центральному пункті марсіанської охорони Землі (міліцейської чи поліцейської — не має значення) висіли в'язки ключів від спустілих і назавжди покинутих країн. Не хочу, щоб десь у спільній в'язці під назвою "Європа" виблискував ключик від моєї землі, від України.

Як символ того страшного світу, в якому ми побували минулого року, висить у моєму гаражі білий комбінезон, подарований мені в Чорнобилі. За правилами його, мабуть, треба було б викинути, адже я ходив у ньому в Зоні, але не можу: від дорогий мені як пам'ять і зловісний як засторога. І коли ввечері я, вмикаючи фари, в'їжджаю до гаража, переді мною з'являється сліпучо-білий привид — привид, що бродить нині чорнобильськими полями і київськими квартирами...

Досить про це!

Тому хочу закінчити свою повість одним ідилічним спогадом: після всього того, що побачив у Зоні і навколо неї, після мертвого мовчання покинутих сіл (не знаю чому, але найбільше зворушили мене сільські цвинтарі, ці "тіні забутих предків", куди ніколи вже не прийдуть живі), після лікарняних палат і поглядів тих, хто лежав під крапельницями, після стрибків стрілок на дозиметрах, після небезпеки, що зачаїлася у траві, воді, деревах,— я наприкінці травня виїхав на два дні з Києва. Мчав на схід по спустілому шосе Київ — Харків, зупиняючись лише на заставах, щоб пройти дозиметричний контроль.

Я їхав у Миргород — побачити дочку і внучку. Той самий Миргород, про який Микола Васильович Гоголь писав:

"Чудове місто Миргороді Яких тільки немає тут будівель! І під солом'яним, і під очеретяним, і навіть під дерев'яним покриттям; направо вулиця, наліво вулиця, скрізь гарний пліт; по ньому в'ється хміль, на ньому висять горшки, з-поза нього соняшник виказує свою сонцеподібну голову, червоніє мак, вигулькують товсті гарбузи... Розкіш!"

Як давно це було! З якої наївної і погідної далечі прийшли ці слова. Але і в травні 1986 року Миргород був чудовий. Чудовий тим, що ніякої радіації,— ну хоча б трохи підвищеної — тут не було. І ніхто не радив тут зачиняти вікон.

Надходило травневе надвечір'я, коли повітря в Миргороді напоєне лінивими пахощами розімлілої за день землі. Я зійшов на берег невеличкої річки Хорол, ліг у траву, приплющив очі. Почув поблизу любовне кумкання жаб, відчув свіжість трави і близькість води. На протилежному березі ревіли корови, очікуючи, коли віддадуть своє гаряче молоко жерстяним відрам. І раптом я зрозумів, що таке щастя.

Це трава, в яку можна лягти, не боячись радіації. Це тепла річка, в якій можна скупатися. Це корови, молоко яких можна спокійно пити. І провінційне містечко, що живе неторканим життям. І санаторій, алеями якого повільно прогулюються відпочиваючі, купляють квитки до літнього кінотеатру і заводять знайомства, — це також щастя. Тільки не всі це розуміють.

Я відчув себе космонавтом, що повернувся на Землю з далекої і небезпечної мандрівки в антисвіт.

В цей час мене покликала одна моя знайома і простягнула якусь рослину, вирвану з коренем. Нічого примітного — грубе темно-зелене листя і товстий стовбур, ніби підфарбований фіолетовим чорнилом. Ця рослина звалася "чорнобиль". Гіркий був його смак.

Грудень 1986 — лютий 1987

Кінець першої книги

Книга друга

"...стали говорити, який буде скоро матер'яльний прогрес, як — електрика і т. п. І мені шкода їх стало, і я їм почав говорити, що я жду і мрію, і не тільки мрію, а й стараюсь про інший єдино важливий прогрес— не електрики і літання в повітрі, а про прогрес братства, єднання, любові..."

Л. М. Толстой. Щоденник, 25 квітня 1895 р.

Двадцяті, п'ятого квітня 1987 року. Холодний, похмурий день, низькі хмари залягли над Чорнобильською АЕС. Через кілька годин виповниться рік від часу аварії, що увійшла в історію XX століття. Ми стоїмо за десять метрів від того місця, де рік тому пролунали вибухи, що зруйнували ядерний реактор. Наша сліпа віра "в науку", "в техніку" впала тут разом з бетонними перекриттями четвертого блока.

Звідси, з величезної висоти (перебуваємо на шістдесят п'ятій відмітці), відкривається вид на довколишні поля, ще не торкнуті весняною зеленню (у 1986 році тут все уже зеленіло), на безживні білі будинки Прип'яті, огорожені колючим дротом. Стоїмо неподалік від того місця, звідки бере свій початок біло-червона смугаста труба — вертикаль, прокреслена між третім і четвертим блоками ЧАЕС, тривожний орієнтир для вертолітників, що літали сюди весною 1986 року на "бомбардування" реактора піском і свинцем. Поряд з відкритими дверима, що ведуть на дах саркофага, видно в стіні отвори. Тепер вони закладені свинцем. Ніби амбразури дзоту, вже не потрібні для стрільби. Ще кілька місяців тому ці амбразури були дуже потрібні: звідси можна було

подивитися у розвал четвертого блока, провести покvapливе вимірювання. На все це відводилося кілька секунд. Сьогодні можна виходити на дах саркофага, працювати. І хоча й зараз невеликий червоний дозиметр у моїй руці невмолимо пищить, мій супутник, київський фізик Юрій Миколайович Козирев, тільки іронічно усміхається, недбало мовлячи: "Солов'ї, солов'ї, не тривожте солдат". Тому що сьогоднішній рівень — дитячий лепет порівняно з тим, що тут було ще восени 1986 року. Козирев жартує, пропонує видати мені довідку, яка б засвідчувала, що я перший у світі письменник, котрий досяг такої знаменної точки Чорнобильської АЕС. Він запитує: чи не бажаю я пройти по даху саркофага? Але я пригадую, як Філ Донах'ю, ведучий телемоству СРСР-США, ввічливо відмовився від прогулянки по АЕС, пославшись на обіцянку, дану дружині. Я теж обіцяв. Проте не втримався, визирнув назовні з дверей. Страшно зробилося від висоти й радіації...

У першій книзі "Чорнобиля", опублікованій в 6-7 номерах "Юности" 1987 року та в 4-5 номерах "Вітчизни" за 1988 рік, я інтуїтивно намацував найприйнятнішу і найточнішу форму повісткування: у свідченнях людей реальних, невигаданих, у їхніх розповідях — схвильованих, суб'єктивних, можливо, не завжди скрупульозно точних, часом суперечливих, не завжди раціонально виважених, але завжди щирих,— побачив я живе джерело народної правди — не пригладженої, що не пройшла через фільтри казенного оптимізму. Віддаючи повість до друку, я вірив, що читачі зрозуміють і підтримають мене в цих пошуках істини.

І справді, відразу ж після опублікування першої книжки до редакції почали надходити листи. Багато листів.

Однак почну з найнетиповішого, єдиного в своєму роді, різко відмінного і за тоном, і за змістом від усього, що довелось потім прочитати. Почну із спростування, яке надійшло з Києва, коли я почав друкувати свій "Чорнобиль". Автор його — тодішній заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. Ніколаєв (восени 1987 року його звільнили з посади у зв'язку з переходом на пенсію), В чому він тільки не звинувачував мене: і в надмірному марнославстві, і в прагненні до сумнівної популярності... Наведу лише дві цитати:

"Автор повісті обурюється тим, що з моменту аварії ніхто не кричав про радіацію, яка загрожує здоров'ю людей. Справді, такого крику не було. Не було тому, що радіаційна обстановка у місті 26 квітня не являла собою, за висновками спеціалістів, такої загрози, а надмірні емоції в оцінці ситуації могли призвести лише до паніки".

"Так само бездоказові, але тенденційні й деякі інші наведені в повісті твердження. Ні Ю. Щербак, ні автори цитованого ним листа не називають прізвищ тих "високих керівників", котрі нібито відправили своїх дітей до кримських санаторіїв уже першого травня. Таке "свідчення" не можна оцінити інакше, як спробу знеславити в очах громадськості керівників республіканських і місцевих органів. Спитати б; навіщо? Кому на руку такі огульні звинувачення?"

Процитую тепер іншого листа — від колишньої жительки Прип'яті Рози Тимофіївни Попової:

"У мене до вас велике прохання: допоможіть знайти т. Добренка з вашої повісті "Чорнобиль". На с. 61 ("Юность", 1987, № 6) він говорить про те, що їм довелося поховати людину з моргу. Мені дуже треба знати подробиці, бо наш батько також помер у ніч з 26 на 27 квітня і ми досі точно не знаємо, де він похований".

Попова розповідає, що її батько був тяжко хворий, і в ту ніч, поки вона складала у своєму ЖЕКу списки для евакуації, батька не стало. Вивезти тіло їй не вдалося — не знайшлось машини, залишила його в моргу. На початку травня до Києва приїхали з інших міст її брати і сестри, але дозволу на в'їзд до Прип'яті їм не дали, передоверили поховання батька місцевим властям, які зобов'язалися повідомити, де і коли відбувся похорон. Минав час, однак їм ніхто і нічого не казав.

"Повернувшись з тривалого відрядження, я змушена була звернутися в облвиконком, вони дали завдання УВС. З УВС відповіли, що зі слів працівників ЖЕКу батька поховали на чистоголовському кладовищі першого травня. Прип'ятський виконком відповів, що на прип'ятському кладовищі шостого червня. Отож мене цікавить: де та чітка організація на високому рівні була в той час, про яку так часто доводиться чути?"

Можливо, т. Ніколаєв зможе відповісти на це запитання?

ПЕРЕДЧУТТЯ Й ПОПЕРЕДЖЕННЯ

"І засурмив третій Ангел,— і велика зоря спала з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та на водні джерела.

А ймення зорі тій Полин. І стала третина води як полин, і багато з людей повмирали з води, бо згіркла вона" (Об'явлення св. Івана Богослова: 8, 10, 11).

Тексту цьому на ймення Апокаліпсис майже дві тисячі років. З яких глибин людської тривоги й сум'яття явився він, звідки ця темна поетична сила слів, що несуть грізні й неясні передвістя? Уже через кілька днів після аварії пішла гуляти по київській землі чутка про якийсь таємничий зв'язок між Апокаліпсисом, його полинною, чорнобильною символікою і зруйнуванням четвертого енергоблоку, поміж небесною метафізикою чорних ангелів і ядерною фізикою — творінням розуму і рук людських.

Як сама церква, зворушена чорнобильською бідою, ставилася до такого провіщення? З цим запитанням прийшов я до особняка на Пушкінській вулиці в Києві — до резиденції глави українського екзархату, митрополита Київського і Галицького Філарета. На стінах залу прийомів — картини Васнецова, Айвазовського, Нестерова. Горить лампада. З бічних дверей виходить сивобородий чоловік у чорній чернечій рясі, запрошує до свого службового кабінету. Це митрополит Філарет. У кабінеті масивний письмовий стіл, крісло, над столом портрет патріарха Пимена. Дві великі ікони у срібних окладах, на столику під іконами телефон і годинник з зеленим світінням електронного табло.

— Ваше Високопреосвященство, як Ви ставитесь до тверджень про те, що в Об'явленнях святого Івана Богослова є нібито прямі указання на аварію Чорнобильської АЕС як на можливий кінець світу?

— Людині не дано знати строків, визначених наперед в Апокаліпсисі. Христос

сказав так: про день і час цього не знає ні син людський, ні ангели, тільки Отець, тобто Бог. Апокаліпсис застосовний до різних часів, і впродовж двох тисяч років було достатньо ситуацій, які збігалися з Об'явленнями Івана Богослова. І тоді люди казали: "Ось, уже настав цей час". Але ми бачимо, що кінчається друге тисячоліття, а цей час не настає. Мало того, що людині не дано про це знати. Від самої людини залежить — наблизити чи віддалити цей час. Сьогодні ми є свідками того, що людство має силу, здатну знищити самого себе. Є атомна зброя, причому в такій кількості, що можна підірвати нашу Землю. Але добра воля людини може ядерну зброю знищити. Усе залежить від морального стану людства в цілому. Якщо людство в моральному відношенні перебуватиме на належному рівні, то воно не тільки не застосує ядерної зброї, а й знищить її, і таким чином те, що написано в Апокаліпсисі,— цей час буде відсунутий на невизначену відстань. Бог не хоче щоб людина загинула, щоб вона себе знищила.

Невдовзі на запрошення митрополита Філарета я прийшов до Володимирського собору, де відбулося богослужіння за упокій душ тих, хто віддав своє життя в Чорнобилі, та здоров'є тих, хто вийшов на ліквідацію аварії. Урочисті були розписи собору; золотом сяяли рожеві, жовті, оранжеві ризи священнослужителів; скорботно й проникливо звучали голоси півчих; літні жінки в хусточках побожно хрестилися, слухаючи митрополита.

А через рік я познайомився в Чорнобилі з людиною, яка носила в душі своїй власний Апокаліпсис. На відміну від туманно-абстрактних Об'явлень Івана Богослова, його передбачення було гранично конкретне.

Олександр Григорович Красін, інженер, майстер цеху Чорнобильської АЕС:

"Я сам двічі чув, як академік Анатолій Петрович Александров казав: "Атомні реактори системи РБМК абсолютно безпечні. Ніяких великих аварій тут бути не може. Це просто виключено. Сама конструкція, технологія цю аварію виключає". Ну, ми й були під якимось гіпнозом. Мовляв, у нас нічого і бути не може. Ну, прорве трубопровід. Ну то й що? Закрили, заварили. Засувка десь вийде з ладу — замінимо. Клапан обірве — ну то й чорт з ним! Проблем ніяких немає. Виробництво є виробництво. Усі так думали. І я теж.

Але мені сняться іноді віщі сні, які потім збуваються. І в липні 1984 року побачив я абсолютно потрясаючий сон: бачиться мені, ніби я у себе в кімнаті у Прип'яті і ніби бачу звідти станцію, хоча з цього вікна я бачити станцію не міг, вона лежить в іншому напрямку. І бачу, як вибухає четвертий блок, як розлітається верхня частина четвертого реактора. Летять плити в різні боки. І я своїм домочадцям уві сні даю команду: всі вниз, бо може і нас дістати, наче летить до нас ударна хвиля.

— А звідки ви знали, що це саме четвертий блок?

— Як же не знати... Побачив реально станцію, трубу, її ажурні кріплення, третій блок. А з четвертого блока плити летять. Хотів піти навіть до керівників станції й розповісти їм — я бачив те-то і те-то. Але уявив зустріч з директором станції. Приходить до нього серйозна людина,— я тоді керував базою устаткування на станції, у

нас на базі було на двісті-триста мільйонів карбованців устаткування,— комуніст, і каже: "Я ось бачив сон, станція злетіла у повітря".

І уявив, як Віктор Петрович Брюханов скаже: "Гаразд, ми подумаємо". Я піду, а він натисне на кнопку: "Тут приходив один хворий, ви візьміть його на контроль". Думаю: добре. Піду до головного інженера Миколи Максимовича Фоміна. Моя дочка і його дочка навчалися в одному класі. Ми з ним наче однокласники. Ну, думаю, скажу йому: "Миколо Максимовичу, такі-то справи. Вибух скоро буде".

А він, я вважаю, керівник навіть більшою мірою, ніж Віктор Петрович Брюханов. Брюханов — людина добра, душа в нього м'яка, йому при комунізмі тільки працювати, коли найвища свідомість буде. З ангелами. А Микола Максимович — той міг і вимагати, якщо треба, міг, так би мовити, і "собаку спустити". І людина досить грамотна. Я уявив, що він на мене подивиться... І не пішов.

Усі свої міркування з цього приводу я тепер надіслав до Москви. Я вважаю, що треба створити комісію, яка б поглянула на Чорнобиль в історичному та психологічному плані. Бабусі в наших краях жили, вони казали: "Іде час, коли буде зелено, та не буде весело". Коли я вдумуюсь у цю інформацію, то дивуюсь її стислості. Зелено, та не весело. Ви уявляєте? Тепер з іншого села інформація, від інших старих людей: "Настане час, коли буде все, але не буде нікого". І коли я влітку та восени 1986 року ходив по Чорнобилю, коли все було, ви знаєте це,— і будинки стояли, і сади, думав: це найкоротша інформація, коротшої бути не може. Буде все, але не буде нікого.

Ми, сучасні люди, списали на тему чорнобильської аварії сотні тонн паперу, інформація по ЧАЕС займає перше місце а світі 1986 року, це визнали всі, а тут уся інформація вміщається в кількох словах. Початок аварії: зелено, та не весело. Другий етап: все є і нікого нема.

Кажуть, коли татари спалили Київ, вони пішли вверх по Дніпру. Хотіли взяти якесь північне місто. Ну, і начебто у хана Батия була ворожка, звали її Чорна Ворона. І вона сказала: "На північ не ходи. Підеш — загубиш військо". Він не послухався, пішов. І вони дійшли до Чорнобиля, взяли Чорнобиль і пішли далі, вздовж Прип'яті. Так от, нібито в наших краях, де зараз атомна станція, колись були болота. І їхня кіннота почала в болотах тонути. І ось в народі відтоді, з покоління в покоління, передається легенда: мовляв, ці місця, де у нас Копачі, Нагірці, там були болота, і їх колись називали Кричали. Тому що степовики страшно кричали, коли їхня кіннота тонула. А наші предки, древляни, котрі відступили, сховались у цих лісах і болотах, чули ці крики...

Мені здається, треба глибше покопатися в історичних джерелах, літописах, легенди пригадати. Може, й справді і: такі місця, що до біди призводять? Може, існують певні, ще не відомі нам магнітні, силові лінії? Мабуть, і це слід враховувати, коли будують таку махину, як атомна електростанція. Адже коли в давнину зводили храми — були такі люди, що володіли божим даром і обирали таке місце, де всі почувалися найкраще.

Отож я й пропоную: створити спеціальну комісію, ввести до неї істориків, лікарів, психологів, спеціалістів з парапсихології, з загадкових явищ. Можуть бути й інші вчені.

Явище існує, його треба вивчати".

Ми можемо скільки завгодно сміятися над віщими снами й пророкуваннями, оголошувати їх дурницею, містикою, чим завгодно. Уявімо собі, що в XVI столітті був би показаний діючий телевізор,— як би до нього поставились тодішні серйозні вчені, церковники, політики? Тому не поспішаймо із запереченням. Можливо, тільки років через сто вчені розшифрують природу біополя і тих незрозумілих сигналів, які зароджуються у нашій підсвідомості, доведуть їхнє цілком матеріальне, квантове чи якесь інше походження, і тоді наведені тут свідчення стануть ще одним підтвердженням існування Прориву-в-Майбутнє, про що говорять сьогодні фантасти.

А може, нічого не доведуть, і природа неясних передчуттів так і залишиться нерозгаданою.

Але ж, крім подібних сигналів грози, що надходила, були передбачення, до яких просто повинні були прислухатись ті, хто відповідав за атомну енергетику. Були люди, які тверезо й раціонально передрікали прихід ядерного Апокаліпсису. І не де-небудь, а саме на Чорнобильській АЕС.

З листа Валентина Олександровича Жильцова — начальника лабораторії Всесоюзного науково-дослідного інституту атомних електростанцій:

"У 1984 р. т. Поляков В. Г., що працював тоді на АЕС (старший інженер управління реактором — СІУР), надіслав безпосередньо академіку А. П. Александрову листа зі своїми міркуваннями щодо покращення окремих конструктивних рішень по системах контролю й управління реактором, на якого він одержав просто відписку. Вже після аварії він звернувся до ЦК КПРС, Ради Міністрів та Держатоменергонагляду. Все, про що застерігав т. Поляков (а незалежно від нього й інші, ще на стадіях розроблення проекту, експертизи), сталося на Чорнобильській АЕС.

Ось яку ціну було заплачено за зневажливо-зверхнє ставлення до всього того, що йшло від інших відомств. Тут з усією очевидністю виявилась порочна система, коли не апробовані й недостатньо обґрунтовані розрахунками та експериментами рішення без широкої й компетентної експертизи відразу впроваджувались і широко тиражувались".

Такі реалії епохи бюрократичного благоденства: і аж ніяк не містичні передчування, а найреальніші технічні передбачення й побоювання захоронюються у відомчих нетрях, обсновуються павутинням замовчування і байдужості до долі сотень тисяч людей, яких може зачепити МГА — максимально гіпотетична аварія (є такий термін у технарів).

"Звідки вона з'явилася, ця "звізда Полин" — з ночей біблійських чи вже з ночей грядущих? — з гіркотою запитує Олесь Гончар.— Чому вибрала саме нас, що хотіла так дивно і страшно сказати цьому вікові, від чого хотіла усіх нас застерегти?"

І відповідає: "Сучасна наука при її фантастичному, не завжди контрольованому і, можливо, не до кінця пізнаному могутті не повинна бути занадто самовпевненою, не повинна нехтувати думкою громадськості... Вузьковідомчі інтереси часто-густо ми ставимо вище інтересів суспільства, думки населення щодо доцільності відомчих новобудов ніхто й ніколи не питається, вузьколобий, пойнятий гігантоманією чиновник

торочить, що "наука вимагає жертв".

ІЗ ЩОДЕННИКА УСКОВА

Великий хлопчина з мужніми рисами обличчя, з сором'язливою, майже дитячою усмішкою, Аркадій Усков втілює кращі риси, властиві його землякам, поморам-сіверянам: справжність і несхитність характеру, правдивість і самостійність суджень. У момент аварії йому було тридцять один рік, він працював старшим інженером по експлуатації реакторного цеху № 1 (РЦ-1) на першому блоці ЧАЕС.

Усков створив документ великої сили — щоденник, в якому докладно розповів про все, що довелось йому звідати під час і після аварії.

"Прип'ять, 26 квітня 1986 р., 3 год. 55 хв., вул. Леніна, 82/13, кв. 76. Розбудив телефонний дзвінок. Дочекався наступного сигналу. Ні, не приснилося. Прочовгав до телефону. У трубці голос В'ячеслава Орлова, мого начальника — заступника начальника реакторного цеху № 1 з експлуатації.

— Аркадію, здрастуй. Передаю тобі команду Чугунова: всім командирам терміново прибути на станцію у свій цех.

Тривожно стало на душі.

— В'ячеславе Олексійовичу, що сталося? Щось серйозне?

— Сам толком нічого не знаю, передали, що аварія. Де, як, чому — не знаю. Я зараз біжу в гараж по машину, а о четвертій тридцять зустрінемося біля "Райдуги".

— Зрозумів, одягаюсь. Поклав телефонну трубку, повернувся до спальні. Сну наче й не було. В голову шугонула думка: "Марина (дружина) сьогодні на станції. Чекають зупину четвертого блока для проведення експерименту".

Швидко вдягнувся, на ходу зжував шматок булки з маслом. Вискочив на вулицю. Назустріч парний міліцейський патруль з протигазами (!!!) через плече. Сів у машину Орлова, виїхали на проспект Леніна. Зліва від медсанчастини на шляхопровід на скаженій швидкості вихопились дві "швидкі допомоги" під синіми мигавками, швидко пішли вперед.

На перехресті дороги "ЧАЕС — Чорнобиль" — міліція з рацією. Запит про наші персони, і знову "Москвич" Орлова набирає швидкість. Вирвалися з лісу, від дороги добре було видно всі блоки. Дивимось обома і... очам своїм не віримо. Там, де мав бути центральний зал четвертого блока (ЦЗ-4), — чорний провал... Жах...

4 год. 50 хв. АПК-1. Під'їхали...

Майже бігом кинувся до санпропускника. Швидко перевдягнувся у біле — на переході побачив Сашу Чумакова, напарника Марини. Він тут уже сказав, що Марина перевдягається.

Камінь з душі впав...

Дзвінок від начальника реакторного цеху-1 Чугунова. Чугунов тільки-но з четвертого блока. Схоже, кепські справи. Скрізь високий фон. Є провали, багато руїн.

Чугунов та заступник головного інженера з експлуатації першої черги (тобто першого і другого блоків) Анатолій Андрійович Ситников удвох намагаються відкрити відсічну арматуру системи, охолодження реактора. Удвох не змогли її зірвати. Туго

затягнуто.

Потрібні здорові, міцні хлопці. А на блочному щиті-4 надійних немає. Блочники вже видихаються. Чесно кажучи, страшно. Відкриваємо аварійний комплект "засобів індивідуального захисту". Випиваю флакон йодистого калію, запиваю водою. Тьху, яка гидота! Але треба. Орлову добре — він йодистий калій прийняв у вигляді таблетки. Мовчки одягаємося. Надіваємо бахили з пластику на ноги, подвійні рукавиці, "пелюстки". Викладаємо з кишень документи, сигарети. Наче йдемо у розвідку. Взяли шахтарський ліхтар. Перевірили, чи горить. "Пелюстки" наділи, зав'язали. Каски на головах.

6 год. 15 хв., ЧАЕС, коридор 301. Вийшли вчотирьох (я йшов на допомогу своїм товаришам, що потрапили в біду, разом з Володимиром Чугуновим, В'ячеславом Орловим та Олександром Нехаєвим) у коридор нашого цеху, рушили в бік четвертого блока. Я трохи позаду. На плечі "годувальник" — спеціальна арматура для збільшення важеля при відкриванні засувки.

Перейшли на територію третього і четвертого блоків, заглянули на щит контролю радіаційної безпеки. Начальник зміни Самойленко біля входу. Запитав у нього про індивідуальні дозиметри.

— Які дозиметри?! Ти знаєш, який фон?..

Перед самим БЩУ-4 осіла підвісна стеля, зверху ллє вода. Усі пригнулися — пройшли. Двері на БЩУ-4 (блочний щит-4) навстіж. Зайшли. За столом начальника зміни блока сидить А. А. Ситников. Поряд НЗБ-4 Саша Акимов. На полі розкладено технологічні схеми. Ситников, очевидно, погано себе почуває. Схилив голову на стіл. Посидів трохи, спитав Чугунова:

— Ти як?

— Та нічого.

— А в мене знову нудота підступає.

Ситников і Чугунов перебували на блоці з другої години ночі!

Дивимось на прилади пульта СІУР. Нічого не зрозуміти. Пульти СІУР мертвий, усі прилади мовчать. Визивний пристрій не працює. Поруч СІУР Льоня Топтунов. Худорлявий, молодий хлопчина в окулярах. Розгублений, пригнічений. Стоїть мовчки.

Весь час дзвонить телефон. Група командирів вирішує куди подавати воду.

7 год. 15 хв. Рушили двома групами. Акимов, Топтунов, Нехаєв відкриватимуть один регулятор. Орлов і я, як найміцніші, стануть на другий. Веде нас до місця роботи Саша Акимов. Піднялися сходами до відмітки 27-ї. Заскочили в коридор, пірнули наліво. Десь попереду ухкає пара. Звідки? нічого не видно. На всіх один шахтарський ліхтар. Саша Акимов довів нас з Орловим до місця, показав регулятор. Повернувся до своєї групи. Йому ліхтар потрібніший. За десять метрів від нас виламаний отвір без дверей, світла нам не вистачає: уже світало. На підлозі повно води, зверху хлющить вода. Дуже незатишне місце. Працюємо з Орловим без перерви. Один крутить штурвал, другий відпочиває. Робота йде жваво. З'явилися перші ознаки розходу води: легке шипіння в регуляторі, потім шум. Вода пішла!

Майже одночасно відчуваю, як вода пішла і в мій лівий бахил. Очевидно, десь зачепив і порвав. Тоді на цю дрібницю не звернув уваги. Та згодом це обернулося радіаційним опіком другого ступеня, дуже болючим і довго не заживаючим.

Пішли до першої групи. Там справи неважні. Регулятор відкрили, але не повністю. Льоні Топтунову погано — він блює, Саша Акимов ледве тримається. Допомогли хлопцям вийти з цього похмурого коридору. Знову на сходах. Сашу все-таки вирвало, очевидно, не вперше, і тому йде сама жовч. "Годувальника" залишили за дверима.

7 год. 45 хв. Усією групою повернулись на БЩУ-4. Доповіли: воду подано. І тільки зараз розслабились, відчув — уся спина мокра, одяг мокрий, у лівому бахилі хлюпає, "пелюсток" намок, дихати дуже важко. Відразу змінили "пелюстки". Акимов і Топтунов у туалеті навпроти — блювота не припиняється. Треба хлопцям терміново в медпункт. Заходить на БЩУ-4 Льоня Топтунов. Блідий, очі червоні, слъози ще не висохли. Вивернуло його сильно.

— Як себе почуваєш?

— Нормально, вже полегшало. Можу ще працювати.

— Все, досить з вас. Давайте разом з Акимовим у медпункт.

Саші Нехаєву пора здавати змiну. Орлов показує йому на Акімова й Топтунова:

— Давай разом з хлопцями, допоможеш їм дійти до медпункту і повертайся здавати змiну. Сюди не приходь.

По голосному зв'язку оголошують збір начальників цехів у бункері ЦО (цивільної оборони). Ситников і Чугунов ідуть.

Тільки зараз звернув увагу: на БЩУ-4 уже прибули "свіжі люди". Усіх старих відправили. Розумно. Дозобстановки ніхто не знає, та блювота свідчить про високу дозу. Скільки — не пам'ятаю.

9 год. 20 хв. Замінив подраний бахил. Трохи передихнули — і знову вперед. Знову тими самими сходами, та сама відмітка 27. Веде вже нашу групу змінник Акімова НЗБ Смагін. Ось і засувки. Затягнуті від душі. Знову я в парі з Орловим, починаємо удвох на повну силу своїх м'язів підривати засувки. Поволі справа зрушилась. Шуму води нема. Рукавиці геть мокрі. Долоні горять. Відкриваємо другу — шуму води нема.

Повернулись на БЩУ-4, змінили "пелюстки". Дуже хочеться курити. Озираюсь навколо. Усі зайняті своїм ділом. Гаразд, переживу, тим більше що "пелюсток" знімати зовсім ні до чого. Біс його знає, що зараз у повітрі, що вдихнеш разом з тютюновим димом. Та й дозобстановки по БЩУ-4 не знаємо. Дурна ситуація — хоча б один "дозик" (дозиметрист) забіг з приладом. Розвідники, мат'їхню так! Тільки подумав, а тут саме і "дозик" біжить. Маленький якийсь, миршавий. Щось поміряв — і ходу. Та Орлов його швидко схопив за коміра. Питає:

— Ти хто такий?

— Дозиметрист.

— Якщо дозиметрист, поміряй обстановку і доповідай як слід — де і скільки.

"Дозик" знову повертається. Міряє. По пиці видно, що хоче якомога швидше дати драла звідси. Називає цифри. Ого! Прилад у зашкалі. Фоную явно з коридору. За

бетонними колонами БЩУ дози менші. А "дозик" тим часом утік. Шакал!

Виглянув у коридор. Надворі яскравий сонячний ранок. Назустріч Орлов. Махає рукою. З коридору заходимо до невеликої кімнати. В кімнаті щити, пульти. Шибки на вікнах розбиті. Не висовуючись із вікна, обережно дивимось униз.

Бачимо торець четвертого блока. Скрізь купи уламків, зірвані плити, стінові панелі, з розбитих майстерень на дротах висять покручені кондиціонери... З розірваних пожежних магістралей цвигонить вода... Помічаєш відразу — скрізь похмура темно-сіра пилюга. Під нашими вікнами також повно уламків. Помітно вирізняються уламки правильного, квадратного перерізу. Орлов саме тому мене і покликав, щоб я подивився на ці уламки. Це ж реакторний графіт!

Далі вже нікуди.

Ще не встигли оцінити всі наслідки, повертаємося на БЩУ-4. Очевидне таке страшне, що боїмося сказати вголос. Кличемо поглянути заступника головного інженера станції по науці Лютова. Лютов дивиться туди, куди ми показуємо. Мовчить. Орлов каже:

— Це ж реакторний графіт!

— Та ну, мужики, який це графіт, це "зборка-одинадцять".

За формою вона також квадрат. Важить близько вісімдесяти кілограмів! Навіть якщо це "зборка-одинадцять", хрін від редьки не солодший. Вона не святим духом полетіла з п'ятака реактора й опинилася надворі. Але це, на жаль, не зборка, шановний Михайле Олексійовичу! Як заступник по науці, ви це повинні знати не гірше за нас. Але Лютов не хоче вірити своїм очам. Орлов питає Смагіна, що стоїть поруч:

— Може, у вас до цього тут графіт лежав? — чіпляємося ми й за соломинку.

— Та ні, усі суботники вже пройшли. Тут були чистота і порядок, жодного графітного блока до сьогоднішньої ночі тут не було.

Все стало на свої місця.

Приїхали.

А над цими руїнами, над цією страшною, незримою небезпекою сяє щедре весняне сонце. Розум відмовляється вірити, що сталося найстрашніше, що могло статися взагалі. Але це вже реальність, факт.

Вибух реактора. 190 тонн палива, повністю або частково, з продуктами поділу, з реакторним графітом, реакторними матеріалами викинуло із шахти реактора, і де зараз ця гидота, де вона осіла, де осідає — ніхто поки що не знає!

Всі мовчки заходимо на БЩУ-4. Дзвонить телефон, викликають Орлова. Чугунову погано, його відправляють до лікарні. Ситников уже в лікарні. Керівництво цехом передають Орлову як старшому за посадою.

10 год. 00 хв. Орлов уже в ранзі в. о. начальника РЦ-1 одержує дозвіл, щоб іти на БЩУ-3.

Швидким кроком прямуємо у бік БЩУ-3. Нарешті бачимо нормального дозиметриста. Попереджає, щоб до вікон не підходили — дуже високий фон. Уже й без нього зрозуміли. Скільки? Сам не знає, усі прилади зашкалює. Прилади з високою

чутливістю. А зараз не чутливість потрібна, а високі межі вимірювань! Ех, сором який...

Стомилися ми дуже. Майже п'ять годин не ївши, на важкій роботі. Заходимо на БЩУ-3. Третій блок після вибуху негайно зупинили, йде аварійне розхолодження. Ми йдемо до себе "додому" — на перший блок. На межі між ними вже стоїть переносний саншлюз. Умить відзначаємо — наш сан шлюз, із РЦ-1. Молодці, хлопці, добре працюють. Не торкаючись руками, зняв бахали. Сполоснув підошви витер ноги. В Орлова починається блювота. Гайда у чоловічий туалет. У мене поки ще нічого нема, але гидко якось. Повземо, як сонні мухи. Сили вичерпуються.

Дійшли до приміщення, де сидить увесь командний склад РЦ-1. Зняв "пелюсток". Дали сигарету, припалив. Дві затяжки — і нудота підступила до горла.

Йдемо на санпропускник митися і перевдягатися. Отут-то мене й "прорвало". Вивертало вздовж і впоперек через кожні три-п'ять хвилин. Побачив, як Орлов закрив якийсь журнал. Ага... "Цивільна оборона", зрозуміло.

— Ну, що там вичитав?

— Нічого втішного. Ходімо здаватися в медпункт.

Вже потім Орлов сказав, що було написано в тому журналі: поява блювоти — це вже ознака променевої хвороби, що відповідає дозі понад 100 бер (рентген). Річна норма — 5 бер".

РОЗСЛІДУВАННЯ

Я вже цитував листа Валентина Олександровича Жильцова — щирого, схвильованого. Згодом ми зустрілися з ним у Києві — Жильцов їхав до Чорнобиля на пуск третього блока. Валентин Олександрович — досвідчений інженер-фізик, закінчив МІФІ. Брав участь у розробці, пуску, експлуатації реакторних установок різного типу й призначення. Розслідував аварію на Чорнобильській АЕС. За активну участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС був нагороджений орденом "Знак Пошани", але сказав мені:

"Одержуючи цю нагороду, не відчував ні трепету, ні радості, ні гордості. Почуття вдячності також не було. Та хіба можлива радість на загальному болю?"

Для мене голос Валентина Олександровича один з найкомпетентніших, один з найбільш совісних. Стоїть за ним непідкупна правда.

В. Жильцов:

"Мене оповістили про аварію 28 квітня, у понеділок рано-вранці. Вийшов на роботу, протягом години були оформлені потрібні документи, мені видали спецодяг, включаючи чоботи, і все інше. Було подано машину, і всю нашу групу разом з дозиметристами — до нас ще приєдналися товариші з Міністерства охорони здоров'я — відвезли в Биково. Спеціальний літак Як-40 негайно вилетів у Київ.

У Жулянах нас зустріли, і ми на "рафику" виїхали в Прип'ять. І відразу ж дозиметриста приступили до вимірювання фону, провели першу радіаційну розвідку. Вже, в аеропорту Жуляни показники порівняно із звичайним фоном були у два рази вищі. В міру наближення до Іванкова вони зростали, а від Іванкова до Прип'яті простежувалось навіть зростання за формулою Р-квадрат: сила випромінювання обернено пропорційна квадрату відстані. Наростала радіація дуже суттєво. А в районі

Чорнобиля наша апаратура сіла на зашкал. Річ у тому, що в нас була дуже чутлива лабораторна апаратура. Далі розвідку провадили лише армійською апаратурою... Я добре знав дорогу до Чорнобиля, адже бував на ЧАЕС з 1977 року, коли пустили перший енергоблок. Я тут бував разів двадцять-тридцять, знав кожен поворот — я навіть приїжджав у Прип'ять на своїй машині. Але тепер усе було інакше. Надзвичайно важке, гнітюче враження. Назустріч нам безперервним потоком сунули автобуси, сільгосптехніка, вантажівки з худобою. Сам Чорнобиль жив того дня ще зовні нормальним життям, у ньому аварія не відчувалася...

Привезли нас у Прип'ять — Прип'ять уже порожня. Увечері вогнів не було — тільки готель, де ми жили, світився вогнями. І поряд — міськком партії, де розмістилася Урядова комісія.

Ми входили до складу робочої групи, завданням якої було встановити технічну причину аварії. Нашу групу очолював Олександр Григорович Мешков.

У готелі ми жили практично добу. Двадцять дев'ятого квітня нам запропонували евакуюватися з Прип'яті, і ми переїхали до піонертабору "Казковий". Фактично всією комісією ми почали працювати двадцять дев'ятого, годині о шістнадцятій-сімнадцятій у "Казковому". Ми зібралися у повному складі і провели вивчення перших вихідних матеріалів. Зі станції було доставлено оперативні журнали, інші матеріали.

— Чи є на АЕС свого роду "чорний ящик", як на літаках?

— Є щось схоже на "чорний ящик" — просто одна з програм — під кодовою назвою ДРЕГ (діагностика і реєстрація) на штатній інформаційно-обчислювальній машині СКАЛА.

Для нас це було єдине об'єктивне джерело інформації, яке дало змогу прив'язати події до часу, розташувати їх у певній послідовності, порівняти з даними, почерпнутими з оперативних записів у журналах, з пояснювальних записок персоналу та особистих бесід з учасниками аварії. Ця неоціненна інформація збереглася у вигляді двох бобін магнітної стрічки.

Ми розробляли шість різних версій, у тому числі найбільш крайніх. Тоді ще усі версії мали право на існування. Пояснювальні записки персоналу були суперечливі. Одному з цих товаришів здавалося, що вибух стався з боку машзалу. Другий стверджував, що вибух пролунав десь у під-реакторному просторі. Третій почув, — і це підтвердили ще кілька чоловік, — що було два вибухи в районі центрального залу. На цю думку пристали і працівники станції, котрі випадково були на сьомому поверсі в АПК-2, і не тільки чули вибухи, а й бачили все це.

Другого травня ми подзвонили до Москви і попросили наших товаришів поговорити з Акимовим, Дятловим та іншими, які були евакуйовані до Москви в 6-у клініку. Директор АЕС Брюханов тоді був керівником штабу, ми з ним весь час спілкувалися в "Казковому", запрошували на засідання комісії. А першим — двадцять дев'ятого квітня — ми заслухали головного інженера Фоміна. Він нам розповів, як затверджував графік планового ремонту четвертого блока (двадцять п'ятого квітня було розпочато зниження потужності, блок виводився у ремонт), як відбувався процес зупинки блока...

Після повідомлення про аварію він прибув на станцію близько п'ятої години ранку і зайнявся перевіркою електропостачання, аварійного охолодження реактора... Як головний інженер Фомін діяв загалом правильно. Після аварії дав цілком, по-моєму, розумні вказівки, що треба перевірити і як. Проте я досі не можу зрозуміти: чому прозріння — що ж сталося? — і в нього, і у Брюханова настало тільки через дванадцять годин після аварії — на чотирнадцяту годину 26 квітня? Фомін згадав, між іншим, і про те, що перед зупинкою були проведені вібраційні випробування турбогенератора № 8, бо турбіна ця працювала з підвищеною вібрацією. Були навіть запрошені харків'яни з турбінного заводу. І одночасно, сказав, були проведені випробування електропостачання власних потреб на вибігу турбогенератора № 8. Сказав він це так, ніби ці випробування не мають ніякого відношення до аварії.

Коли я запитав його: "Що це за випробування, можна подивитися програму?" — він відповів: "Це суто електричні випробування". Він не надавав цьому значення. Після цього я все-таки запропонував розшукати програму і показати її комісії.

Вона була знайдена начальником ПТВ А. Д. Геллерманом, привезена зі станції, і коли ми її подивилися, почитали, то виявили в ній дуже багато відступів, порушень. Вона зовсім не відбивала стану реактора, не лімітувала його роботи, роботи систем захисту... Але навіть те, що за цією некваліфікованою програмою повинно було контролюватися, не контролювалося. Це стосувалося потужності — адже вони потужність не могли втримати. Для проведення вібраційних випробувань турбогенератора зняли один захист, а після того, як закінчили ці випробування, вони забули захист увести знову... Цю програму затверджував Фомін.

Ми працювали з сьомої ранку до одинадцятої вечора. При потребі їздили на станцію. Урядова комісія слухала нас практично щодня. І на п'ятнадцяте травня, коли зустрілись — уже в Москві — з академіком А. П. Александровим, мали ґрунтовне уявлення про аварію — з точки зору фізики, техніки, людського фактора. А я підготував графік розвитку аварії — по хвилинах і по секундах".

ІЗ ЩОДЕННИКА УСКОВА

"Ранок 28 квітня. Москва, клінічна лікарня № 6, IV відділення, 2-й пост, палата № 422. Настрій нормальний. Щоправда, його трошки зіпсували. Кров з пальця — пусте, а кров з вени — це вже не дуже приємно. Лікарям постійно, щодня потрібен буде розгорнутий аналіз нашої крові. В нашій ситуації в першу чергу все відбивається на крові. Зрозуміло. З'явилася сухість у роті. Пиття не допомагає. Притягли для полоскання всяких пляшечок. Подивився написи. На одній "лізоцим". Лізоцим, лізоцим... Деся я вже чув про нього. Ага, згадав. Це коли собаки зализують рани, у них з язика виділяється цей самий лізоцим. Тому рани не гнояться і швидко загоюються. Ну що ж, будемо й ми зализувати рани.

Знайомимосся з мужиками нашого поверху. Кого тут тільки нема! Сторожі й вахтери, які охороняли свої контори поблизу четвертого блока. Рибалки, що ловили рибу на підвідному, оперативний персонал з нічної і ранкової змін, пожежник Іван Шаврей, бригада з "Хімзахисту", прапорщики з охорони ЧАЕС. Саша Нехаєв у сусідній

палаті. Виглядає він неважно. Увесь червоний, скаржитесь на головний біль.

1-2 травня. Незважаючи на свято, кров з пальця беруть щодня. Вже відсортували хлопців, які потрапили сюди випадково. Це випадкові глядачі, рибалки з підвідного каналу. Самопочуття добре. Апетит вовчий. Нам збільшили раціон харчування. З'явилися соки, мінеральна вода. Треба більше пити! І виводити, виводити, виводити.

3 травня. Сьогодні до нас забігав Анатолій Андрійович Ситников — поголитися. Виглядає непогано. Поголився, трохи посидів, пішов до себе. Він на восьмому поверсі. Я ще не знав, що бачу його востаннє. Через кілька днів йому різко погіршає і він більше не встане.

4 травня. Почали потроху розсмикувати наш поверх. Від нас забирають на сьомий поверх Чугунова, з інших кімнат — Юру Трегуба. Переселення призначили на 4 травня, а вранці, оголосили: всім, хто залишається в клініці, стригтись наголо. Прибули перукарі, швидко "обкатали" голови хлопців "під нуль". Я стригся останній. Упевненим голосом, сказав, що мені треба зробити тільки коротку зачіску, і сестра-перукар не заперечувала. Кожний своє волосся збирав у целофановий мішечок. Волосся теж піде на захоронення. Я його так і не встиг відмити.

Часто згадуємо свій рідний цех, своїх мужиків. Ех, як невчасно "залетіли"! Наше місце зараз там.

Сьогодні ходили на восьмий поверх в асептичний блок. На якійсь хитромудрій американській техніці з нашої крові підбирали тромбодасу — на випадок, якщо знадобиться переливання. Дві години лежав на столі, а перед очима прозорими трубочками по колу циркулювала моя кров. Схоже, нас готують до гіршого...

5-6 травня. Саші Нехаєву погано, його перевели на шостий поверх, в окрему палату. У Чугунова виліз опік на правому боці, у Перевозченка також опечений бік і зад. Заходив Дятлов — у нього виступили опіки на обличчі, сильний опік на правій руці, ногах. Мова тільки про причини аварії.

Я в палаті уже сам. Ті, хто залишився, лежать в окремих палатах. Лікар каже, що скоро закінчиться "прихований" період.

8-9 травня. Я перебрався в 417-у палату. Саші Нехаєву дедалі гірше, але поки що з ліжка встає. Бачив Віктора Смагіна — він сказав, що сьогодні, тобто 8 травня, помер Анатолій Кургуз... Як страшно. Не по собі.

Всього на нашому поверсі дванадцять палат, а значить — дванадцять хворих. Мій сусіда зліва — Юра Трегуб, справа — дублер СІУРа Віктор Проскураков. У хлопця сильні опіки на руках. Він і Саша Ювченко намагалися прорватися в зруйнований центральний зал четвертого блока, Вітя світив із-за руїн ліхтарем. Кількох секунд вистачило, щоб дістати страшні опіки.

Увечері дивилися святковий салют. Але радості мало. Ми розуміємо, що померлі хлопці не останні, але так хочеться, щоб усі інші вижили. Тяжко помирати у розквіті сил, молодості...

10-11 травня. З палат уже не випускають. Всяке спілкування кінчилося. Чугунову дедалі гірше. У нього дуже опечена права рука: пальці, кисть. Опік на боку дедалі

поширюється. Так само ковтаємо в шаленій кількості таблетки — по тридцять штук на день. Кров беруть щодня. Через три дні беруть по чотири-п'ять пробірок крові з вени. Кров переношу спокійно, але вени геть сколоті — боляче. У мене поки що видимих уражень, крім пальця, нема. Лікар весь час смикає мене за чуба — перевіряє, чи вилазить волосся. Поки що не вилазить, може, обійдеться?

12 травня. Не обійшлося. Сьогодні під час обходу на черговій пробі в руці Олександри Федорівни залишилось ціле пасмо. Що ж, доведеться стригтися наголо. Поголили. Лежу лисий. Чорт з ним, з волоссям. Але випадання волосся — це вже погано. Ще одна ознака високої дози.

За вікнами щосили розбруньковуються дерева. Надворі прекрасна погода. За огорожею клініки шумує столиця. Пішов у туалет, у коридорі нікого нема — збігав на шостий поверх. Перекурив з чоловіками на площадці. Настрій падає, багатьом стало гірше. 11 травня помер Саша Акимов, двоє пожежників...

13 травня. У клініці з'явилися нові санітарки, переважно молоді дівчата. Зараз у палатах прибирають вони. (До цього прибирали солдати, перевдягнуті в лікарняне вбрання. На обличчі пов'язки, на руках рукавиці, бахили. Захищений добре, але миє підлогу, ніби відбуває строк). Дівчата приїхали з атомних електростанцій. У них кинули клич, що тут важко з молодшим обслуговуючим персоналом, вони виявили бажання. У нас на поверсі Надя Коровкіна з Кольської АЕС, Таня Макарова також з Кольської АЕС. Таня Ухова з Курської АЕС. Дівчата всі компанійські, з гумором. У палаті стало веселіше. Хоч перемовитися є з ким. А то лежиш, як сич, усе сам і сам.

14 травня. Апетиту практично нема, змушую себе їсти над силу. Але Чугунову набагато гірше.

Вже знаємо майже всіх сестер. Люба і Таня молоді, решта сестер — в середньому по сорок. Усі дуже уважні, хороші жінки. Постійно відчуваємо їхнє тепло, турботу. Чудові жінки. На їхні плечі ліг найважчий тягар. Уколи, крапельниці, вимірювання температури, процедури, забір крові і багато іншого. В палатах чистота стерильна або близька до цього. У нас постійно увімкнені кварцові лампи. Тому лежу в темних окулярах. Лікарі дуже бояться інфекції. У нашому стані це, практично, кінець.

Крім дівчат, працюють і штатні санітарки: Мотрона Миколаївна Євлахова та Євдокія Петрівна Кривошеева. Обидві жінки літнього віку, їм за шістдесят. З вигляду — класичні няні, якими їх показують у кіно. Обидві маленькі, кругленькі, прості російські обличчя. Проста, щира розмова. Полюбляють обидві побуркотіти на медсестер.

У нашої лікарки Олександри Федорівни Шамардіної авторитет на поверсі незаперечний. Її поважають усі, няні трохи побоюються. Вона невисока, сухенька. Дуже жвава, бадьора. Дуже приємна, проста усмішка, але характер вольовий.

Увечері слухали заяву М. С. Горбачова по ЦТ. Сім чоловік загинуло. З них п'ять — наші хлопці, чаєсівські: Ходемчук, Шашенок, Лелеченко, Акимов, Кургуз. Пожежники лежать десь на другому поверсі, про них нічого не знаємо. Віктор Проскуряков, мій сусід праворуч, у дуже важкому стані. У нього стопроцентні опіки, весь час страшенний біль. Фактично постійно непритомний.

Настрій пригнічений. Ну й накоїли ж лиха...

У клініці працюють американські професори — Роберт Гейл і Тарасакі. Випадково зустрівся з ними в асептичному блоці на восьмому поверсі після відбору тромбомаси. Я вже виходив, а вони тільки-но одяглися в спецреквізит. Гейл — невисокий, худорлявий молодий чоловік. Звичайне обличчя, нічого особливого. Професор Тарасакі на зріст вищий, виглядає молодшим. Риси обличчя європейські, але японські риси проглядаються.

Американці — спеціалісти по пересадці кісткового мозку. На восьмому поверсі містяться бокси, де лежать найтяжчі хворі. Вже зроблено 13 пересадок кісткового мозку. Зокрема Петру Паламарчуку, Анатолію Андрійовичу Ситникову. Американці привезли все найкраще, що вони мають, — обладнання, прилади, інструменти, сиворотки, медикаменти. Бокси восьмого поверху — зона їхньої особливої уваги. Бачив обладнання ще в упаковці. Відкрито "другий фронт". Чугунову дуже погано. Висока температура, випадає волосся на грудях, ногах. Він похмурий, як скелі Заполяр'я. Чай п'є, курити не хоче. Запитав: "Як Ситников?" Я сказав, що бореться. Чугунову почали переливати тромбому, давати антибіотики. Майже цілу ніч у нього в палаті горить світло... Усі тяжкохворі бояться ночі...

14-16 травня. На обході Олександра Федорівна сказала, що сьогодні у мене візьмуть пункцію червоного кісткового мозку. Привели на восьмий поверх. Поклали долілиць. Укол новокаїну. І довга крива голка увігналася в тіло. Лікар довго морочився, але зробити пункцію не зміг. Замінив голку на довшу. Вже ледве терплю. Сестри тримають за голову і руки, щоб не смикався. Все, взяли. Неприємна процедура, скажу вам.

Дістав записку від Марини (дружини. — Ю. Щ.). Просить підійти до відчиненого вікна, що виходить на вулицю Новикова. Марину бачив, але це дуже далеко... Це вікно з коридору. Наскочив на Олександру Федорівну. Загнала мене в палату. Прочитала нотацію. Пообіцяла: коли ще раз спіймає, забере штани, а якщо буде мало — то й труси. Я сказав, без штанів у мене одразу підніметься температура. Олександра Федорівна насварилася кулачком: "Дивись мені".

У "Комсомолке" від 15 травня прописали нас з Чугуновим. І, звичайно, усе перебрехали. Який це шакал виклав їм наші дії? За описом кореспондента мене треба негайно поставити до стінки, як злочинця. Телефонував у "Комсомолку" — висловив свою думку про їхню роботу. І взагалі відчувається по пресі, що матеріал у газетах іде сирий — пишуть хто що хоче, інколи нісенітницю!

Чугунову — моєму шефу — кепсько. Майже нічого не читає. Лежить мовчки. Як можу, намагаюся розворушити. Вдається мало. П'є тільки чай. Стараюся покласти йому якомога більше цукру.

14 травня померли Саша Кудрявцев і Ляоня Топтунов, обидва з реакторного цеху-2, СІУРи. Обидва молоді хлопці. О, доля... А що ж іще нас чекає? Намагаюся не думати про це. Чугунову про хлопців не кажу.

17 травня. Вночі спав погано. На душі тоскно, медсестри раз у раз бігають у сусідню палату до Віті Проскуракова. Передчуття не зрадили: ця ніч була остання в

його житті... Помер страшно, болісно...

18-19-20 травня. Сьогодні наші дівчата принесли бузок. Поставили кожному в палату. Букет чудовий! Спробував понюхати — пахне господарським милом?! Може, обробили чимось? Кажуть, що ні. Бузок справжній. Це в мене ніс відмовляє. Слизова оболонка обпечена. Майже цілий день лежу. Самопочування не вельми. Саші Нехаєву погано. Дуже великі опіки. Дуже за нього хвилюємось. Я майже нічого не їм. Так-сяк з першого з'їдаю бульйон. Постійно приносять газети — з радістю читаю у "Комсомолке" про Саму Бочарова, Мишка Борисюка, Нелю Перковську — усіх їх добре знаю. Радий за них. Заздрю їм. Вони усі в боротьбі, а ми, мабуть, "вигоріли", і дуже... Невчасно...

Чугунову ще гірше. Залізний мужик. Жодної скарги. І ще мені здається, що він переживає: чи правильно він зробив, що зібрав нас на допомогу четвертому блоку?

На обході Олександра Федорівна попередила, що робитиме пробу на здатність крові зсідатися. Це щось нове.

Прийшла славна жінка, Ірина Вікторівна, та сама, що займалася відбором з нашої крові тромбомаси. Вколола в мочку вуха і збирала кров на спеціальну серветку. Збирала довго і терпляче, але кров зупинятися не хотіла. Через півгодини закінчили ми цю процедуру. Все ясно. У нормальної людини кров зсідається через п'ять хвилин. Різке зменшення тромбоцитів у крові!

Через годину мені вже вливали мою ж тромбому, заздалегідь приготовлену на цей випадок. Почалася чорна смуга..:"

На цьому перерву записи А. Ускова.

Зупинімося у скорбному мовчанні і роздумах перед чорною смугою, яку переступили ця мужня людина і його друзі. Довго, ой як довго і болісно вони її долали... Аркадій Усков вистояв, вижив. І його "шеф" — "залізний мужик" В. О. Чугунов — витримав. На Чорнобильській АЕС, на третьому блоці, я зустрівся з Володимиром Олександровичем Чугуновим. Він квапливо потиснув мою руку, не розуміючи, чому я з такою цікавістю приглядаюся до нього, повернувся до пульта. Справ було багато¹.

1В. О. Чугунов був делегатом XIX Всесоюзної партійної конференції від колективу ЧАЕС.

ЩО ТРЕБА ГЛЯДАЧЕВІ?

Юрій Геннадійович Коляда, телеоператор Держтелерадіо УРСР:

"Мені запам'ятався день 25 травня. Приїхали в Чорнобиль і довго шукали, з ким поїхати на станцію. Нам потрібна була "брудна" машина: я дуже хотів зняти розвал четвертого блока. Знайшли хлопця, який чергував на прохідній колишньої "Сільгосптехніки". Попросили його. Він, по-моєму, з Ворошиловграда. Він подався в гараж і вивів поливальну машину. Розбиту, страховидну, але вона їздила. Ми з Пашею Власовим (це журналіст, який вів телерепортажі) сіли в машину. Наділи "пелюстки". Ідемо до станції. Наш хлопець запитує: "У вас є який-небудь дозвіл? Хоч що-небудь?" — "Який дозвіл? Відряджень нема". — "Ну, тоді я вас повезу з боку монтажного району, там у вас нічого не спитають. Там можна під'їхати до реактора взагалі без усяких перепусток".

"Отут ми й проскочимо",— каже наш хлопець перед тим, як в'їхати у Прип'ять, і звертає праворуч, у ліс. Їдемо, їдемо — мені якось незатишно стає. Я кажу: "Хлопці (а я вже чув цю назву — Рудий ліс), а якого кольору цей ліс?" Наш хлопець: "А-а-а",— і матюкається. Він переплутав поворот і звернув трохи раніше. Покатав нас по Рудому лісу. Картина цілком фантастична. Сосни були не іржавого кольору, не осінні, не згорілі. Колір був свіжий, жовтого відтінку. Жахливе видовище. Згори донизу такий колір.

Але на цьому наші пригоди не скінчилися. Проминаємо бетонний завод, наближаємося до АЕС і бачимо — за сто метрів від нас працюють бульдозери. Боже мій, чудово! Я розштовхав Павла, прилаштувався з камерою. Ось вони, бульдозери,— за двадцять метрів від нас. Раптом я бачу: всередині нікого нема! Я кажу: "Хлопці, вони радіокеровані. Поїхали звідси..." І все-таки я встиг зняти ці бульдозери.

Нарешті ми приїхали на станцію, пішли в бункер до генерала Гольдіна. І в бункері виявився капітан Яцина. Його батальйон чистив територію. Генерал каже йому: "У тебе БТР є?" — "Є".— "Підвези людей, треба зняти". В армії все вирішується просто.

Ми відпустили нашого поливальника нещасного. Вийшли на територію, підійшли до третього блока, там працювали солдати. Мене страшенно здивувало, що працювали вони без дозиметрів, дозиметр був лише у командира, а хлопці працювали в "пелюстках" і куряву здимали неймовірну. Вони очищали ті місця, куди не могла підійти техніка, примітивним способом — лопати, баки для листя... Оце і все. Там ми зняли один "синхрончик". Паша скинув на хвилю з обличчя "пелюсток", сказав кілька слів на тлі цих робіт. Потім за це нам перепало. "Ви що, без респіратора?" — сказали Паші. І ці кадри в ефір не пустили. Але це було не найприкріше...

Стали підступати до 4-го блока. З Яциною були дозиметристи. Ми йшли з двору, і коли до четвертого блока лишалося метрів двісті, хлопці кажуть: "Ну, все. Далі йти не можна. Можна тільки під'їхати". Яцина посилав когось за БТРом. Приходять і кажуть, що БТРа нема. Кудись його послали. Але поїхати, не знявши ці кадри, не можна. Я б нізащо собі цього не подарував. У нас був "уазик", і ми таки під'їхали, дозиметристи показали нам більш-менш чисту трасу. Наблизилися до реактора на сто метрів. Ми з Пашею вискочили на розоране поле — тут тільки-но пройшли радіокеровані бульдозери, і, хоч нам пояснили, що кожен крок вперед — це сто рентген, все-таки ми зняли цей розлом. Паша проказав свій текст за хвилину.

І що ви думаєте? О сьомій вечора почалася наша "Актуальна камера", і нараз я бачу, що немає Паші на тлі розлому, а є коротесенький план — кінець "напливу" камери. Кидаюся в редакцію інформації, натрапляю на заступника головного редактора, дивлюся на нього ясним поглядом: "У чому справа?" Він пояснює, що вже потому, як цензура схвалила всі наші зйомки, високий чиновник переглянув матеріал по нашому внутрішньому каналу і сказав: "Вилучити оце місце. Нашому глядачеві не потрібні такі емоційні речі". А там Паша всього-на-всього сказав, що тепер ми можемо вам показати розвал, але оскільки тут небезпечно залишатися довгий час, то, прошу, подивіться, мовляв, та й годі. Щось приблизно отак. А згодом цей сюжет з'явився у

передачі ЦТ під іншим прізвищем. Того, кого не було на станції.

Я багато разів їздив на станцію, знімав різних людей. Ми працювали з японськими камерами "Бетакам" фірми "Соні". Думаю, фірма багато дала б, аби придбати ці камери. Яка реклама для "Соні"! Навіть в умовах потужної радіації камери працювали безвідмовно. Та нам довелося їх "поховати" — вони "дзвеніли".

Хем Єлизарович Салганик, керівник творчого об'єднання документальних фільмів студії "Укртелефільм", один з авторів документального телефільму "Чорнобиль; два кольори часу":

"Була одна неймовірна історія, ми дуже хотіли її зняти. Річ у тім, що на даху третього блока шматки графіту вплавилися в бітум. І ніякій техніці несила було видерти цей графіт. Виникла ідея: обладнати поміст, на нього — великокаліберний кулемет, і о 6-й ранку, коли людей ще нема, шматки графіту розстріляти настільним вогнем. А потім можна буде пустити туди машину, яка підштовхне жовтого західнонімецького робота, що там застряв. Коли військові попередили: "Ми вам не гарантуємо, що не розстріляємо цього вашого робота", — то Юра Самойленко, наш герой, сказав: "Та біс із ним, із цим неробою!" Але Урядова комісія, вважаючи неможливим забезпечити повну безпеку людей, заборонила цю операцію. Адже робота провадилася цілодобово, не було гарантії, що куля не зрикошетить... А ми о 6-й ранку вже були там, очікували цього фейерверка. Не вийшло.

Ми в бункері настільки стали своїми людьми, що, коли оперативний черговий Валентин Мельник виходив покурити, він залишав мене біля телефонів на КП.

Якось прибігає Ігор Кобрін, наш режисер: "Хем, нас не пускають". — "Хто? Адже у нас прохід скрізь!" — "Не пускають, кажуть, що там щось закрили". Я йду. Стоїть вартовий. А вигляд у мене дуже поважний: сиві вуса, форма біла, як у всіх. Я кажу чітко, щоб він зрозумів: "Генерал Кузнецов... — А далі блискавичною скоромовкою: — Давдозвілзніматидемитільки..." Він каже: "Товаришу генерал, я не знаю, там є прапорщик". Я: "Де прапорщик?" Він бере телефон і дзвонить. Дає мені трубку. Я беру трубку і знову кажу: "Генерал Кузнецов... давдозвілзніматидемитільки..." Прапорщик каже: "Вибачте, товаришу генерал. Дайте трубку караульному солдату". Я даю — і він нас пропускає. На війні як на війні — без хитрощів не обійтися.

А взагалі — може, й гріх так казати — це був чудовий час! Я пригадав війну, бойових товаришів. Я не хотів звідти їхати — таке було ставлення одного до одного. І всі робили тільки діло. Три хвилини минало від зміни ситуації до видачі рекомендації та прийняття рішень. Там були дуже мужні, дуже чисті люди. Багато хто приїхав добровільно. І як їм було образливо натрапляти на вияви нашого залізобетонного бюрократизму. Серед п'ятдесяти чоловік, прийнятих у партію Прип'ятським міськкомом без проходження кандидатського стажу, було три дозрозвідники. Ті, хто першими йшли в невідомість, на радіацію. І коли вони приїхали в свої міста після лікування й привезли документи, що вони члени партії, їм сказали: "Що це таке? Як це без стажу?.. Ні, нехай нам подзвонять з Прип'яті". І один з них говорив мені ображено: "Ну що, я буду дзвонити в Прип'ятський міськком, просити?" Були ще прикріші речі:

одного підполковника представили до позачергового звання. Коли він платив партвнески, хтось із чиновників подивився і каже: "Ого, скільки грошей ти заробив! А що — вас ще й годували безплатно? А тобі ще й звання присвоюють... Ну, нічого, поки походиш у підполковниках".

А коли фільм уже був зроблений, почалася і наша дорога на Голгофу. У жовтні 1986 року ми повезли фільм у Москву. Переглянула спочатку група експертів, кілька осіб. Їм фільм подобався, але вони зробили п'ятнадцять зауважень. Ми чесно все виправили — зауваження були дрібні. Вдруге приїхали в Москву. У залі було вже осіб тридцять. Подивилися — привітали. Їм фільм теж сподобався. Пішли ще на одну комісію. І один з комісії раптом запитує: "У чому ходять солдати? У цих робах?" Я кажу: "А хто їх не забезпечив?" — "Там було шістнадцять шведських костюмів, ми їх привезли".— "Там півтори тисячі чоловік працює щохвилини".— "Ви знаєте, це ж на всіх екранах буде. Це антирадянський фільм..."

Лише втручання ЦК КПРС допомогло, і в січні 1987 року фільм випустили на екрани.

ГАІУША-САПІЄНС ФОН ПЕТРЕНКО

Тихо на вулиці,

Чисто в квартирі.

Спасибі реактору

Номер чотири.

Такі ось веселі віршата пішли гуляти по Києву в травні 986 року, коли ешелони везли дітей з міста і матері плакали, проводжаючи своїх дорогоцінних Оксанок і Василів до піонерських таборів, коли в місті панувала тривога сум'яття.

Аварія на АЕС відгукнулася не лише болем сердець і співчуттям до тих, на кого звалилося нещастя. На атомний палах у Чорнобилі Київ і вся Україна відповіли сильним спалахом гострослів'я. Особливо шанувалося дотепне слово поміж тих, кому випало працювати в Зоні. Як і на війні, сміх тут був дуже потрібний. З'явилося безліч частівок, коломийок — відвертих, з приперченим слівцем, усе напрямки. Народилося багато анекдотів. Жарти на будь-який смак: від народних приказок у стилі Тарапуньки і Штепселя ("Українці — горда нація, їм до лампи радіація") до "чорного" гумору з серії "фізики жартують".

Просто на наших очах день у день (за деякими жартами можна точно визначити час їх "запуску") народжувався цей фольклор. Не чекаючи, поки скажуть своє слово літератори, перший зреагував народ. Просто за М. М. Бахтіним — прокинулася могутня сміхова культура, народилося вільне від усіх казенно-пропагандистських обмежень народне слово, відбулося зміщення звичних ієрархій — "верху" (патетичної, оманливої, оглушливої публіцистики) і "низу" (демократичного, швейківського осмислення подій). Сміхом відповів народ на стрес, на тривогу, навіть на паніку. На відсутність правдивих повідомлень. На бадьорі запевнення органів масової інформації про повний радісний спокій усіх благодійних громадян.

Мало не першим з'явився анекдот про душі двох померлих, вознесених у ті дні на

небо. "Ти звідки?" — запитує один. "З Чорнобиля".— "А від чого ти вмер?" — "Від радіації. А ти звідки?" — "З Києва".— "А ти від чого вмер?" — "Від інформації..."

Дотепники розповідали про рекламні заклики, що буцім лунали в ті дні у всіх туристських агентствах: "Відвідайте Київ! Ви будете вражені..."

Вокзальна атмосфера тисняви і нервозності, спекуляції квитками народила таке оголошення диктора на Київському вокзалі Москви: "Увага! На першу колію прибуває швидкий поїзд Київ — Москва. Радіація вагонів з голови поїзда".

Ну, а як було впізнати серед приїжджих в іншому місті киянина? "Лисий імпотент з "Київським тортом" в руках",— ядуче-образливо казали одні. "Киянин тепер не лише гомо-сапієнс, а й гамма-сапієнс",— додавали інші.

— Хто винен у чорнобильській аварії? — запитував якийсь філософ. І відповідав: — Кий. Навіщо заснував Київ так близько від реактора?

Вже на початку травня розповідали, що начебто відбувся фестиваль "Київська весна". Першу премію було присуджено за пісню "Не вий, вітре, з України", другу — А. Пугачовій за пісню "Відлітай, хмаро, відлітай", третю — В. Леонтьєву за пісню, у якій співається: "...І всі біжать, біжать, біжать..."

Пропонували на вершині четвертого блока поставити пам'ятник Пушкіну і написати: "Отсель грозит мы будем шведу". Або так: "Здесь город будет заражен"...

Тоді ж народилася ідея плаката: "Мирний атом — у кожний дім".

— Яка річка найширша? — запитували песимісти І відповідали:— Прип'ять. Рідко який птах долетить до середини...

Коли кияни заходилися "вимивати" радіонукліди з допомогою червоного натурального вина каберне, у великій кількості завезеного до міста, хтось сказав: "У місті почалася кабернетична ера". І одразу ж народився анекдот. Лікар-лаборант розглядає під мікроскопом пробу крові. І повідомляє пацієнта, який, завмерши, очікує відповіді: "У вашому каберне лейкоцити не виявлені". "Був новий викид,— таємниче повідомляють "знавці".— На Хрещатику викинули каберне, на Володимирській — горілку".

— Нам уже стає невМАГАТЕ!— страдницьки волав один мій знайомий, замучений панічними чутками. І мовби у відповідь йому народилася така приказка: "Як . на гульках щось не те — все вали на МАГАТЕ".

Пропонували звертатися до киян так: "Ваше сіятельство",— а до кожного прізвища додавати частку "фон": фон Петренко, фон Іваненко.

Для швидкого проходження рентгеноскопії дотепники радили пацієнту стати між двох киян. А в одній поліклініці на запитання: "Де у вас рентгенкабінет?" — лікарка роздратовано мовила: "У нас тепер скрізь рентгенкабінет!"

— Що таке радіоняня? — запитували в ті дні. І відповідали: — Це няня, яка приїхала з Чорнобиля.

Старенька бабуса хвалилася в тролейбусі: "Сьогодні на Київському морі така радіація, така радіація! Пливе аж на три пальці, сама бачила".

Даючи "високу" оцінку засобам масової інформації, люди ставили запитання: "Що

їстимуть кияни наступного року?" Відповідь: "Ту локшину, яку їм вішають на вуха радіо, газети, телебачення".

Природно, на ринку дотепності з'явилася "Горілка Чорнобильська" мічністю сорок рентген, а за найбільші дурниці, складені про аварію, стали присуджувати Чорнобелівську премію з видачею лауреатові п'ятсот рентген. З'явилася одиниця брехні — прізвище одного київського професора, який особливо старався щодо оптимістичних заяв по телебаченню. Вельми популярним стало гасло: "Якщо хочеш стать вітцем, оберни себе свинцем".

І, нарешті, ще один анекдот — з "чорної" серії, так би мовити, генетичний, ХХІ сторіччя. Дід з онуком, який народився після аварії. "Що тут було, внучку?" — питає дід, показуючи на горби. "Київ".— "Правильно, внучку",— і гладить його по голові.— "А тут що було?" — показуючи на безживне річище. "Дніпро".— "Правильно, мій розумничку",— і дід гладить його другу голову...

Київська весна вісімдесят шостого року — і в цьому анекдоті.

СТАЛКЕР ІДЕ ПО ДАХУ...

До Станіслава Івановича Гуренка, секретаря ЦК Компартії України, приходжу пізно ввечері. На просторому полірованому столі в його кабінеті цілий стос фотокарток, схем і записів, за якими можна відтворити весь цикл спорудження саркофага, зрозуміти, як це робилося.

Станіслав Іванович, який під час аварії на Чорнобильській АЕС працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР, відповідав за організацію будівельно-монтажних робіт по зведенню саркофага, його чорнобильська "вахта" тривала з двадцять четвертого липня до чотирнадцятого вересня (перед тим у Чорнобилі почергово працювали п'ять інших заступників Голови Ради Міністрів), і він багато розповів мені, як було організоване забезпечення будівельників саркофага бетоном, а бетону треба було десятки тисяч кубометрів, як по зараженій місцевості прокладали автомобільну трасу Зелений Мис — АЕС, як кипіли пристрасті, коли провадилися пошуки інженерного рішення — як встановити багатотонну конструкцію даху на саркофаг...

Розмова була відверта. Я, наприклад, уперше дізнався, що незадовго до аварії Рада Міністрів України ледве "відбилася" від фантазмагоричного проекту Міненерго СРСР, добудувавши п'ятий і шостий блоки Чорнобильської АЕС, розпочати будівництво ще шести!!! І, за словами мого співрозмовника, ще невідомо, як би закінчилася ця боротьба, коли б не аварія...

Дивний фотознімок побачив я у нього на столі: на самому верху смугастої труби, що вищилася над четвертим і третім блоками, ніби так і мало бути, сидів... вертоліт!

Станіслав Іванович Гуренко:

"Це було на початку вересня, перед завершальним етапом закриття саркофага. Треба було встановити контрольні прилади, щоб перевірити ряд параметрів. І ось льотчик-випробувач Микола Миколайович Мельник — чоловік соромливий, зовсім не схожий на льотчика-випробувача, яким його показують, скажімо, у кінофільмах,—

взявся виконати цю ризиковану операцію. З ним був представник головного заводу Ігор Олександрович Ерліх — інженер старого гарту, думаю, що йому було років за шістдесят, делікатний, підкреслено чемний, який дуже відрізнявся від усієї нашої чорнобильської спеціовочно-тільникової братії... Цікава була пара. Вони опустили прилад у трубу, а прилад взяв і зачепився за якісь там ребра всередині труби. Треба було виймати, а на льоту не висмикнеш. І Мельник сів на трубу. І прилад вони витягли.

У нас з Геннадієм Георгійовичем Ведерниковим¹ понад п'ятдесят вильотів на четвертий блок. З нами літало три екіпажі вертолітників — і я знаю, яка у них важка робота. Пілоти обливаються потом. Радіаційне навантаження дуже велике. Ліворуч від пілота висить вимірювач радіоактивності — там показники вельми і вельми... А поруч з ним стоїть спостерігач і каже: "Давай лівіше... правіше... повиси... дай подивитися..." А висить треба ж було просто над розвалом. Незважаючи на те, що в хлопців під ногами і на сидіннях свинцеві листи, зашклення кабіни, захистити не може... В ті дні, коли завершувалося спорудження саркофага, ми літали особливо часто. Тому що бетон витрачався в страшенній кількості, і треба було знати: куди щоразу він дівається? Кубометри бетону запомповували в ступені саркофага, але бетон затікав то у відкриті канали, звідки в свій час надходила вода на охолодження реактора, то в проломи, які незмога було закрити...

І з'ясовувати, де просмоктується бетон, нам дуже допомогли вертолітники — такі люди, як Мельник. Після того, як він виконав завдання у Чорнобилі, його прийняли у партію. Він подзвонив мені і поділився цією радістю.

У Чорнобилі я познайомився з багатьма чудовими людьми. Ви ж знаєте Юрія Самойленка. Я не можу назвати його своїм другом, бо у нас не було таких стосунків хоча б тому, що між нами чимала різниця у віці. Він молодий.

1 Г. Г. Ведерников — заступник Голови Ради Міністрів СРСР, один із змінних голів Урядової комісії.

запальний і енергійний. Я зустрівся з ним за день чи два по приїзді в Зону. Він прийшов до мене, і я допоміг йому розв'язувати якісь питання.

У Самойленка дивно поєднуються два начала: з одного боку, він людина діла, всього себе завжди віддає ділу — в ті дні він був фанатично націлений на те, щоб дезактивувати дах машзалу і третього блока. З другого боку, він досить наївний і непрактичний у всьому, що стосується численних бюрократичних надбудов — усіх погоджень, домовлень, обґрунтувань. Я вважаю це його перевагою. Він дуже чистий хлопець. Шкода, що в наш час мало таких людей. Якби більше було таких щирих і відвертих, країні легше було б розв'язувати нелегкі сьогоденні проблеми.

Самойленко працював у так званій особливій зоні. В АПК-1 у нього була конторка — її показували у фільмі "Чорнобиль: два кольори часу", але основне місце дії, основна його робота була на даху машзалу. Потім майданчики третього блока, потім труба... Сам він крутий, може когось припечатати, сказати все, що думає, — причому не найдипломатичнішими словами. Він взагалі любить колоритні вирази, як-от: "не наганяй чаду" або "не заводь рака за камінь". А коли починалася сутичка, висловів не

добирав... Інколи це йому шкодило. І ще, він страшенно не любив усіляких меркантильних розмов — про п'ятірні оклади, квартири, про те, хто скільки набрав рентген і коли зможе поїхати з Чорнобиля.

Він не зважав на небезпеку. І скільки він насправді "набрав", — це тільки він знає, і то неточно. Адже ходив він у саме "пекло". Я, чесно кажучи, коли вперше побачив, як він працює, запитав: скільки у нього дітей, яка сім'я. Непросто дався їм цей дах, дуже непросто".

Юрій Миколайович Самойленко¹, Герой Соціалістичної Праці, заступник головного інженера Чорнобильської АЕС по ліквідації наслідків аварії:

"Ось тепер усі кажуть: пожежа, пожежа, пожежа. А що горіло? Хто знає? Дах горів? Горів. Та його погасили ще вночі. А реактор? Чи горів він? Дивне запитання, правда ж? Реактор горів. Та його, між іншим, ніхто не гасив. Коли точно говорити, то реактор розгорівся майже через добу після аварії — близько двадцять третьої години 26 квітня. І закінчив він горіти близько шостої години ранку. Горів

1 Ю. М. Самойленко — нині генеральний директор виробничого об'єднання "Спецатом" у Чорнобилі.

цілу ніч. Механіка така: апарат зневоднений, відбувається природне розігрівання палива, бо нема охолодження, плюс добрий доступ повітря внаслідок руйнування якоїсь зони реактора. Загорілося паливо, підвищилася температура. Десять тисяч чи й більше градусів почалося інтенсивне сполучення графіту й урану з утворенням карбиду урану. Ото він і горів. І коли звідти все видуло у вигляді радіоактивної хмари, апарат сам і загасився.

— Так швидко?

— Звичайно. Все полетіло в атмосферу. А решта викидів, які тепер ми називаємо "протуберанцями", були викликані закиданням реактора мішками з піском і свинцем. Ось до чого призвело засипання реактора. Це моя особиста думка, багато хто з нею не згодний.

— А що б ви запропонували, якби в ті дні були в Прип'яті на місці тих, хто приймав рішення?

— По-перше, з самого початку — ще двадцять років тому — я створив би організацію, яка боролася б з аваріями. Відбулася велика розмова про необхідність створення спеціальної аварійної служби. У 1976 р. Міненерго начебто згоджувалося, але висновків не зробило.

Я ремонтник, до аварії в Чорнобилі працював на Смоленській АЕС. Зрозумійте, адже ми голі й босі, у нас не було ніяких дистанційних засобів, ніякого спеціального одягу. Жодного пристойного скафандра. Що дасть пожежний костюм? Він дасть хвилину перебування там. А потрібен надійний скафандр, щоб у ньому можна було дихати, працювати, перебувати у високих полях... Ми ж урукопашну йшли на ремонт апаратів. У нас кувалда, ключ, в кращому разі шліфмашинка і — міцні російські вирази... Ви знаєте, як працюють ремонтники? Вранці вирушають на роботу — темно, з роботи вертають — темно. Ще й уночі їх піднімають. І персонал ремонтників з атомної

станції поділяється на дві частини: або туди йде такий мотлох... або такі вже хлопці лишаються, які працюють не на життя, а на смерть.

Не будемо говорити про таку глобальну аварію, як чорнобильська. Уявіть: на звичайній станції звичайна технологічна аварія. Так званий свищ: розрив труби. І б'є струмись пари в двісті сімдесят градусів під тиском сімдесят кілограмів на квадратний сантиметр — і робить у бетоні ось такі пробоїни. А прилади на станції не реагують на аварію, вони на початку її не відчують. Бокс, у якому стоять датчики, запарюється, і вони помалу починають відмовляти.

Що робити?

Зупиняти станцію? Значить, сімдесят годин розхолоджувати реактор, щоб можна було туди зайти. Втрачаємо тиждень, зазнаємо величезних збитків — через оцю трубочку. А вона ж бо не одна тріскається. І ви думаєте — ми зупиняємось? Чорта лисого. Такі ось диваки, як Самойленко, як Голубєв — начальник цеху, одягають куфайки, беруть шланги і — гайда в бокс. Робітника ж не пошлеш. Пара слабоактивна, але ж... І протягом десь двох діб, заходячи туди на хвилину, дивляться, вигадують і роблять, роблять. А реактор працює. А головний інженер ходить навколо: "Хлопці, ну, хлопці, ну..."

Гаразд. Вернімося до Чорнобиля. Я приїхав сюди 29 травня і займався дезактивацією території станції. Мені випало працювати разом з генералом інженерних військ Олександром Сергійовичем Корольовим. Перші наші перемоги пов'язані, безперечно, з інженерними військами. Вони провели дезактивацію першого блока, заклали бетонні плити на території станції.

Проте докорінний перелом у ході ліквідації наслідків аварії стався в серпні — навіть до того, як був збудований саркофаг. Нам пощастило локалізувати вогнище радіоактивного зараження і набагато поліпшити обстановку довкола станції. А це, в свою чергу, позитивно позначилось на будівництві саркофага.

Внаслідок аварії стався величезний викид радіоактивних речовин. Важкі частинки металів лягли у безпосередній близькості від блока, а легкі — надто йод — полетіли далеко. Довкола станції склалася вкрай важка радіологічна обстановка. І ми зробили важливий висновок: саркофаг, звичайно, треба зробити негайно, треба негайно закривати, але не менш важливо запобігти рознесенню вітром попелу, гору, пилюки, яка була, мабуть, навіть небезпечніша від усього іншого. Виникла ідея: заклеїти реактор.

— Як заклеїти?

— А дуже просто: полити його зверху якою-небудь гидотою і заклеїти. Припинити підняття в повітря радіоактивних речовин разом з пилюкою. Наші вороги — чи по-науковому "опоненти" — кажуть нам: там-бо лежить паливо, там підвищена температура. Якщо ми поллемо, усе це випарується і зведе нанівець дезактивацію, яку ми робили на території. На наше щастя, в ті дні пройшла страшенна злива, може, одна-єдина за всю цю історію. Випало сорок два міліметри. І ми одразу побачили, що потужність дози, яка вимірювалася у районі реактора, різко зменшилася. Це

підтвердило нашу думку: пилюку змило вниз, потужність доз упала, і наше рішення ми обґрунтували цим дощем: ми пропонували полити блок і заклеїти його.

Наші хлопці — Чуприн і Чорноусенко — запропонували спеціальну суміш. Пішли до Геннадія Георгійовича Ведерникова. Написали обґрунтування. Потрібно було тільки рішення УК (Урядової комісії). А перед цим Станіслав Іванович Гуренко запитує нас: "З наукою узгодили?" — "Повна згода", — кажу. Заходимо, доповідаємо. Все дуже добре. І тоді Ведерников питає: "Як наука дивиться на це?" Він уже тримає підготовлене нами рішення комісії, сидить з пером у руках, ось-ось поставить свій підпис... І раптом... вискакує один учений, член-кореспондент. Там було багато таких, які навкруг нашої справи наганяли чаду, силкувалися проштовхнути свої ідеї, заробити науковий капітал.

І ось він зривається з місця й починає громити нашу пропозицію. Мовляв, якщо полити розпечене жерло реактора нашою сумішшю, виділятимуться речовини, небезпечні для життя і діяльності людей. Це неправда. І він, і ми це знаємо. І тут же він пропонує свою суміш, виготовлену його інститутом. Але маленька деталь: їм потрібно буде ще місяців зо два, щоб наробити цієї суміші і підготуватися до робіт. А у нас уже все готове: завтра можемо починати. І тоді підводиться Гуренко: "Товариші, ви ж сюди не Нобелівські премії приїхали здобувати, я вважаю, що пропозицію Самойленка треба підписати".

Папір підписали. Виходимо, а Станіслав Іванович каже нам: "Мужики, зараз оцей ваш учений конкурент по всіх інстанціях роздзвонить, тому поспішайте". Ми — вперед! На аеродром. Організували термінову доставку речовини, заправку вертольотів і наступного дня на МІ-26 вилетіли. Закрутилася карусель над блоком. Вони поливають і поливають, а ми зразу знімаємо обстановку — планшети вивчаємо. Незабаром дозиметрична обстановка на майданчику поліпшилася в десять разів! Саркофаг стало набагато легше будувати.

Потім ми подалися в четвертий блок подивитися на механіку цього заходу. Ми зайшли в ті приміщення, куди з часу аварії ніхто не заходив. І побачили, що після нашого поливання там теж поліпшилась обстановка. Я на тридцять п'ятій позначці просто виходив на дах, дивився на розвал, бачив оту знамениту "Олену" — кришку блока. Через тиждень ми знову зробили масований наліт на блок, облили його геть-чисто. Так ми заклеювали четвертий блок. Повітря зробилося чистим, і можна було спокійно продовжувати будівництво саркофага. На мій погляд, як інженера, це було прекрасне технічне рішення, чудово реалізоване. Ви б лише глянули, як ходили каруселлю над блоком вертольоти, а на землі стояли навідники з радіостанціями, коригували роботу вертольотів.

Друге наше завдання, — ви це бачили у фільмі "Чорнобиль: два кольори часу", — прибрати паливо з дахів. Це було найбільше джерело радіації. Паливо це після вибуху й пожежі злипло в розтопленому бітумі даху і "світило" щосили. У нас з'явилися на ногах еритеми, після того як ми походили по бітуму.

— Ті костюми, що показані у фільмі, саморобні?

— Звичайно, саморобні... Не було у нас інших костюмів... Чому ми так поспішали?

Найголовніше було — закрити джерело радіації у саркофазі. Та перш ніж закрити саркофаг,— а його вже повним ходом зводили,— треба було скинути паливо з покрівлі у розвал. Інакше куди його потім подінеш? Я тепер ясно розумію: якби ми тоді не зробили цього, не поквапилися, не кинули на цю роботу солдатів — все. Це паливо і донині лежало б на даху. І тоді про пуск блоків і мови б не могло бути. Паливо, що лежало на покрівлі, до речі, загрожувало і Києву: в разі сильних вітрів його б здувало і несло на місто.

Поблизу блока стояли величезні західнонімецькі крани "Демаг". Вони вкрай були потрібні на будівництві саркофага. Наша робота на покрівлі давала змогу вивільнити "Демаги" для зведення саркофага. "Демаг" нам поставив роботів лише для даху. Роботи... Спочатку ми на них понадіялися, але... Ви знаєте цей анекдот про роботів, що зійшли з розуму?

— Знаю.

— З розуму вони не зійшли, але розуму в них явно бракувало. Часто відмовляли... Довелося покладатися на людей. Людина була, є і залишається найбільшою силою на землі. Навіть в умовах підвищеної радіації".

Юрій Борисович Андреев¹, підполковник Радянської Армії:

"28 травня 1986 року я приїхав у Чорнобиль. Ввійшов до складу спецгрупи військових спеціалістів. Сам я потомствений військовий, родом з Пітера. Батько був військовим мо-

1 Ю. Б. Андреев — нині заступник генерального директора ВО Спецатом" у Чорнобилі,

ряком, прадід — артилеристом. Ходить такий поголос, що він служив разом з Львом Миколайовичем Толстим... Нас прибуло в Чорнобиль десять офіцерів. П'ять чоловік залишилися на штабній роботі, а п'ять — на станції. В тому числі один лікар. Ну, лікар мав надто докладну інформацію, у нього тремтіли губи, він був увесь блідий і повторював одне слівце: "П-п-по-лу-тоній, п-п-полу-тоній..." І він зник по дорозі...

У Зоні я одразу ж пригадав фільм Андрія Тарковського "Сталкер". І себе ми називали "сталкерами" — і Юра Самойленко, і Віктор Голубєв, і я... Всі, хто ходив у найбільш злочні місця,— сталкери. Перше, що я побачив на станції,— собаку, який біг повз АПК-1. Чорний собака, він хилитався, його всього вимотувало, він обліз... Видно, схопив чимало... Нам, військовим, належало провести ретельну дезактивацію АЕС. Але як її зробити? Досвіду не мали. Ми були "голенькі" — всі задачки новенькі. Що робити, наприклад, з цими бісовими дахами? Адже з них "світило" так, що в приміщеннях під цими дахами перебувати було неможливо, особливо зросла гострота цієї проблеми, коли почалося будівництво саркофага.

Роботи давали цілком фантастичні дані, я їм не вірив. Треба було самому провести розвідку, зрозуміти, що до чого. В середині червня разом з лейтенантом Шаніним я намагався полити один дах соляркою. Нічого не вийшло. На тому даху було ще більш-менш затишно: можна було перебувати п'ять-десять хвилин. А що ж до дахів головного корпусу, на них ніхто не виходив. Абсолютна невідомість. Тому я вирішив вийти на дах

другого блока.

Правда, мені сказали, що дозиметристи там уже були. Я йшов спокійно, можна сказати, безтурботно, поглядав на прилад. Але відчуваю — щось не те. Підіймаюся крутими гвинтовими сходами на дах. Іду в білому костюмі. І раптом бачу — переді мною величезна павутина, міліметрів п'ятсот діаметром, гарна, чорна така. Вона у мене на грудях отут відбилася, і я зрозумів, що ні біса, ніхто сюди не ходив. На що міг напоротися? Можуть бути такі джерела радіації, які дають потужне спрямоване випромінювання. Якщо такий потужний промінь потрапить на якийсь нервовий вузол, можеш втратити свідомість. Ну, й невідомість... Але на цей час у мене з'явилося вже відчуття... як би його назвати... розподілу радіації, чи що.

Отож іду. На мені звичайний білий комбінезон. Ніякого свинцю надівати не можна було, тому що це дуже сковувало рухливість. Єдині ліки від усіх лих — миттєва реакція. Ми, сталкери, в принципі навіть не за самим рівнем радіації орієнтувалися, а за початковим рухом стрілки. В цьому був професіоналізм, інтуїція. Коли потрапляєш у потужні радіаційні поля, стрілка починає рухатися. Ось вона пішла різко — і ти знаєш, що тут треба стрибнути, тут перескочити швидко, стати за ріг, там, де менше. Навіть у найнебезпечніших місцях були тихі закутки, де можна було навіть перекурити...

Ми там не розподілялися — хто розвідник, хто науковий співробітник. Перед нами було поставлене конкретне завдання. А для того, щоб його вирішити, — що ж робити на даху? — потрібні були точні дані. Хто мені їх дасть? Ну, яке я мав право послати підлеглих, не будучи там сам? Наприкінці червня я зрозумів, що як не крутися, а треба йти тепер на дах третього блока, на межу з четвертим. Саме першого липня виповнилося двадцять п'ять років моєї служби в армії. Я подумав, що сьогодні, хлопці, пора. Більше тягти не можна, і мені треба тюпачити на цей дах.

Рушили до даху машзалу. В районі першого блока було ще нічого. Легка прогулянка. Я там залишив хлопців: Андрія Шаніна, — він хлопець молодий, мені не хотілося тягти його туди, — і полковника Кузьму Винюкова, начальника нашого штабу. Він взагалі не зобов'язаний ходити туди, але він просився. "Хоч трохи, — каже, — пройду з тобою". Але за межами другого блока радіація почала різко зростати — вже траплялися шматочки графіту.

Одне слово, залишив там хлопців, а сам пішов нагору. На вертикальній стіні була пожежна драбина, метрів дванадцять. Я по ній доліз до половини і зрозумів, що справа серйозна... Після вибуху кріплення повискакувало з бетонної стіни, і вона метлялася... Зі мною був прилад, а лізти по хисткій драбині з приладом було страшнувато. Адже висота величезна.

Я був у білому комбінезоні, білій шапочці. Там інакше не можна. Усі ці пусті історії про свинцеві штани — дурниці. Фантома можна послати на невелику відстань, метрів на 15-20. Більше людина в такому одязі не пройде. Самі лише свинцеві труси важать двадцять кілограмів. А мені потрібна була рухливість. Отже, заліз я нагору. І перше відчуття — чисто інтуїтивне — тут стояти не можна. Тут небезпечно. Я стрибнув, проскочив метрів три вперед, дивлюсь — рівень трохи нижчий. Єдиний прилад, якому я

довіряв,— це ДП-5. Життя йому своє довіряв. Потім, після першої мандрівки на дах, я інколи брав з собою два прилади, бо одного разу прилад збрехав.

Як виявилось згодом, я правильно стрибнув уперед, тому що під цим майданчиком, куди я вибрався, лежав шматок твела — тепловиділяючого елемента. Тільки не такий, як описують деякі ваші колеги по перу... Один з них написав, що перед його героєм лежав 20-кілограмовий твел! А твел — це трубочка завтовшки з олівець, довжина якої три з половиною метри. Трубка сама з цирконію, це сірий такий собі метал. А на дахах — сірий гравій. Тому уламки твелу лежали, як міні: ти їх не бачив. Неможливо було їх відрізнити. Тільки по руху стрілки — ага, ось вона здригнулася — мізкував. І відскакував. Тому що якби став на цей самий твел, то міг би і без ноги залишитись...

Ну, я пострибав по цьому майданчику, зрозумів, що там не такі вже й жахливі рівні, і спустився вниз по драбині. Найголовніше визначив. Це було дуже важливо, бо відкривало шлях людям, вони могли працювати на даху. Нехай незначний час — хвилину, півхвилини, але могли. Саме тоді Самойленко зайнявся очищенням дахів, і ми з ним одразу сконтактувалися.

— Отже, найнебезпечніший був твел?

— Усі тоді боялися і шматків графіту. Коли я вперше вийшов на цей дах, також відчув, що позаду щось недобре. Повернувся, дивлюся — за півтора метра від мене шматок графіту. Схожий на конячу голову. Великий. Сірий. Оскільки відстань лише півтора метра, мені нічого не залишалося, як заміряти його. Виявилось 30 рентген. Тобто не так і страшно. До цього вважали, що на графіті тисячі рентген. А коли знаєш, що лише десятки рентген,— ти вже відчуваєш себе інакше. Потім що я вже робив? От ідеш десь за маршрутом — лежать шматки графіту. А ти знаєш, що вертатися доведеться цим же шляхом. Щоб зайвий раз не "світитись", ногою його стусонеш — він і відкотився. Але якось я на цьому дав маху: на "етажерці" мені трапився один шмат, я його ногою я-як штовхну, а він, виявляється, прилип до бітуму. Вийшло, як у кінокомедії.

А взагалі-то важко було. Бета-опіки. Горло весь час було закладене — хрипкий голос. Але я сприймав це як елемент неминучого ризику. Ти все знаєш, усе розумієш. Коли стоїш на опроміненні, знаєш, що у тебе є організмі коїться, знаєш, що опромінення в цю мить ламає твій генетичний апарат, що все це загрожує наслідками на раковому рівні. Відбувається, сказати б, гра з природою. Ти відчуваєшся як на війні. Що допомагало бути спокійним? Тільки знання. Ти знаєш — ти зробив цю роботу, ти сюди зайшов, заліз, схопив оте й оте, а міг би, якби був дурніший, схопити в тисячу разів більше. Саме це відчуття дуже сильне — що ти виграєш, цю війну, що ти здатний це зробити, що можеш перехитрувати природу. Ось саме це відчуття весь час керувало тобою. Постійне відчуття боротьби. І було розуміння того, що ти хоч чим-небудь прислужився справі на больовій точці планети. Виграв бій. Просунувся хоч на міліметр уперед.

Я спізнав у Чорнобилі почуття братерства, яке виникло серед сталкерів. Тепер спробуйте, нас із Юрою Самойленком посварити — не вдасться. Ми пройшли з ним

через таке...

Людина за своєю природою складна... Що таке небезпека? Вона і сковує, і тисне на тебе, а з другого боку — примушує швидше розв'язувати технічні, інженерні завдання. І це надає тобі впевненості. Відчуваючи впевненість у собі як спеціаліст, ти краще відчуваєшся і як людина. Я помітив: чим людина була технічно грамотніша, тим спокійніше вона почувалася в Чорнобилі".

ЛЕГЕНДА ПРО ЛЮБОВ

Запустіння чорнобильських дворів, устелених чорними яблуками-падалицями. Купи мотлоху не задвірках гуртожитків: викинуті респіратори, старі речі, що "фонують", понівечені, розграбовані легкові автомобілі з намальованими на бортах номерами, стоси казенних пожовклих паперів— залишки зниклого назавжди "довоєнного" побуту. І портрет Брежнєва, що вінчає одне з таких радіоактивних звалищ...

У дворі одного з гуртожитків я побачив типово чорнобильського аборигена: хтось у чорному безформному комбінезоні, шапочці, респіраторі, гумових чоботях, з дозиметром на грудях підійшов до колонки з водою. Нахилився. І раптом я розпізнав обриси жіночого тіла — незнищено прекрасні ознаки життя і любові. Цей хтось скинув шапочку та респіратор — і золотисте волосся розмаялось на вітрі, засвітилося на сонці. Незнайомка підставила руку під струмінь води й усміхнулася.

Господи, яким генієм чистої краси видалась мені ця звичайна жінка тут, у Чорнобилі! Що привело її сюди? Професійний обов'язок, авантюрна пристрасть до гострих відчуттів, любов?

Жінка в Чорнобилі... У просторому цеху колишньої чорнобильської станції технічного обслуговування автомобілів була відкрита їдальня, яку місцеві дотепники охрестили "кормоцехом". Вхід до "кормоцеху" охороняли дозиметристи, які час від часу виганяли тих роззяв, що приносили сюди з будмайданчиків своє "свічення". Вражала чорна однаковість людей у бушлатах і комбінезонах, ватниках спецвках, у чепчиках, "афганках" і беретах, які мовчки уминали свій обід,— у всіх були не тільки однакові костюми, а й, здавалося, однакові обличчя — сірі від втоми. І в цьому похмурому світі чорноробів атомної аварії якимось особливо зворушливо виглядали милі, розпашілі обличчя дівчат, що працювали на кухні.

Весною 1987 року я вже зустрічав на темних, вимерлих улицах Чорнобиля закохані парочки у стандартній уніформі. Цікаво буде дізнатися про долю чорнобильських сімей, що склалися в Зоні,— а таких чимало,— про долю їхніх дітей. Цікаво не тільки генетикам...

Я знаю жінок, які поділяють зі своїми чоловіками всі труднощі тутешнього напівпохідного, невлаштованого життя. Але хочу розповісти про жінку, яка живе зараз у Москві, хоча й продовжує працювати на ЧАЕС. Уже в травні позаминулого року тут ходили чутки про дружину одного з працівників АЕС, що потрапив до московської клініки №6. Жінка ця нібито пішла працювати в ту лікарню, щоб бути поряд з чоловіком, щоб полегшити його страждання. Розповідали, як після смерті чоловіка вона продовжувала ходити по палатах і підбадьорювати опечених, страждених людей,

говорити їм, що чоловік тримається мужньо і вони теж повинні триматися, не занепадати духом, а ці хлопці вже знали, що чоловік її помер,— і вони плакали, відвернувшись до стіни.

Розповідь ця звучала як легенда, але згодом я дізнався, що історія ця не вигадана. Я розшукав цю жінку і записав її оповідь.

Ельвіра Петрівна Ситникова, інженер Чорнобильської АЕС по дозиметричній апаратурі:

"Мій чоловік, Анатолій Андрійович Ситников¹, марив цими атомними станціями. Він казав: "Ти уявляєш, тримати в своїх руках мільйон кіловат!"

Коли почалося будівництво Чорнобильської АЕС, я залишилась у Миколаєві, в родичів, а він тут, у гуртожитку,

1 А. А. Ситников згадується в щоденнику Ускова.

жив разом з Орловим¹. Як вони жили — це неймовірно. Я один раз приїхала, подивилася: надголодь, у жахливих умовах. Та їм було не до того — вони працювали. У 1977 році, коли ми одержали квартиру в Прип'яті, я приїхала з дочкою і завжди була поряд з ним. Перший блок у вересні пустили. Він приходив з роботи... Бувало, до стіни притулиться, очі сяють, а сам мало не падає від втоми. Каже: "Боже мій, що сьогодні було... ми тримали... три хвилини тримали блок... А здавалось — три роки! Ми втримали блок!"

У нас вісім років була машина, але ми жодного разу не їздили на південь. Йому все ніколи було. Він не пішов у відпустку і вісімдесят п'ятого року — на початку літа його призначили заступником головного інженера по експлуатації першого та другого блоків. А потім... потім я через рік компенсацію за дві відпустки одержала.

Усе робота й робота. До чого доходило: директор у відпустці, головний інженер у нас хворий був, заступник головного по науці у від'їзді. Ситников залишався сам. На станції жартували: навіщо, мовляв, адміністрація, коли один Ситников є. Він не боявся відповідальності. Все брав на себе. Підписував усі графіки. Але все вивчав: удома ввечері все перекреслить, виправить — тільки тоді свій підпис поставить. Я певна, якби у нього цей експеримент ішов, нічого б не було, ніякої аварії. Коли пускали четвертий блок, поспішали, всі графіки ламали. Чоловік виступав проти поспіху. Тоді перший секретар міськкому Гаманюк по плечу його поплескав: "Ти хлопець гарячий дуже, молодий, заспокойся, охолонь, не можна так".

А тієї ночі... він просто встав і пішов, як завжди це робив. Чисто по-солдатськи. Сказав мені, що сталося нещастя, треба бути там. І все...

Пізно ввечері наступного дня, коли всіх, хто отримав велику дозу, везли до Москви і я прощалась з ним біля автобуса, я запитала: "Толю, чому ти в блок пішов?" А він: "Ти зрозумій, хто краще за мене знав блок? Треба було хлопців виводити. Якби ми... не відвернули ту аварію, то Україна б точно не було, а може, й пів-Європи".

28 квітня я була вже в Москві, а наступного дня знайшла ту клініку, де чоловік лежав. Звичайно, мене туди не пустили. Я пішла в Міненерго, в наш главк, і попросила допомогти. Мені виписали перепустку,

1 Усков у своєму щоденнику — пам'ятаєте? — говорить і про В. О. Орлова.

Я стала працювати в лікарні. Носила хлопцям газети, виконувала їхні замовлення — щось їм купляла, писала листи. Почалося моє життя там. Чоловікові було дуже приємно, він сам казав: "Ти обійди усіх хлопців, треба їх підбадьорити". А хлопці сміялися: "Ви у нас як мати... Ви нам Прип'ять нагадуєте..." Як вони чекали, що в Прип'ять повернуться, як чекали...

Я перевдягалась у стерильний лікарняний одяг і ходила по всій клініці, тому мене сприймали за медперсонал. Заходиш до палати, а там кажуть: "Підніми його, допоможи, дай йому попити". Вони були такі безпорадні... Як вони помирали...

Від чоловіка приховувала, хто помер. Він каже: "Щось не чути сусіда зліва". Я кажу: "Та його в блок перевели..." Але він все розумів, усе знав. І його переводили з місця на місце. То на один поверх, то на інший.

Першого травня прилетіла чоловікова сестра, її викликали, вона дала йому свій кістковий мозок. У мене таке враження, що пересадка кісткового мозку прискорила... Його організм не визнавав ніяких втручань... Останнього вечора я залишилась з ним. Це було двадцять третього травня. Він мучився страшенно, у нього був набряк легенів. Питає: "Котра година?" — "Пів на одинадцяті". — "А ти чому не йдеш?" Я кажу: "Поспішати нема куди, бачиш, як видно надворі". Він каже: "Ти ж розумієш, що тепер твоє життя більше важить, ніж моє. Ти повинна відпочити і завтра іти до хлопців. Вони ждуть тебе". — "Толю, я ж у тебе залізна, мене і на тебе, і на хлопців вистачить, розумієш?" Він натискує на кнопку і викликає медсестру. Та нічого не розуміє. "Поясніть моїй дружині, — каже він, — що їй завтра треба йти до хлопців, хай іде. Їй треба відпочити". Я посиділа до пів на першу, він заснув, і я пішла.

А вранці прибігла, кажу: "Толю, тебе лихоманить усього". А він: "Нічого. Йди до хлопців, газети віднеси". Я тільки газети рознесла, а його в реанімацію повезли...

Якось на початку травня, коли сестра його ще лежала в лікарні, вона сказала мені: "Толя дуже переживає, що волосся в нього почало випадати. Лізе просто пасмами". Я пішла до нього і кажу: "Ну й чого ти переживаєш через своє волосся? Навіщо воно тобі? Давай розберемося чітко: в кіно ти не ходиш, в театр не ходиш. Сидіти у кабінеті чи вдома працювати ти можеш і в береті". Він дивиться на мене: "Це ти правду кажеш?" — "Звичайно, правду, щирі правду. По-перше, подивисься збоку — йде лисий чоловік. Мимохить викликає повагу. Видно, що розумний. А по-друге, я двадцять років переживала, що ти мене раптом покинеш, такий красень, а тут кому ти, крім мене, потрібен будеш". Він так сміявся. Все питав: "Ні, правда? А як же діти?" Я кажу: "Дурненький ти. Вони тебе так люблять, навіщо їм твоє волосся". Я намагалася відвернути його від думок про аварію: "Толю, повернемося тільки у Прип'ять, заживемо... Я тобі такі черевики на мікропорі купила..." А він: "Так, поїдемо тільки в Прип'ять..."

Я чоловікові про всіх хлопців розповідала. Про Аркадія Ускова. Про Чугунова, про інших. Я ніби зв'язкова між ними була. Там поряд лежав хлопець, Саша Кудрявцев. Він уже почав одужувати. У нього сильні опіки були. Я зайшла, а його спиртом

протирають. Він соромиться: "Не заходь. Я кажу: "Сашенько, ти соромишся мене? Це ж добре, значить, ти жити почав. Я завтра до тебе прийду, а сьогодні газетки покладу". Взавтра приходжу, а мені кажуть: "Нема Саші. Помер"...

Я ледве в ті дні ходила. Ні спати не могла, ні їсти.

А того ранку, коли чоловіка до реанімації повезли, я ненадовго відлучилась з лікарні, а повернулася — сиділка в приймальному покої каже, що мій чоловік помер...

Анатолій Андрійович помер о десятій тридцять п'ять ранку...

Я кинулась до лікаря: "Василю Даниловичу, він помер? Мені до нього треба!" — "Не можна".— "Як не можна? Він же мій чоловік!" Махнув рукою: "Ходіте". Пішли. Я простирадло відкинула, торкаю його руки, ноги, кажу: "Толю, ти ж не маєш права, ти ж не можеш! Ти ж повинен! Ти ж... Скільки енергетика ця твоя дурна втрачає..." Я вже не відчувала, що втрачаю чоловіка, а от те, що від нас така людина йде... це... це мене лютило. Скільки б він міг зробити...

На поминках Кедров підвівся і каже: "Хлопці просять, щоб ви повернулись у лікарню. Вони відразу відчули: щось, сталося, коли вас немає".— "Добре,— кажу,— тільки три дні дайте мені, поки..." І я повернулася.

Після чоловікової смерті я пропрацювала в лікарні більше місяця — до сьомого липня. Заходила до Дятлова, того, якого звинувачували в аварії... Він був у дуже тяжкому стані. Я з ним багато говорила... Потім, коли мене питали про Дятлова, я відповідала, що якби все повторилося спочатку, я б все одно пішла до нього. Бо двадцять років, які нас зв'язують,— хіба це так просто викинути? А що він не так щось зробив — за це зазнає кари. Не в моїй компетенції судити його. Лікарі ж усіх лікують...

Дуже важко було ходити на Мітінське кладовище... Там спочатку навіть квіти з могил прибирали. Поставиш, а через два дні квітів нема. Пішли такі розмови, що у чорнобильців навіть квіти "брудні" на могилах стають. Наказ начебто був такий — прибирати квіти. Тоді я пішла до Володимира Губарева, того, що "Саркофаг" написав. Розповіла йому про це. Після цього перестали квіти прибирати..."

НЕ ПОКИНУ СВОЮ "ЗАЛІЗКУ"

Поминувши міліцейську заставу, ми в'їхали до порожньої Прип'яті. Безмовно стоять шістнадцяти — і дев'ятиповерхові будинки, а будівельні крани завмерли над новобудовами — здається, що роботи припинені на обідню перерву. Колгоспний ринок при в'їзді до міста перетворився на кладовище легкових автомобілів, де іржавіють сотні машин,— їм уже не судилося вийти звідси. Не видно котів, собак, навіть птахів — і аж ніяк не іронічно звучить парафраз із Гоголя: "Рідко яка ворона долетить до центру міста із сусідніх полів". Лише коли-не-коли по центральній площі, де так само красується гасло: "Хай буде атом робітником, а не солдатом!" — промчить бронетранспортер або міліцейська патрульна машина.

Я приїхав у Прип'ять з Олександром Юрійовичем Єсауловим, заступником голови Прип'ятського міськвиконкому, та головним архітектором Прип'яті Марією Володимирівною Проценко. Їй, що вклала стільки сили й таланту в оздоблення рідного міста, довелося згодом власноручно креслити схему огороження Прип'яті рядами

колючого дроту. Єсаулов і Проценко пішли в будинок виконкому забирати якісь свої папери, а я сів у машину, ввімкнув дозиметр, який відразу ж засвистів, заспівав немовчну пісню радіації,— і на тлі цього щебетання почав записувати на магнітофон свої враження. Було це в першу річницю аварії.

На клумбі вирости сиротливі жовті гіацинти — Марія Володимирівна зірвала їх на пам'ять про цей день. У супроводі міліціонерів у сірих бушлатах ми ввійшли до будинку по вулиці Героїв Сталінграда, 13, в якому до аварії жила Проценко з чоловіком та двома дітьми.

У вихолодженому за зиму будинку стояв мертвотний дух запустіння. Опалення відключили, потім включили, і в деяких квартирах батареї полопались. Вода залила перекриття, а це означає, що через кілька зим і весен будинок буде розірваний. На площадці п'ятого поверху побачили кольоровий телевізор, кимось виставлений з квартири. Двері усіх квартир на поверхах, за винятком першого, були розчахнуті, на деяких сліди злому. Розчахнуті і двері престижних, до абсурду однакових у всіх квартирах югославських та ендеєрівських "стінок"...

Колишні жителі Прип'яті розповідали мені, що, приїжджаючи по речі, багато хто недолічувався фотоапаратів, магнітофонів, радіоапаратури. Мародерство, крадіж радіоактивних речей, грабунок беззахисного міста та навколишніх сіл — що може бути мерзенніше?

З важким відчуттям ми вийшли на вулицю. Якщо саме місто нагадувало виставленого для загального огляду небіжчика, умиротвореного у своєму вічному сні, то відвідання будинку залишило після себе огидливе враження розтину трупа з усіма натуралістичними подробицями, відомими лікарям та служителям моргу...

З листа Павла Мочалова, м. Горький:

"Я студент п'ятого курсу Горьківського політехнічного інституту, фізико-технічного факультету, спеціальність — АЕС і У. З двадцять другого липня до третього вересня я і ще тринадцять чоловік, таких же студентів ГП1, працювали в Зоні. Це був загін добровольців з незвичною виробничою практикою. Працювали дозиметристами в Чорнобилі, на АЕС, але головним чином у Прип'яті.

Єдиним місцем у п'ятдесятитисячному місті, де через два місяці після аварії нерівно, але постійно бився тихий пульс колись кипучого життя, було міське відділення УВС. Сюди стягувалися тисячі ниток — сигналізаторів системи СКАЛА, а камера попереднього ув'язнення була найчистішим у радіаційному відношенні місцем. Під час нашої роботи другий і третій поверхи будинку нагадували кадри із фільму про відступ. Повідчинювані всі кабінети, поламані стільці, скрізь розкидані протигази, респіратори, індивідуальні аптечки, форма з лейтенантськими погонами, література з криміналістики, картотека з особливими справами усяких порушників, чисті бланки з грифом "абсолютно секретно" та багато інших речей... Дуже чіткий, предметний фотознімок тих трагічних подій, німе свідчення чогось жахливого, нереального.

Через два місяці після аварії (а не через три дні, як обіцяли при евакуації) жителям дозволили приїхати дуже ненадовго, щоб забрати дещо з особистого майна. У

спецодягу не за розміром, з невміло зав'язаними респіраторами, вони підходили до своїх рідних домівок. Рідко хто з них не плакав. Бачили б ви, як тремтячими руками вони не могли відчинити квартиру, як потім хапали перше, що траплялося під руку, зі словами: "Поміряй це". Бачили б ви очі нареченої, коли її весільне плаття виявилось "брудним". Бачили б ви стан молодого подружжя, коли в їхньому гуртожитку по вулиці Курчатова, в їхній кімнаті виявилось розбитим вікно і вивозити не було чого...

Нерідко фон у квартирі значно перевищував жорсткий норматив на вивезення. Доводилося вимірювати фон де-небудь у ванні, туалеті. Дуже мало речей вкладалося в нормативи. Були такі, хто, вислухавши попередження про можливість зв'язку радіації й ракових захворювань ("Подумайте про своїх дітей!"), усі застереження щодо "брудну" на килимах, щодо повторного контролю на виїзді із Зони (здається, у Діброві),— вислухавши і з усім погодившись, умудрялися якимось чином вивезти все. Про подальшу долю цих речей можна лише гадати. Були розмови про здачу їх у комісійний магазин. Якщо це так, то це страшний факт. На жаль, дозконтролем на виїзді наш загін не займався, хоча кілька разів проїздом ми бували там. Можна лише сказати, що там були умови для більш точного вимірювання (фон був менший у кілька разів), що дозконтроль також проходив дуже нервово, бо на очах у людей забирали їхні речі, вкидали до залізних контейнерів. Іноді з елементами вимушеного вандалізму (били дорогу радіоапаратуру, щоб не було спокуси на "брудну" річ).

Траплялися й такі жителі Прип'яті, які, дізнавшись про "забрудненість" своїх речей, брали сокиру і трошили, "щоб вам не дісталось!" Були й такі, що тицяли гроші, горілку і думали, що від цього їхні килими стануть "чистіші". Але все це одиниці, винятки".

У пресі багато писалося про героїчний труд військовослужбовців, дозиметристів, будівників саркофага. Але ніде не зустрічав я розповіді про роботу "низових" представників Радянської влади, працівників Прип'ятського міськвиконкому— його голову О. Веселовського, О. Єсаулова, М. Боярчук, О. Пухляка, М. Проценко та інших, які безперервно упродовж півтора року після аварії їздили у службових справах до свого рідного міста. Вони жили й працювали в надзвичайно поганих умовах, часто легковажно ставились до правил безпеки і дозиметричного контролю (так, О. Єсаулов до вересня 1986 року взагалі не мав дозиметра), проте, незважаючи ні на що, робили свою зовні непримітну, але дуже потрібну справу.

Буденність? Бюрократія? Рутинність? Залізна інерція Адміністративної Системи? І те, і друге, і третє. Однак яка може бути буденність в екстремальних, майже фантастичних умовах, в яких не доводилось досі діяти жодному виконкому, жодній мерії в світі? Адже йшлося про місто, назавжди закреслене на всіх географічних картах, померле як соціальна одиниця.

Що ж до бюрократії, то вона, природно, була, рідна наша, звична. Де їй подітися? Тільки в Зоні вона виглядала ще абсурдніше.

З людиною, розповідь якої наводжу, я познайомився восени 1986 року в Ірпені, на першому поверсі місцевого виконкому, що дав притулок Прип'ятському

міськвиконкому. В той час тут стояли юрми людей, які вимагали одержання компенсації, розв'язання своїх невідкладних питань. У вестибюлі я помітив міцного чоловіка років сорока п'яти, який зі злістю бгав у руках зимову шапку. Чоловік тихо матюкався. Позналились.

Олександр Іванович Хорошун, колишній житель Прип'яті, нині проживає в м. Мегіон Тюменської області:

"Раніше я працював на будівництві ЧАЕС, потім там діла пішли погано, заробітки впали — і я поїхав у Сибір на шабашку. А дружина лишилася в Прип'яті, працювала на ЧАЕС. У нас була машина "Запорожець". Після евакуації дружина з дітьми їхала до мене через Москву. Її в Москві відловили дозиметриста, поклали в лікарню. Ключі від гаража і "Запорожця" забрали. Відома річ — жінка, розгубилась, ключі віддала.

Коли я дізнався, що можна відвідати квартири й одержати гроші за машини, приїхав сюди. Капітан Ключко сказав мені, щоб я зняв номери від машини і привіз їх йому. Іду в Прип'ять. Ключів від гаража нема, гараж зачинений. Гаразд. Я прокопав траншею під гараж, зняв номери, привіз їх Ключку. Він вимагає ключі від гаража і машини. А ключів нема! Отут і почалось. Він повернув мені номери і зажадав, щоб я пригнав машину, на що я відповів, що машина не на ходу, аварійна. Її син за рік до аварії десь стукнув. Мене направляють до товариша Польського — флегматичного молодого чоловіка, який невдоволено позирає на мене. Пояснює, ще треба чекати товариша Печерського, представника Прип'ятського міськвиконкому. Печерський зажадав, щоб відчинили гараж. Я знову прокопав траншею, заліз у гараж, відкрив внутрішній запер ніжівкою, взятою у гаражі, спилив дверні вушка — гараж відчинений! Номери деталей, вузлів машини збігаються! Хоча, між іншим, у гаражі досить високий рівень, і в мене голова тріщить, ніби прийняв шістсот грамів. Але! Тепер треба, щоб приїхала сюди комісія й оцінила машину. Але навіщо тоді Польський і Печерський? Хто вони? Навіщо вони? Я їх про це запитав.

Скільки я можу стирчати у Діброві? Що мені робити? Я за цього "Запорожця" відвалив п'ять тисяч сто карбованців, я його купляв за "голу" зарплату. Нема у мене і не було нетрудових доходів. Сорок сім тисяч кілометрів — це не пробіг. Так, ремонт потрібен, але є комплект гуми, запчастини, лаки-фарби, гаражне обладнання. І мені боляче на душі, що я покидаю свою "залізку" — спробуй знову її наживи! Але я зрозумів, що на комісії я спіткнувся — їх не заманиш і калачем у гараж. Довідку дворічної давності про те, що я нікого не вбив на своїй машині, я в Прип'ятській ДАІ не знайду, тому що самої Прип'ятської ДАІ уже нема, я ледве знайшов її залишки у Зорині. Навіть постові не знали, де ДАІ. Але я все-таки знайшов. Начальник був хворий, температував. Прийняв мене начальник кримінального розшуку. Вислухав і сказав, що взагалі-то Польський — Печерський повинні були зазначити у технічному талоні наявність машини, не заходячи до радіоактивного гаража, присвітивши лише ліхтариком.

А щодо довідки, що я нікого не задавив (адже машина побита), — це клопіт кримінального розшуку. Він запевнив, що мене (тобто сина) знайшли б максимум через

півроку після здійснення ДТП — дорожньо-транспортної події. Я все це виклав Польському — Печерському, погодився на п'ятдесят відсотків зносу, нарешті погодився на шістдесят-сімдесят відсотків зносу, аби тільки скінчилися ці митарства, поділився своєю кривдою з секретарем Прип'ятського міськвиконкому Марією Григорівною Боярчук. Вона мене вислухала, порадила про все написати й подала надію. Спасибі їй! Спасибі капітану міліції Філіповичу — не зволікаючи, дав мені перепустку до Зони, спасибі старшому на КПП Прип'яті капітану міліції, який чергував двадцять другого листопада 1986 року, — він відразу допустив мене в гараж. З тим і від'їжджаю".

Навесні 1987 року я одержав від О. Хорошуна листа з Сибіру, в якому він повідав даліші подробиці своєї "запорізької одиссеї":

"Голова міськвиконкому Веселовський вислав мені назад техпаспорт і мою заяву й написав, що машину має здавати особисто сам власник з четвертого квітня. Невже мені знову треба їхати в Прип'ять? Знову оббивати пороги інстанцій? Мабуть, доведеться діставати підйомний кран, платформу і везти свою машину на здачу. Де я візьму цю техніку? Адже дуже просто вирахувати з вартості машини вартість побитого кузова, вартість витрат за використання техніки, знос. Решту виплатити власникові. Адже це неймовірна річ — вилетіти у квітні в Європу. Тільки в Мегіоні бажаючих вилетіти 1708 чоловік, не рахуючи Нижньовартовська, та й в Усть-Кам'яногорську стільки ж. Боже, як я не люблю Європу! Я з першого кілка будував АЕС і Прип'ять, а мені така кара. Хоча б тисячі півтори компенсувати з 5100 карбованців".

ПРО "СОЛОВ'ІВ ЧОРНОБИЛЯ"

У першій частині повісті, намагаючись зберегти максимальну об'єктивність, я писав, що "не медики командують каналами масової інформації. І найважливіші рішення приймають також не медики". Це так. Проте, будучи допущеними до каналів масової інформації, деякі з моїх колег стільки всього нагородили, що просто диву даєшся. Народ охрестив медичних красномовців, що заповнили ефір та друковані сторінки своїм бадьорим щебетанням, "солов'ями Чорнобиля". І це про тих, хто повинен бути заступником людським, зцілителем ран не тільки фізичних, а й душевних. Адже наша охорона здоров'я, що вийшла з медицини земської, одержала в спадщину високі й благородні вітчизняні традиції милосердя і правдолюбства, відповідальності перед народом за свої слова та діяння. Очевидно, розгубила наша офіційна медицина все це дореволюційне багатство на казенних шляхах прислугування сильним світу цього, у спец-їдальнях та інших місцях зустрічей з кастою "вибраних".

Кажучи все це, я аж ніяк не хочу применшити заслуг тисяч радянських лікарів і медсестер, лаборантів і санітарок, які чесно виконали свій професійний і громадянський обов'язок у важкі дні Чорнобиля. Та цього разу мова не про них.

З перших днів аварії телевізійною "зіркою" № 1 став заступник міністра охорони здоров'я УРСР, головний державний санітарний лікар України А. М. Касьяненко. Не будучи спеціалістом з радіаційної медицини (пам'ятаю, що кандидатську дисертацію він написав у Дніпропетровську на теми певної хвороби, що передається від корови до людини), він що палкіше запевняв своїх слухачів, що все прекрасно в цьому

чорнобильському світі, то менше вірили йому люди. Ось далеко не повні (у газетному викладі) зразки цієї "пропаганди":

"На території нашої республіки у більшості областей все повернулось до норми, яка була до аварії... У місті Києві нема передумов для того, щоб вживати будь-яких особливих заходів... Викликає подив бажання деяких жінок перервати свою вагітність. Не має під собою реального ґрунту і прагнення деяких з них виїхати на період вагітності і пологів за межі Києва і навіть нашої республіки... Не слід відмовлятися, як дехто робить, від вживання в їжу, наприклад, курячих яєць... Рибу... в Київському морі, Дніпрі та Десні... можна спокійно ловити, смажити, варити, вживати у будь-якому вигляді.

А як бути з купанням? Про це вже писали газети. Якщо стоїть хороша погода, якщо світить сонце, якщо добрий настрій (!), то можна йти і купатись. Це стосується Києва, області, за винятком тих районів, де запроваджено обмеження... Нині здоров'ю дітей ніщо не загрожує... Немає підстав відмовлятися від вживання малини, полуниць, чорниць... Інша річ — смородина і агрус. Не рекомендується їх вживати у свіжому вигляді в Чернігівській, Київській та Житомирській областях... Вимога прибирання приміщень з пилососом завжди залишається в силі".

(Із бесіди по Республіканському телебаченню заступника міністра охорони здоров'я УРСР А. М. Касьяненка та інших спеціалістів-медиків, "Вечірній Київ", 1986, 1 липня).

А ось що казав А. Касьяненко в іншому виступі по Республіканському телебаченню ("Вечірній Київ", 1986, 26 вересня):

"На всій території республіки радіаційна обстановка, по суті (!), повернулася до того стану, який був до аварії на Чорнобильській АЕС. Гамма-фон практично нормалізувався... Спеціальні дослідження риби були проведені в Київському та Канівському водосховищах, у Десні й Кончі. Приводу для побоювань вони не дали. Таке ж становище і з грибами. Треба бути лише дуже уважним і обережним при їх збиранні, брати тільки їстівні гриби. І при цьому пам'ятати: гриби швидко псуються, утворюючи отруйні речовини..."

Пам'ятаю, як цим виступом заступника міністра були обурені рядові лікарі Поліського району, бо прахом пішла уся їхня роз'яснювальна профілактична робота; частина населення району, особливо діти, кинулись у ліс по гриби, хоча ліси ці, що лежать у межах викиду, ще "світили"...

Чи варто дивуватися, що у відповідь на такі "одкровення" посипались обурливі листи. Наведу один з них:

"На кого розрахована така інформація? Виступаючи уже двічі, Касьяненко не наводив жодної цифри, жодного результату аналізів чи вимірів. Він навіть не згадав про величезне лихо, що зачепило такі території, забруднило й залишило сліди. З його слів випливає, що можна і реактори зривати, і, очевидно, атомні бомби скидати — все буде в порядку. Причому головний його аргумент — "я вам кажу, що все в порядку". І все це подається на фоні виступів "Правды", "Известий", "Литературной газеты", "Літературної України" та багатьох інших джерел, де виступають чесні вчені та відомі

діячі, які називають речі своїми іменами, як того вимагає XXVII з'їзд партії і сьогоднішня обстановка...

Київ, 1 жовтня 1986 р., вул. Ентузіастів 29/2, кв. 25, Проклов і ще десять підписів".

Але вершиною творчості київських "анестезіологів", які намагалися за всяку ціну заспокоїти громадську думку, стала брошура В. П. Антонова, начальника управління Міністерства охорони здоров'я УРСР, "Радіаційна обстановка та її соціально-психологічні аспекти", видана минулого року в Києві товариством "Знання" тиражем 92175 примірників. Наведу кілька відкриттів автора, представленого як "лікар-радіолог":

"Оскільки в м. Києві було найменше підстав для тривоги й неспокою (тут і далі підкреслення моє.— Ю. Щ.) і разом з тим саме серед його населення циркулювала найбільша кількість тривожних чуток, необґрунтованих рекомендацій і домислів, є потреба коротко зупинитися на радіаційній обстановці на його території. Тим більше, що чисельність його населення становить значну частину всього населення, втягнутого у сферу чорнобильських тривог.

Між іншим, це закономірне явище, яке можна назвати "психологічним феноменом великого міста". Його причина в значному прошарку інтелігенції — основного носія і джерела "психологічної відрази" до радіації, вихованої довголітньою антивоєнною, зокрема антиядерною, пропагандою. Ніхто так глибоко не ввібрав неприязні до цього нового вражаючого фактора, притаманного тільки ядерній зброї, який емоціями багатьох журналістів забарвлюється в похмуріші (!) барви, аніж більш звичні фактори (!), з якими пов'язані давно знані види уражень (поранення й опіки). Про це свідчать добре відомі киянам факти неповернення частини школярів до початку навчального року, важкі сімейні дилеми з приводу повернення дітей молодших класів, винахідливість у пошуках "чистих кормів" за межами навіть республіки. Про глибину фобічних (фобія — боязнь, Ю. Щ.) реакцій свідчить також аналіз рекламних оголошень громадян по обміну квартир, що potwierджує "падіння акцій" такого прекрасного міста, як Київ, у системі міжміського обміну. Кількість громадян, які хотіли в'їхати до Києва в 1986 р., порівняно з 1985 роком скоротилася на третину, а бажаючих виїхати з Києва збільшилось утричі".

Отже, головна причина всіх неприємностей — інтелігенція! От би нашим міністерським "анестезіологам" неграмотний народ! Вмить би його заспокоїли. Говорячи про майбутнє, автор заявляє: "Ще раз хочемо твердо підкреслити, що в переважній більшості населення чекати якихось ускладнень у стані здоров'я або захворювань, безпосередньо пов'язаних із впливом радіації, нема ніяких реальних підстав. Але, без сумніву, головними проблемами є психологічні, наслідки яких можуть бути незмірно несприятливішими. Є підстави чекати опосередкованих наслідків у вигляді різних відхилень у показниках здоров'я і навіть деяких захворювань серед тієї частини населення, яка опинилась у полоні безпідставних страхів і тривог, у полоні радіофобії... Для вивчення цих питань внаслідок аварії на ЧАЕС склалися унікальні можливості. Це, між іншим, і в одному з важливих напрямків діяльності створеного у

Києві Всесоюзного наукового центру радіаційної медицини АМН СРСР. Ми підкреслюємо це, бо у зв'язку з його створенням циркулювало чимало кривотлумачень і чуток, які сприяли психологічній напруженості: "Якщо створено такий центр, значить, погані наші справи" (с. 39-40).

Розправившись з інтелігенцією, антивоєнною пропагандою та безпідставними страхами, В. Антонов звертає свій погляд на доктора Гейла:

"Залишається прокоментувати заяву Гейла у відомому телемостві, що налякала деяких громадян. По-перше, доктор Гейл гематолог і аж ніяк не спеціаліст у галузі радіаційної безпеки, тим більше експерт, як він був представлений з телеекрана.

По-друге, багато хто почув і запам'ятав кількість названих ракових захворювань, але пустив повз вуха — на яку кількість населення чи на яку кількість природних випадків раку... В усякому разі, будучи лікарем, Гейл повинен був, враховуючи силу психологічного впливу таких заяв, більш чітко викласти це, підкресливши необхідність їхньої відносної оцінки, але не зробив цього чи через свою некомпетентність у цих питаннях, чи з інших причин, які нам не відомі".

У квітні 1987 року на прес-конференції в Міністерстві охорони здоров'я УРСР я поставив запитання про ставлення київських медиків до прогнозів доктора Гейла.

Ось що мені відповів завідувачий відділенням Всесоюзного наукового центру радіологічної медицини АМН проф. І. А. Ліхтарьов:

"Декларація будь-яких цифр через ефір про нібито зростання в майбутньому ракових захворювань без їх співставлення із спонтанним рівнем збільшення хвороб від дії хімічних забруднень, нездорового способу життя, погіршення екологічної обстановки в промислових містах — нічого, крім шкоди, принести не може... Ось уже третє покоління японців там виросло (після атомного бомбардування Хіросіми й Нагасакі.— Ю. Щ.), а генетичних змін немає. Вчені багато сперечаються, вивчають цей феномен. Однак факт залишається фактом. І про все це добре відомо доктору Гейлу, який на нашій біді вирішив зробити своїй персоні непогану рекламу" ("Вечірній Київ", 1987, 21 квітня).

Отож, мало того, що доктор Гейл некомпетентний, як запевняє нас В. Антонов — медичний чиновник, який не має відношення ні до хворих, ні до лабораторії. Виявляється, д-р Гейл ще й робить на нашій біді собі рекламу! Хто ж повчає лікаря Гейла? Професор Ліхтарьов, не медик, а фізик за професією (!), який взагалі не має морального права оцінювати лікарські якості д-ра Гейла...

Послухайте, чи станемо ми коли-небудь нормальними, вихованими людьми, які вміють вести коректну наукову дискусію, а не лакейськи кухонну сварку з приклеюванням ярликів у стилі сталінських часів? Чому ж моральне почуття людей без медичних дипломів безпомилково підказало їм, що так не можна, так непристойно? Ось що написала мені читачка з Києва:

"Я обурена ставленням до професора Р. Гейла наших українських медиків. Адже це не секрет, що доктор Гейл надав дуже велику допомогу нашій країні після чорнобильської аварії. Навіщо ж ганьбити його, та ще з такої високої трибуни? Адже

цю прес-конференцію слухала вся Україна.

Економіст О. В. Глазова, Київ, Володимирська, 18/2, кв. 46".

Отже, відновимо істину.

З повідомлення ТАРС:

"Копенгаген, 31 серпня 1986 р. (ТАРС). У приміщенні датського фолькетингу проходить симпозіум з проблем надання гуманної допомоги населенню в катастрофічних ситуаціях... Учасники обговорюють питання "Про право людей на гуманну допомогу в світлі катастрофи в Чорнобилі", американський лікар Р. Гейл дуже високо відгукнувся про доповідь, представлену радянською стороною в МАГАТЕ... Він заявив, що Радянський Союз дав несподівано досить похмуру оцінку наслідків аварії в Чорнобилі. "Росіяни вважають, що близько стап'ятдесяти тисяч чоловік у всьому світі захворіє на рак внаслідок чорнобильських подій, половина з них помре. Ця цифра дуже завищена. Я вважаю, що вона має бути в десять разів меншою. Ця цифра не така велика, якщо порівняти її з кількістю захворювань на рак протягом сімдесяти років через куріння та використання вугілля як палива. Загальна кількість захворювань на рак внаслідок аварії на радянській АЕС зросте лише на один процент, сказав Гейл".

А першого квітня 1988 року в газеті "Правда" з'явилася стаття доктора Гейла "Точка життя у Всесвіті":

"Зараз багатьох цікавлять довготривалі наслідки аварії. Превалювала наукова думка, що оскільки їхні розміри не визначені, то результатом публічної дискусії може стати невинуватий тривога, і вона може завдати шкоди. Хоча ця точка зору й виправдана, таку політику слід збалансувати рівнозначно важливим і переконливим обговоренням: право суспільства на повну інформацію. Більше того, інформаційний вакуум часто призводить до нереалістичної занепокоєності, спекуляцій та звинувачень у замовчуванні".

Цю просту істину, здається, цілковито ігнорують сановні республіканські медики, які забули, що вони несуть відповідальність перед своїм народом, а не тільки перед своїм начальством.

Але, здається, далі за всіх пішов професор О. П'ятак, заступник директора новоствореного в Києві Всесоюзного центру радіаційної медицини АМН СРСР. У статті під ідилічною назвою "Мирний атом: співіснування необхідне" ("Вечірній Київ", 1988, 1 лютого) він заявляє:

"Лікарі з повною відповідальністю стверджують: при нормальному функціонуванні атомні станції не становлять небезпеки як для навколишнього середовища, так і для персоналу, який там працює. Ну, а забезпечення нормальної роботи станції — це вже інше питання, до якого необхідно підійти з усією відповідальністю. Думаю, що аварія в Чорнобилі багато чого нас навчила. В той же час признаємося: хіба не пов'язана з певним ризиком робота водія чи шахтаря, льотчика чи лікаря-рентгенолога?

...Тепер стало ясно, що заходи, вжиті після аварії, виявились настільки ефективними (я маю на увазі і евакуацію, і особливості господарської діяльності в зачеплених викидом районах, і контроль за продуктами, і обвалування водостоків

тощо), що стан здоров'я людей практично залишився таким же, як і до неї..."

З такою ж неймовірною легкістю О. П'ятак присягається в повній відсутності будь-якого шкідливого впливу радіації на здоров'я людей, хоча прекрасно знає, що наслідки дадуться взнаки значно пізніше — через п'ять, десять, двадцять років. А втім, чи знає? Я не полінувався, сховався у Республіканську медичну бібліотеку, проглянув список праць О. П'ятака: жодної статті з питань радіаційної медицини. Рядові терапевтичні праці. Ось як "взаємодіють" деякі медики Києва з "мирним" атомом.

Зрозумійте мене правильно. Я лікар і знаю, що таке деонтологія (наука про належне поведіння лікаря). Я не закликаю до роздмухування панічних настроїв, до залякування людей можливими наслідками. Дай боже, щоб їх взагалі не було. Але я проти того, щоб робити з людей дурнів. Є серйозна загальноприступна література про наслідки опромінення. Процитую лише книжку "Хімія навколишнього середовища", видану 1982 року в Москві:

"...Чимало захворювань, які ніколи раніше не пов'язувались з рівнем радіації, наприклад, інфекційні захворювання (грип і пневмонія), а також хронічні захворювання (емфізема, хвороби серця, діабет, захворювання нирок і параліч) насправді суттєво залежать навіть від малих доз опромінення".

Отже, люди інформовані. Люди занепокоєні цілком закономірно. Тож розмовляйте з ними на рівні нашого надскладного віку НТР, на рівні гласності. Не залякуйте їх, але й не співайте солов'їних пісень. Думайте про майбутнє. Думайте про чистоту вашого медичного халата — моральну чистоту. Не підспівуйте тим, хто хоче якомога швидше забути про Чорнобиль. Є такі люди, хто з дуже короткої, мізерної відстані двох років, коли ще все свіже у пам'яті, намагається подати події, що розігралися в перші дні після аварії, на рівні плаката з цивільної оборони, на якому намальовано все як слід, ну просто ідеально:

"В реальній ситуації, що виникла після чорнобильської аварії, розповсюдження радіоактивності мало надзвичайно складний характер, що утруднювало складення прогнозу. А щоб евакуювати населення, треба точно знати радіаційну обстановку, дати рекомендації, куди саме вивезти людей, щоб знову не потрапити в небезпечні райони. 26 квітня такої ясності ще не було. Більше того, цього дня радіаційна обстановка в самому місті Прип'яті була відносно благополучною — про це часто забувають, а то й перекручують факти. Одразу після початку аварії (!) було рекомендовано жителям скоротити перебування поза приміщенням, не відчиняти вікна, а заняття на відкритому повітрі в усіх дитячих закладах було заборонено. Медичні бригади провели йодну профілактику дітей. Отже, ті, хто перебував у приміщеннях, піддалися значно меншій дії гамма-випромінення. У ніч на 27 квітня радіаційна обстановка почала різко погіршуватись, тому о 12 годині дня й було прийняте рішення про евакуацію... Зауважу, до речі, що критерію "б", коли евакуація обов'язкова, так і не було досягнуто (!) — це показали наші дослідження" ("Діагноз після Чорнобиля". На запитання кореспондентів відповідає академік АМН СРСР Л. А. Ільїн — "Вечірній Київ", 1988, 6 лютого).

Про те, як відразу після аварії було "попереджено" населення Прип'яті,

розповідалося і на сторінках цієї повісті, і в інших публікаціях. Про "якість" йодної профілактики дітей можна буде судити зі стану їхніх щитовидних залоз — якщо, звичайно, ці дані будуть обнародовані. Ну, а те, що евакуація була зовсім не обов'язкова — одне з найдивовижніших відкриттів після Чорнобиля. На доповнення до нього мені залишається тільки навести фрагмент із судового вироку:

"Дізнавшись про те, що рівень радіації в деяких місцях значно перевищує допустимий, Брюханов, будучи особисто зацікавленим — з метою створення видимості благополуччя в обстановці, що склалася,— зумисне приховав цей факт. Зловживаючи своїм службовим становищем, подав у вищі компетентні організації дані з явно заниженими рівнями радіації. Незабезпечення широкої правдивої інформації про характер аварії призвело до ураження персоналу станції, населення прилеглої до неї місцевості" ("Московские новости", 1987, 9 серпня).

Якщо правий академік Л. А. Ільїн, то, очевидно, слід негайно звільнити несправедливо покараного Брюханова.

На тихій (а нині — мертвій) вулиці Богдана Хмельницького, що в місті Чорнобилі, виросла світло-жовта збірна споруда з алюмінію, в якій зараз міститься Урядова комісія по ліквідації наслідків аварії.

Відійшли в минуле божевільна нервова атмосфера 1986 року, щоденні засідання УК, БТри, що гримкотіли по дорозі до АЕС, невлаштованість побуту. Але робота залишилася: розмінування радіоактивної міни уповільненої дії, дезактивація величезних площ Зони, споруджень, складів, деяких приміщень АЕС. Для проведення цієї роботи було створене потужне виробниче об'єднання "Комбінат". Окрім різних технічних служб, при ньому в лютому 1987 року утворено відділ інформації та міжнародних зв'язків. Цей відділ міститься в одному з відсіків "підводного човна", як іменують старожили Чорнобиля нову споруду УК, де є все для автономного "плавання": готель, кухня та їдальня, засоби зв'язку з усім світом, пост дозиметричного контролю та робочі приміщення.

При вході до відділу висить карта світу — з різних континентів, з багатьох країн світу вказівні лінії тягнуться сюди, у Чорнобиль. Керує відділом молода, контактна людина — Олександр Павлович Коваленко. Сьогодні він досить відомий за кордоном і майже невідомий у нас в країні. Так уже склалося, що сьогодні на Чорнобильську АЕС приїжджає більше іноземних кореспондентів, аніж радянських. Коваленко відповідає на їхні запитання та супроводжує їх у поїздках на АЕС і в місто Прип'ять.

Олександр Павлович Коваленко:

"Ні для кого не секрет — це видно з аналізу нашої преси,— що ми публікували дуже багато суперечливих повідомлень, які не збігаються одне з одним. Я вже не кажу про початковий період аварії... Вже 5 травня газета "Інтернейшнл геральд трібюн" опублікувала карту поширення радіації з докладними даними про рівні в СРСР і Європі, а жителі Києва не мали про це найменшого уявлення. Хіба це нормально?

— От ми говоримо, що під час аварії загинуло тридцять чоловік — від гострої променевої хвороби, від травм і опіків. Це зрозуміло. А втім, були жертви й при

ліквідації аварії...

— Звичайно, всього було... Навіщо це приховувати — я не розумію. Так, 6 жовтня 1986 року, під час проведення робіт над саркофагом, розбився військовий вертоліт. Екіпаж з чотирьох чоловік загинув. Існує багато версій, чому це сталося. Але очевидно одне: вони зачепили лопатями за троси крана, і вертоліт перекинувся... Ця трагедія випадково знята на кіноплівку. Ми повинні знати, якою нелегкою ціною нам дісталась перемога над "мирним" атомом.

— Чи задовольняє вас те, що сьогодні повідомляють — дуже рідко — українські газети, радіо, телебачення? Адже народ досі хвилюється.

— Ні. Інформації явно не досить. Нам взагалі треба дивитися й аналізувати: як розвиваються чутки? Треба давати населенню таку інформацію, яка б мобільно реагувала на появу різних домислів. Ми в нашому відділі ввели "прямий провід". І тепер знаємо, які чутки виникають серед населення. Ми оголосили номер нашого телефону в Чорнобилі — 5-28-05 — і відповідаємо кожному, хто подзвонить нам. До речі, часом буває так, що з-за кордону дзвінків іде більше, ніж з Києва. Але коли ми намагаємось мобільно реагувати і давати інформацію по українському радіо чи телебаченню, то вона гине в надрах цих організацій. Чутки нам вдавалося відсікати тільки за допомогою розмови по прямому проводу. Але це приватна розмова, і ефективність її не дуже велика. На масові канали телебачення виходу нам не давали. Взагалі проблема інформації по Чорнобилю не в небажанні дати її і не в її "закритості". Ми готові її дати. Це проблема готовності органів масової інформації. Така інформація необхідна, вона б гасила всі хвилі домислів, які до цього часу валом ідуть по Києву й Україні, доходять часом і до Москви.

— Як ви оцінюєте роль медиків в евакуації Прип'яті?

— Медики й цивільна оборона заперечували проти евакуації. Медики думали не про те, що робити з населенням, а про те, як вони виглядатимуть у даний момент перед своїм начальством. Ініціатором був Борис Євдокимович Щербина. Остаточне рішення про евакуацію було підписане 27 квітня о дванадцятій годині дня. Воно було б підписане значно раніше якби не медики. Вони зволікали час і підписалися останніми.

Мені довелось працювати в Західному Сибіру, а Б. Є. Щербина був спочатку першим секретарем Тюменського обкому КПРС, а згодом міністром по будівництву підприємств нафтової та газової промисловості. В Тюменській області часто траплялися ситуації, які вимагали негайного вирішення. Наприклад, коли сталася велика аварія на лініях електропередач, що живили Нижньовартовськ, — розлилась нафта, потім загорілась, і місто залишилось без енергії, або коли селище Мамонтово залишилось без палива — слабка підготовка до зими призвела до аварії. І саме життя вчило тоді, що краще в таких ситуаціях евакуювати населення на один-два дні, ніж ризикувати здоров'ям і життям людей. За Б. Є. Щербиною великий досвід прийняття самостійних відповідальних рішень, а не боязливого очікування вказівок згори. У Західному Сибіру взагалі був інший стиль робота, ніж на Україні до аварії. Скажу вам, що, коли попав у Чорнобиль, я раптом відчув себе начебто там, на Ямбургу чи в Новому Уренгої, де між

рішенням і дією не стоїть величезна кількість інстанцій і довгих погоджень":

ЗНАТИ І ПАМ'ЯТАТИ

Два ряди могил на центральній алеї Мітінського кладовища в Москві. Тут лежать ті, хто працював у ту ніч, 26 квітня, на четвертому блоці,— і герої, і жертви, і винуватці... Кожен з них прийняв смерть достойно — обличчям до небезпеки. Але досі немає не тільки меморіалу, а навіть пам'ятного знака на цій алеї.

Аркадій Усков казав мені схвильовано:

"Треба щось робити і чесно сказати, хто є хто. Люди повинні знати, за що віддали життя наші товариші Ситников, Лопатюк, Кургуз, Кудрявцев, Баранов, Бражник..."

З листа Є. А. Сидорової (Харків), яка написала за дорученням шести персональних пенсіонерів:

"Просимо Вас усім нашим миром, дуже просимо!

У день Чорнобиля, горя всенародного і перемоги над бідною, бити на сполох по радіо й телебаченню на пам'ять і науку нащадкам!"

Юлія Дмитрівна Лукашенко, мати трьох дітей, викладала в прип'ятській школі й пізнала весь жах аварії й евакуації, нині вчителька школи № 7 у місті Біла Церква:

"Нас, прип'ятців, у Білій Церкві близько двох тисяч. Учителів тридцять п'ять чоловік. Земляцтво прип'ятське ще існує, але вже розпадається. По комірках своїх люди починають розбігатися. І ось у нас народилася думка про зустріч усіх прип'ятців. Особливо вона зміцніла, коли ми зрозуміли, що вже ніколи не потрапимо до свого міста. Ми повинні зустрітися. Коли? Іншої дати бути не могло — тільки 26 квітня 1987 року. В першу річницю аварії. Ми хотіли зустрітися в Києві, на Хрещатику. Але потім пішла чутка, що нам не дозволять цю зустріч, нібито бояться якоїсь демонстрації.

За місяць до передбачуваної зустрічі я написала листа першому секретареві ЦК Компартії України товаришу В. В. Щербицькому: "Шановний товаришу Щербицький! Ходять чутки, що двадцять шостого квітня 1987 року зустрічі прип'ятців і чорнобильців не буде, бо нібито хтось боїться демонстрації. Так, це буде демонстрація. Але демонстрація боротьби за мир, демонстрація за ядерне роззброєння, це буде демонстрація, коли ми скажемо всьому радянському народові спасибі за підтримку. Було б дуже добре, якби цю зустріч організували по-справжньому, якби ми мали можливість зустрітися з працівниками ЧАЕС, з героями, письменниками, артистами..."

Відповіді я не одержала. Прийшло поштове оповіщення, що листа вручено... І відразу ж у Києві, на Троєщині, де живе багато наших, у Білій Церкві, скрізь по області провели збори з проханням не їхати на зустріч. У нас збори провадив чоловік із Києва, я не пам'ятаю прізвища, інтересний чоловік, він доволі високий чин має там. А потім учителів наших — 35 чоловік — окремо зібрали, і він каже: "Якщо ви поїдете, то зробите дуже погано. Коли хочете — я просто забороняю вам це робити".

Та мене так зразу не зламаєш. Я все-таки була настроєна їхати. Тоді буквально через день-два до мене приїжджає завідуючий Київським облвн Виговський. Поговорив зі мною. І питає: "Мене послав міністр освіти дізнатися: чого ви хочете?" Я йому сказала, чого я хочу. Він: "Юліє Дмитрівно, мені велено передати вам, що в нас

перемоги над атомною електростанцією поки що нема. Ми ще не можемо заспокоїтися на тому, що зроблено, ще не можемо радіти, не можемо влаштовувати концерти в першу річницю".

Я кажу: "А хто просив концерт? Адже це блюзнірство — так тлумачити мого листа".— "А мені так передали"...

Потім мене викликає товариш Лендрик, заввідділом пропаганди у нас у Білій Церкві. Веде мене до нашого першого секретаря Юрія Олексійовича Красношапки. Чого я, мовляв, хочу? І чому написала? І хто мною, можливо, керував? Ось які запитання мені ставили. Я відповідала: "Я сама писала, висловлюючи думку людей. Підписалась сама". Він довго умовляв мене, щоб я відмовилась від цієї затії. І врешті-решт... я поступилася. Виявила свою малодушність насправді. Умовили мене. Більше того, вмовили, щоб я створила ініціативну групу і зробила все можливе, аби ніхто з Білої Церкви не був на Хрещатику. Мені допомогла в цьому одна подруга. А інша подруга, коли просила, сказала: "Ви зрадники! Як ви можете? Я поїду!" Я їй кажу: "Але ж просили. Товариш приїжджав, мабуть, чимось все це мотивувалося. Казали, що там закордон бомби готує. Щоб кинути в натовп і викликати сум'яття. Він сказав, що нашу зустріч буде використано з ворожою метою".

Я вже знала, що мене на зв'язок із закордоном перевіряли — чи не керує мною хтось з-за кордону. Я бачила, що їм самим гидко це робити. Вони в очі не дивилися, коли говорили.

Це ще не все. У неділю, 26 квітня, нам влаштували недільник у школі. До мене підходили різні люди — з облвню, школи, дивилися на мене так, ніби... Обклали мене з усіх боків. Я не витримала, пішла до першого секретаря і сказала все, що думаю. "Я розумію,— кажу,— я людина чужа, незнайома. Але я ніколи не зрозумію, за віщо ви мене образили цим недільником. За що? Який недільник?" Виявляється, це по Київській області влаштували недільник, по лінії Міністерства освіти. Щоб утримати наших дітей і батьків від поїздки до Києва..."

Тепер розповім, як "відмінили" у нас другу річницю Чорнобиля. 13 квітня голові Київського міськвиконкому тов. В. А. Згурському було подану заяву:

"Просимо Вас дозволити проведення мітингу громадськості "Пам'яті Чорнобиля" у неділю двадцять четвертого квітня 1988 року в парку Дружби народів. Передбачувана тривалість мітингу з тринадцятої до сімнадцятої години, кількість учасників — близько тисячі чоловік.

Мета мітингу:

1. Вшанувати пам'ять загиблих від аварії і вклонитися мужності героїв.
2. Розвіяти хибні чутки про погіршення радіаційної обстановки.
3. Закликати громадян до активної участі в екологічному русі.

Мітинг проходитиме під гаслами: "Чорнобиль — грізне попередження!", "Вітаємо ліквідацію ракет!", "До без'ядерного миру!", "Нове мислення — надія всього людства!", "Підтримуємо курс партії на демократизацію і гласність!", "Більше гласності в екологічних питаннях!"

На мітингу передбачаються виступи героїв Чорнобиля, вчених, письменників. Ініціативна група також просить міськвиконком сприяти у проведенні мітингу:

1. Дати інформацію про мітинг у міській пресі.
2. Надати для озвучення мітингу радіотрансляційну установку.
3. Організувати роботу виїзного буфету.
4. Виділити наряди міліції для забезпечення громадського порядку.

З метою успішного проведення мітингу ініціативна група пропонує всі питання розв'язувати у взаємодії з радянськими та партійними органами".

Цю заяву підписали вісім членів ініціативної групи: Гудзенко Г. І., геофізик, інженер Інституту геологічних наук АН УРСР; Кириєнко П. Н., інженер тресту "Київгеологія"; Кошматенко В. Д., доктор наук, ведучий науковий співробітник Інституту математики АН УРСР; Ольштинський С. П., кандидат наук, старший науковий співробітник Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР; Поташко А. С., старший науковий співробітник, тимчасовий творчий колектив "Відгук" при Київському університеті; Сотникова Р. В., інженер тресту "Київгеологія", Федоринчик С. М., аспірант "ЦентрНДІзв'язок"; Яковенко Ю. В., кандидат наук, науковий співробітник Інституту кібернетики АН УРСР.

Про те, як розвивалися події далі, розповідають учасники ініціативної групи.

Галина Іванівна Гудзенко:

"Наближалася друга річниця чорнобильської трагедії, що ввійшла в життя мільйонів моїх земляків. У попередні місяці й тижні наше телебачення провело ряд "круглих столів" про атомну енергетику та екологічні проблеми республіки. Місто повниться чутками — одна від одної неймовірнішими. Мітинг! Ось де можна вшанувати пам'ять загиблих героїв аварії, дати можливість громадськості безпосередньо зустрітись з ученими, лікарями, учасниками ліквідації наслідків аварії і, можливо, розвіяти нездорові чутки.

Ініціативна група зібралася коло Маріїнського палацу, де розмістився Український комітет захисту миру, в рамках якого почала діяти екологічна організація "Зелений світ". На жаль, слабкий поки що наш захисник природи і людства — взяти на себе відповідальність за проведення такої акції, як мітинг трудящих, "Зелений світ" не наважився. Тут-таки було вирішено звернутися по допомогу і дозвіл на проведення мітингу в міськвиконком. Погодили текст і відправили гінця до приймальні. Все в рамках Конституції. Оскільки строки підтискали, попросили вирішити наше питання якомога швидше. Коли ми в понеділок, 18 квітня, прийшли по відповідь (а мітинг планувався на 24 квітня), схвильована дівчина в приймальні повідомила, що наша заява тільки зараз потрапила "на доповідь до т. Згурського", що питання дуже серйозне і може бути вирішене тільки на пленумі міськвиконкому і, ясна річ, ніхто не знає, коли буде пленум. Відповідь, мовляв, одержите протягом місяця. Яка вже тут річниця... Нарешті, після довгих умовлянь, милостиво дозволила поцікавитись результатами в середу, 20 квітня".

Станіслав Петрович Ольштинський:

"До двадцятого квітня тих, хто підписав листа, піддали перевірки з метою встановлення реальності особи, способу життя, благонадійності та лояльності по лінії райвідділів міліції з відвіданням місця проживання дільничними уповноваженими і наведенням довідок у сусідів та дворників будинку. З нами було проведено бесіди представниками бюро первинних партійних організацій та співробітниками режимних відділів за місцем роботи. Ці бесіди мали характер "промивання мізків" з умовляннями на кшталт: "Чому ви з нами не порадились?", "Чому ви нас не повідомили?" Попри всю позірну ввічливість цих "бесід", вони мали характер бюрократичного натиску.

Двадцятого квітня 1988 року ми були запрошені на прийом до заступника голови Київського міськвиконкому В. М. Кочерги о 18.00, однак прийом він переніс на наступний день. 21 квітня п'ятеро з нас були прийняті В. М. Кочергою. В кабінеті були присутні також директор Інституту комунальної гігієни М. Г. Шандала, заступник голови міського комітету товариства охорони природи А. Т. Лупашко, завприймальнею міськвиконкому І. К. Білевич і ще один чоловік у сірому костюмі, якого нам не представили. Упродовж усього прийому він мовчав.

Кочерга зачитав нашого листа, потім сказав, що виконком провів попередні консультації з зацікавленими відомствами та громадськими організаціями з даного питання. Ніхто з них цієї пропозиції не підтримав. Потім Кочерга казав, що вже проведено ряд заходів, у тому числі в м. Славутичі та в пожежників м. Києва. Питання чорнобильської аварії достатньо висвітлювалися в пресі, на різних зібраннях, і виконком вважає недоцільним використовувати для мітингу вихідний день. Далі він розповів про радіаційну обстановку в Києві та її безпеку, про задоволення міськими властями потреб переселенців і будівельників, які проживають у Києві.

Хоча Кочерга висловився схвально про гасло: "Більше гласності в екологічних питаннях!" — але на наше прохання остаточно сформулювати позицію виконкому в питанні проведення мітингу заявив, що виконком цієї пропозиції не схвалює і не підтримує. Обіцяв видати короткий письмовий висновок.

Ми заявили, що у зв'язку з фактичною відмовою міськвиконкому на дозвіл провести мітинг ми припиняємо роботу по його організації, оповіщаємо людей про те, що мітинг не дозволили, і нікого не збираємо для його проведення.

Просимо різні стихійні спроби виступів з роботою нашої групи не пов'язувати.

Однак, як виянилось, двадцять четвертого квітня в парку Дружби народів працювали посилені наряди міліції (в тому числі й вертоліт спостереження), а в райкомі КПУ Ватутінського району Києва протягом п'яти годин перебували викликані туди "на всякий випадок" директор Чорнобильської АЕС М. П. Уманець, директор Інституту комунальної гігієни М. Г. Шандала, член-кореспондент АН УРСР В. М. Шестопалов, завлабораторією дозиметрії радіологічного центру АМН І. А. Ліхтарьов та інші керівні працівники партійних, радянських органів і установ. А мітингу не було! Виходить, що Київський міськвиконком намарне проробив величезну роботу, відірвав од відпочинку поважних людей зовсім даремно, без будь-якої користі для доброї громадської справи. Аби чого не сталося — апофеоз бюрократизму.

Отака гласність і демократизація "по-київськи".

Галина Іванівна Гудзенко:

"Двадцять шостого квітня цього року маленький зал Спілки письменників України, де відбувся вечір, присвячений другій річниці аварії, не міг вмістити всіх бажаних. Люди стояли в проходах, сиділи на підвіконні, томилися в коридорі. А в цей час на Хрещатику наряди міліції та дружинники намагалися припинити демонстрацію з цього ж приводу. І сили знайшлися, і засоби, а от дозволити мітинг — це поки вище можливостей наших міських властей. Чи вдасться дожити до співробітництва з "обранцями народу"?"

28 квітня 1988 року в газеті "Вечірній Київ" з'явилося повідомлення Управління внутрішніх справ міськвиконкому, витримане в грізних, таких знайомих тонах:

"Двадцять шостого квітня 1988 року о 19.00 під час проведення підготовчих і ремонтних робіт до Першотравневої демонстрації на вулиці Хрещатик та площі Жовтневої Революції група екстремістськи настроєних осіб, що складалася в основному з числа членів так званого "українського культурологічного клубу", намагалась провокувати безпорядки, ускладнити проведення цих робіт, заважати рухові транспорту і пішоходів.

Використовуючи як привід другу річницю аварії на Чорнобильській АЕС, учасники збіговиська прагнули провокаційними вигуками і написами на транспарантах підбурювати перехожих до протиправних дій, свідомо спекулюючи на їхніх почуттях.

Керівники та активісти так званого УКК були офіційно попереджені правоохоронними органами про неприпустимість подібних дій у відповідності із статтею 1873 Кримінального кодексу Української РСР, яка передбачає відповідальність за організацію чи активну участь у групових діях, що порушують громадський порядок.

Оскільки, незважаючи на попередження, учасники збіговиська продовжували свої антигромадські дії, працівники органів внутрішніх справ і народні дружинники були змушені доставити в Ленінське РВВС сімнадцять правопорушників.

Після розгляду і відповідного попередження чотирнадцять з них у той же день були відпущені (названі прізвища)".

Пригадую, як упродовж тривалого часу в Києві точилася глуха боротьба навколо Бабиного Яру: комусь дуже не хотілося, щоб на місці кривавих гітлерівських злодіянь збиралися люди, згадували своїх близьких... Скільки адміністративного зав'язання було витрачено на всі заборонні заходи — і якої шкоди ми завдали самі собі, престижу нашої країни. Врешті-решт розум переміг — і що сталося? Київ стоїть на місці, червоні прапори на місці — тільки у вересні приходять до пам'ятника жертвам Бабиного яру люди, кладуть квіти, виступають, зустрічаються, думають, згадують.

Я переконаний, що Київський міськвиконком і особисто його голова Згурський несуть повну відповідальність за те, що сталося в Києві 26 квітня 1988 року. Замість того, щоб відсиджуватися під захистом міліції в службовому кабінеті і роз'їжджати по місту у чорній "Волзі", В. А. Згурський (людина абсолютно недоступна для переважної більшості киян) повинен був виявити інтерес до пропозиції цілком добромисних і

законослухняних громадян Києва і подумати: що ж краще? Організований і проваджуваний відповідальними людьми мітинг під цілком нормальними гаслами чи стихійна демонстрація (до речі, також у рамках Конституції), що стала наслідком безпідставної заборони з боку міських властей?

Боягузлива, по суті, антиперебудовча позиція (чому б, до речі, після цієї історії Згурському як людині, що несе моральну відповідальність за неї, не подати у відставку?) лише ллє воду на млин різного роду екстремістів, які намагаються використати незграбні заборонні заходи безнадійно застарілої Адміністративної Системи для реалізації своїх корисливих цілей.

Та невже у вас, "батьки" нашого давнього міста, немає інших аргументів і рішень, окрім полку міліції та котків, що перегородили Хрещатик? Соромно за вас.

Я переконаний, що чорнобильські зустрічі слід узаконити. Треба робити все можливе, щоб не спрацював період піврозпаду пам'яті, період нашого напівзабуття. Адже уроки Чорнобиля не тільки лишилися в минулому. Вони життєво необхідні нам для побудови майбутнього.

ПОВЕРНЕННЯ

КПП у Дитятках нагадує перевалочний пункт на кордоні двох держав. Широка багатополоска-шосе, приміщення для караульної служби, шлагбаум, попереджувальні написи. Це і є пограниччя Зони — нового, небаченого світу, що виник у 1986 році і надовго утвердився на цих поліських землях, повних сумного чару.

Стоїть перед шлагбаумом автобус. Обшарпаний, бувалий у бувальцях "пазик". Сидять всередині люди — жінки у чорних хустках, діди. Молоденький міліціонер перевіряє перепустки. Намагається не дивитися на жовтий профіль небіжчика, неловко зачіпається за залізний вінок вартістю 8 карбованців 50 копійок. Гримкотить пофарбоване зеленою фарбою жерстяне листя.

Їдуть у Зону ховати земляка. Повертають його цій землі, рідним місцям, де виріс, де прожив ціле життя. Піднято шлагбаум, автобус в'їжджає у Зону. При виїзді він пройде пильний дозиметричний контроль. А поминатимуть уже на новому місці — де-небудь в одному з численних сіл на Київщині, побудованих влітку 1986 року.

Повернення.

Восени 1987 року я їхав через Зону в Білорусію. Коли вибрались на понтонний міст, перекинутий на околиці Чорнобиля через Прип'ять, побачили кількох літніх жінок, що брели на лівий берег річки. В чорних плюшевих жакетах, з мішками на спинах. Коли порівнялися з ними, жінки замахали руками. Ми зупинилися, взяли їх. Що вони роблять тут, у Зоні, яка суворо охороняється? Це поверненці. Або, як вони самі себе називають, "самосели". Ті, хто самовільно, незважаючи на всі заборони, повернувся додому, в рідне село. Так ми доїхали до села Паришів, що за кілька кілометрів від переправи. А поверталися жінки із Чорнобиля, куди ходили, щоб купити хліба й молока, адже в селі нема нічого — ні магазинів, ні пошти, ні медицини, ні влади ніякої. Ми сіли на лавочку коло сільради, на дверях якої важкий замок, поговорили.

Уляна Яківна Урупа:

"Худобу ми здали, коли виїжджали звідси. Попереду худобу погрузили на машини, а потім нас. Пішла колона худоби і колона людей. Послухали б ви, що тут робилося... Літаки летять. Скотина реве. Діти плачуть... Справжня війна, тільки що снаряди не рвуться..."

Хима Миронівна Урупа (у цьому селі жило багато Уруп):

"Я поїхала з усіма в евакуацію. Ну й приселили мене до племінниці. Тут я мала хату, все хазяйство... а там по одній дощечці ступи, та як що не так, то небога кричить на мене. Я терпіла-терпіла і в червні 86-го добилася в Паришів. Границі тоді ніякої не було. Пройшла всю Зону пішки. Солдат не було. От я вдома ходю туди-сюди, коли це одкуля та міліція взялась. "Здрастуйте, бабушко".— "Здрастуйте".— "Давно ви, бабушко, тут?" А я кажу: "Та в середу приїхала".— "Ви, бабушко, тут довго не будьте, тому що багато наберете цих... рейганів..." Я кажу: "Синки ви мої, голубчики, я ж більше не наберусь, ніж набралася..."

Люди як вибирались в евакуацію, то забирали речі з собою. А я в ямку позакопувала. Речі, всяку ерунду. Одежа мало не згнила. То я її повісила сушитися. А там всяке різне — і червоне, і синє й рожеве. Раптом чую — самольот летить... В-в-ву... Я — одіж ховати, щоб не бачили... Так і живу. Вже більше стало людей — то один, то двоє, то троє проникають і проникають. От я і дочекалася, що треба картоплю на осінь возити. Своя погана, пропала в землі. Я пішла по полях і навозила картоплі мішків з п'ятнадцять на зиму. Кури у мене були і три собаки.

Так і перезимувала. Нічого не боялася. Я на краю села жила, сама ночувала. Попросила, щоб мені радіо оце на батарейках купили, баба слухає собі. Хоч би що. Карасинова лампа. А карасин брала в магазині, там його багато,— дак міліція відкрила нам, дала карасину. А дров скільки було! На цей год іще хватить. Грубку натоплю, лежу собі, тепло — красота. А хліб нам давай Білорусія возить, лавку привозили. Отак зимою в нашому селі душ двадцять жило. А всього до евакуації було душ чотириста. А вже під весну почали люди з'їжджатися — більше і більше.

Спасибі міліції, вона нами піклувалася. Приїжджали, дивилися: де там наші бабки? І сніг прогребували, коли великі замети були. Вони нас не виганяли. Поговорять, покажуть, що не можна, а ми їх послухаємо... Сьогодні уже в селі живе сто двадцять чоловік. Вісімдесят дворів заселено. Не тільки пенсіонери, є й такі, що роблять у Чорнобилі. Але дітей сюди не везуть.

І нікуди ми звідси не поїдемо. Нізащо. А як ото вже хтось нас звідси забиратиме — оно річка рядом: поберемось за руки і отак прямо в річку попадаємо. Якщо нас будуть нахабно трогать...

— А корову ви тримаєте?

— Ой, корови, корови... Горе одне. Ви знаєте, звідки люди корів узяли? З Чорної зони. Не купили, а просто спіймали. Чорна зона — це десятикілометрова. А наша зона вважається Зеленою. Чорна зона за проволокою, від нас за десять кілометрів. Люди казали, що в Чорній зоні дві корови ходять. І двоє теляток. Заберіть, кажуть люди, бо жалко. Коли корів вивозили, мабуть, виплигнули з машини. І півтора року самі жили в

Зоні. Корови були тільки, коли плигнули з машини, вони розтелилися. І та, і тая з телятком. Перезимували й ходили. Хіба можна на цю картину спокійно дивитися? (Плаче). І одна корова у мене. Я молока не їм. Вона стоїть у мене в хліві, я їй сіно даю, буряки, гарбузи. Молоко в неї є, але я ще не їм. А теляти вже нема. Вовки з'їли. Нині тут багато вовків з'явилося. Двох коней розірвали... І лисиці є. Переказують люди, що в Старих Копачах ще одна корова ходить, кілограмів дев'яťсот ваги в ній, вим'я таке здорове. Вона йде до людей і руки усім лиже. А люди бояться..."

Олексій Федотович Коваленко:

"Я зимував тут. Мені вісімдесят год, я радіації не боюсь. Воював. Був на фінській ще. Закінчив війну в Празі.

Живем дуже добре. Землі скільки хочеш — хоч п'ять гектарів бери. Тільки немає чим орати. Влади ніякої. Білоруси беруть наші радгоспні угіддя. Тут Білорусія за десять кілометрів від нас. То вони попід саменьким моїм двором викосили сіно і повозили собі додому. З Білорусії приїжджали машиною закупляти картоплю. По двадцять копійок платять нам за кілограм. Потім везуть її в Москву, Ленінград. Як можна це зрозуміти, що це таке?"

Після цих розповідей ми їхали мовчки. Не було ніяких слів... На землі вже явно проступали ознаки звіруватості й запустіння: кущилася самосійна пшениця, бур'яни підступали впритул до дороги...

Потім Україна раптово закінчилася. Почалася Білорусія, про що оповіщала ледь помітна, обшарпана, засипана пилюгою табличка. Білорусія — сестра України, багатостраждальна і героїчна, простодушна і роботяща. Аварія в Чорнобилі жорстко пройшлася і по білоруських селах, лісах, болотах (там, де радіонукліди найважче очистити). І тільки совість і мужність Алеся Адамовича, його схвилюваний голос примусили місцеві власті поглянути в обличчя нещадній правді, визнати той факт, що радіоактивний факел опалив і Білорусію.

Після опублікування першої книжки "Чорнобиля" я одержав багато листів з Білорусії, з яких можна було зрозуміти, як важко прийшлося нашим північним сьбрам.

Наводжу витяги з двох листів:

"Шкода тільки, що Ви нічого не пишете про Білорусію, про наш Брагінський район. Адже до 28 квітня 1986 року, коли по телебаченню передали повідомлення Ради Міністрів СРСР про аварію, ми були в повній паніці. Уся цивільна оборона, про яку так гарно звітували, виявилась фікцією. Ні в райкомах, ні в райвиконкомках не могли дати жодних рекомендацій. Рекомендації Гомельського облвиконкому було передано по радіо 8 травня, але й це були лише рекомендації. Вони були витримані в оптимістичному тоні: прямої загрози здоров'ю і життю нема... У нашій 30-кілометровій Зоні заняття в школі тривали до 7 травня і діти цілими днями гуляли на вулиці. А от діти, наприклад, парторга могли виїхати із Зони набагато раніше..."

Хмельюнок Микола Павлович, с. Недойка Кошелевського району Гомельської області".

"Дозвольте з Вами познайомитись. Я, Старохатний Яким Михайлович, колишній

житель с. Вельямово Брагінського району Гомельської області. Це за вісімнадцять кілометрів від Чорнобильської АЕС, поблизу с. Посудово, що на залізниці Чернігів — Овруч.

Села Київської області (лівобережжя р. Прип'яті) були евакуйовані третього травня, а наші, білоруські,— четвертого травня (на Пасху). Я очевидець цієї страшної трагедії — евакуації сіл, як і тисячі сільських жителів, зігнаних з рідних місць по волі некерованого атома...

Ранок і день четвертого травня 1986 року запам'ятаються на все життя. Що було пережито в цей день — це ціла книга... Включіть у свою повість евакуацію одного із сіл (свого українського або нашого білоруського). Тоді буде повна картина цієї катастрофи. Бо евакуація сільських жителів, можна сміливо сказати, ще трагічніша, ніж евакуація м. Прип'яті і Чорнобиля. Міському жителю легше було залишати свою міську квартиру. Сільського жителя виривали з коренем, позбавляючи всього того, чим він жив, що було надбане важкою працею. Тут і сад, виплуканий власними руками, і хата, зведена з великим трудом, і виведення годувальниці-корови з двору, і покидання собак, котів. Жертвами чорнобильської катастрофи стали тисячі селянських сімей. Хотілося б, щоб у другій частині своєї повісті Ви більше уваги приділили переживанням простих селян, а не начальникам (головам колгоспів, директорам радгоспів, парторгам і т. д.). Цим самим ви покажете душу народу в цій катастрофі, що особливо важливо.

Бажано, щоб Ви, відвідавши Білорусію, побували в селі Гдень, жителі якого самі повернулися додому, відстояли свій колгосп і тепер живуть там".

Зваживши на пораду Якіма Михайловича, я поїхав у Гдень. На відміну від українських сіл, тут кипіло життя. Ми зайшли до місцевої школи, дивуючись дзвінким дитячим голосам. Адже ніхто начебто не відміняв режиму Зони (а Гдень лежить у 30-кілометровій Зоні), такими суворими порядками обставленого з українського боку.

Василь Михайлович Самойленко, завуч школи села Гдень Брагінського району Гомельської області:

"Нас виселили четвертого травня. А деякі села виселили лише наприкінці травня. Виселення проходило організовано: якщо треба — значить, треба. А от повернення, заселення села проходило, так би мовити, по-партизанськи.

Нас спочатку вивезли в село поблизу Брагіна, але потім виявилось, що ми з кращої зони потрапили в гіршу. До нас приїжджали Таразевич — Голова Президії Верховної Ради БРСР, Камай — перший секретар Гомельського обкому. Казали, що скоро повернемось додому. Але щоб конкретно, щоб була команда заселяти Гдень — такої команди не було. Люди поступово почали повертатися. Колгосп пригнав сюди корів, пастухи прийшли. Десь на жовтень село заселилося. А навчальний процес ми розпочали після Жовтневих свят. Коли керівники виступали, вони обіцяли нам упорядкувати село, прокласти асфальт, але, очевидно, вони відразу за всі постраждалі села взялися, тому у нас почали, трохи асфальту проклали, щебінь насипали — і все. Тільки пилуга тепер здійснюється. А так ми живемо нормально. Лише медики працюють вахтовим методом. І половини вчителів не вистачає.

Зона з боку Білорусії відкрита, люди на своїх машинах їздять. Колгосп наш цілком повернувся до господарського життя. В школі у нас навчається п'ятдесят один чоловік. Троє дітей не повернулися. Молоко завозять до магазинів. Молока не досить, але в людей корови, люди вживають молоко від своїх корів. У мене в самого корова, я п'ю своє молоко. Дякувати богіві — живу".

Надія Михайлівна Самойленко, вчителька хімії й біології:

"Я думаю, що висловлю думку багатьох: сюди мало б хто повернувся, якби ми мали де жити. Нам не обіцяли побудувати села, як це зробили на Україні... Нам платять подвійну зарплату, кажуть, що в нас чиста зона. Але мені не дуже віриться, що вона чиста. Якщо Україна всіх своїх виселила з 30-кілометрової Зони, вважаючи її нечистою, то чому ж у нас в Білорусії чисто? Ви знаєте, скільки тут кілометрів до АЕС? Сімнадцять. У гарну погоду від нас станцію видно. Як же може бути тут чисто? Ми змушені були повернутися, це я сміливо заявляю. Нам нікуди було дітися. Якби нам запропонували будинки і квартири, хіба ж ми повернулися?

Коли ми поверталися, нам золоті гори обіцяли. І водогін, і дах, і асфальт. І клуб. Асфальт не прокладено. Водогін недавно проклали, але він працює ненормально. Топимо в основному дровами. Намагаємося провадити роз'яснювальну роботу, щоб діти не ходили в ліс по гриби, але..."

Покидаючи село Гдень, ми заїхали у напівзруйнований медпункт. Новий кінчали будувати. Приїжджа медсестра в задоволенні збиралася їхати звідси — вона вже відбула свою вахту... Діти з ранцями за спиною, повернувшись зі школи, весело гасали по вулиці. Пилюка стояла стовпом. Кури копошилися у гної. Двоє чоловіків ліниво вовтузилися на розібраній покрівлі клубу. І раптом ми побачила kota.

Лисого. Тільки лисина була не на голові, а на животі. Ми презирнулися... А через кілька місяців у першому номері журналу "Неман" за 1988 рік я прочитав прекрасне оповідання білоруського письменника Івана Пташнікова "Леви": герой оповідання — сільський простуватий пес Джукі, який повістує про те, як над селом висів жовто-бурий туман, що пахнув йодом, як люди в страшних намордниках убивали ні в чім не повинних сільських собак, А собаки були облізлі, схожі на левів...

ХТО ВИНУВАТИЙ

...Одну із своїх чергових поїздок до Чорнобиля я приурочив на той час, коли почався суд над винуватцями аварії. Мене ніхто не запрошував на цей суд, більше того — усі спроби потрапити туди розбивалися об стіну ввічливого мовчання.

А втім, мої колеги по перу, які потрапили на процес, теж не вельми яку інформацію одержали.

О. Коваленко:

"Мені здається, що ми почали всю інформацію поділяти, як медики ліки — для зовнішнього та внутрішнього користування. Причому якщо ми раніше намагалися взагалі не давати ніякої інформації ні нашим, ні чужим, то тепер впали в іншу крайність: ми на Захід даємо інформації значно більше, ніж всередину країни.

Очевидно, це пояснюється нашими старими комплексами, відповідно до яких

іноземців пропускають у першу чергу і т. д.,— і це дається взнаки дуже часто і в Чорнобилі. На суд було допущено лише тридцять шість радянських кореспондентів. Але тільки на відкриття і закриття. І тринадцять іноземних кореспондентів — на тих самих умовах.

Жоден з радянських та іноземних кореспондентів не перебували в залі суду протягом усього судового процесу. Але в той же час наші кореспонденти були явно обмежені у можливостях передачі будь-якої інформації, крім офіційного повідомлення ТАРС. А західні агентства почали відразу ж її передавати. Ці 13 кореспондентів — пул західної преси, представники наймогутніших агентств і компаній. Через годину після початку процесу кореспондент Бі-бі-сі Джеромі вже почав передавати першу інформацію. І наші люди для того, щоб дізнатися, що ж відбувається на суді, змушені були звертатися до різних радіоголосів. Було передано такі деталі й подробиці, які надають достовірності повідомленню.

А наші кореспонденти посиділи на першому й останньому засіданнях і прочитали про суд повідомлення ТАРС. Єдина газета в країні, яка дала власний звіт про процес,— "Московские новости".

...У Чорнобилі стояли спекотні дні. Центральна вулиця, що веде до відремонтованого приміщення Будинку культури, в якому відбувся суд, була перегороджена кількома бар'єрами. Збільшено кількість патрулів у місті. Мої друзі-фізики, з якими я перебував за півкілометра від місця проведення процесу, попередили мене, щоб я не вештався без діла по вулицях. Казали, що хтось пильний розшукував мене по гуртожитках, щоб відловити, не дасть потрапити на суд, вигнати з Чорнобиля...

Комедія, та й годі! Сумна комедія. Відкритий суд у ретельно закритій Зоні. Тільки ті, хто намагався заглушити інформацію про суд — про відкриті (відкриті!) його засідання,— прорахувались. Тому що все одно мені — і не тільки мені — в подробицях стало відомо про все, що там відбувалося. Ні, я не проникав до секретних приміщень, не зламував сейфів з протоколами, не ховав у Будинку культури магнітофони. Просто я поговорив з деякими учасниками суду, які розповіли про найважливіші його події, не забувши висвітлити і ряд подробиць. Це до відома тих, хто намагався приховати від письменників (крім мене, на суд безрезультатно просився письменник В. Яворівський), від журналістів, від громадськості картину того, що там відбувалося.

Хай знають, що часи повного й ефективного замовчування інформації канули в Лету.

...Відійшли в минуле ті спекотливі дні, коли ми з фізиками та співробітником "Літературки" Сашею Єгоровим їздили на четвертий блок, ходили по Прип'яті, а поряд ішли щоденні засідання судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду СРСР. Підсумок їхній відомий: колишній директор станції Брюханов засуджений на десять років позбавлення волі. На десять років — колишні головний інженер АЕС Фомін та заступник головного інженера Дятлов. У залі суду були взяті під варту колишні начальник зміни Рогожкін, присуджений до п'яти років позбавлення волі, начальник другого реакторного цеху Коваленко — до трьох років, старший державний інспектор

Атоменергонагляду Лаушкін — до двох років. Вирок оскарженню та опротестуванню в касаційному порядку не підлягає.

З вироку:

"Згідно з висновками судово-технічної експертизи рівень технологічної дисципліни на Чорнобильській АЕС не відповідав поставленим вимогам. На станції мали місце систематичні порушення технологічного регламенту, значна кількість зупинок блока з вини персоналу. Не в усіх випадках виявлялися причини порушень, в окремих випадках справжні причини порушень приховувалися... За період 1980–1986 років у двадцяти семи випадках із сімдесяти одного слідства взагалі не провадилося, а багато фактів відмови у роботі устаткування навіть не реєструвалися в журналі обліку".

("Московские новости", 1987, 9 серпня).

Це вирок юридичний, що випливає з процесу, проведеного у суворій відповідності з існуючими законами, з участю обвинувачення, захисту та експертів.

Але упродовж усього часу, що минув після аварії, відбувався ще один суд — негласний, моральний, на якому також стикалися різні думки, а захист намагався відбити випади обвинувачення.

Побуваймо ж на засіданні цього суду, послухаймо голоси його учасників.

Спершу наведу листи, одержані мною в той час, коли я намагався реконструювати справжню картину аварії: найбільше мене цікавили не технічні подробиці (хоча й вони надзвичайно важливі, і тут потрібна якнайсуворіша точність деталей), а психологічні мотиви поведінки учасників трагедії.

Лист перший:

"У 6-му і 7-му номерах журналу "Юность" надруковано Вашу документальну повість "Чорнобиль". Ми дуже уважно прочитали Вашу повість, намагаючись якось знайти відповідь на питання — за що загинув наш єдиний син, який працював на ЧАЕС старшим інженером управління реактором — Топтунов Леонід Федорович?

Під час аварії тієї трагічної ночі 26 квітня він був на зміні в пультовій управління реактором 4-го енергоблоку.

Ми побачили його тридцятого квітня в 6-й клінічній лікарні Москви, коли він ще не був у такому тяжкому стані. Ми були з ним до останніх хвилин його життя і проводили його в останню путь. Мати була донором кісткового мозку для сина, але й це не допомогло.

Ми були поруч з ним останні чотирнадцять днів його життя. Матері він сказав, що ні в чому не винен, що він суворо виконував службові інструкції.

Після смерті сина із розповідей його товаришів по роботі, яких нам випало зустріти, ми дещо дізналися про його роботу тієї трагічної ночі. Нам розповіли, що наш син був незгодний з рішенням технічного керівника про підвищення потужності. Однак було дано команду на підвищення потужності вдруге. А повторні команди виконуються беззаперечно. Нам відомо, що він брав найактивнішу участь у локалізації аварії та проведенні рятувних робіт.

Хлопці з самого початку не знали про розгерметизацію блока і про рівні радіації.

Якби вони були інформовані про радіаційну обстановку, мабуть, було б значно менше, жертв. Ми поставили питання парткому ЧАЕС про дії нашого сина та можливу його вину, але партком відбувся звичайною відпискою, та й то лише після нагадування.

Наводимо дослівно відповідь:

"Шановні Віро Сергіївно та Федоре Даниловичу! Перш за все дозвольте висловити Вам своє глибоке співчуття у зв'язку з горем, що спостигло Вас. Трагічні події на Чорнобильській АЕС обірвали життя Вашого сина і нашого товариша.

(Це через рік і два місяці після того, як сина не стало).

Ваш син гідно поведився у дуже складній радіаційній обстановці після аварії на станції, виявив твердість духу і мужність, виконуючи свій обов'язок по локалізації аварії на Чорнобильській АЕС.

Що ж до поставленого Вами запитання, доводжу до відома, що в передаварійний період Леонід Федорович Топтунов припустив ряд порушень інструкцій при управлінні реактором блока №4, що не дало можливості представити його до урядової нагороди.

З повагою — секретар парткому Є. Бородавко.

23.07.87 р."

Ось такі суперечності між тим, що розповіли нам товариші по роботі, які лишилися серед живих, і що відповів нам тов. Бородавко.

Ми чомусь впевнені, що тов. Бородавко кривить душею, знаючи, що покійники захищатися не можуть... Наш син ріс і виховувався у родині військовослужбовця. Дитинство його минуло в місцях, пов'язаних з розвитком ракетно-космічної техніки. Ми тривалий час працювали на космодромі Байконур. Він був чесним і добросовісним сином. Не міг він піти на будь-які порушення. А коли й було що, значить, змусили обставини. Нам здається, що товариші з парткому ЧАЕС не схотіли сказати нам правду, а відбулися відпискою.

Якщо Вам відомі хоч якісь дані про дії нашого сина тієї трагічної ночі, у чому його помилка — просимо написати нам правду, яка б гірка вона не була.

Віра Сергіївна і Федір Данилович Топтунови, м. Таллінн".

Лист другий:

"Усе, що написане про Чорнобиль у всіх наших виданнях, ми по кілька разів перечитуємо і зберігаємо у себе. Чорнобильська аварія — це наша спільна біда, але для нашої сім'ї це велика трагедія.

26 квітня 1986 року о 00 годині заступив начальником зміни наш син Акимов Олександр Федорович. Вийшов він з четвертого блока АЕС о восьмій годині тридцять хвилин. 28 квітня до нас, у м. Северодвінськ Архангельської області, прийшла телеграма з лікарні № 6 м. Москви. Двадцять дев'ятого квітня ми були у сина в лікарні.

Пересадка кісткового мозку від одного з братів, найкращі ліки не допомогли. Син одержав смертельну дозу радіації і одинадцятого травня 1986 року помер від гострої променевої хвороби четвертого ступеня. Шостого травня йому минуло лише 33 роки.

В Олександра Федоровича залишилась дружина і двоє синів: Альоша — дев'ять років і Костик — чотири роки. Його сім'ї дали в Москві квартиру, призначили допомогу,

допомогли матеріально. Уряд зробив усе, щоб допомогти сім'ям Чорнобиля. Та хіба нам, батькам, від цього легше?! Найтяжче горе — це коли батьки ховають своїх, учора ще здорових, міцних дітей.

Але погодьтеся з нами: знаючи, що наш син зробив усе, від нього залежне, щоб не допустити і ліквідувати аварію, свідомо пішов на самопожертву (звичайно, в даній ситуації) заради відвернення ще тяжчої катастрофи (про це сказав начальник главку Міненерго на траурному мітингу тринадцятого травня 1986 року під час похорону сина), ми нерідко читали і досі читаємо, що технічний персонал начебто був недостатньо підготовлений, порушував трудову і технологічну дисципліну і т. д. і т. п., тобто персонал — головний винуватець аварії. Можливо, були й такі, хто був погано підготовлений і технічно, і морально. Навіть не можливо, а насправді були. Але ж у публікаціях звинувачується весь інженерно-технічний персонал".

(Далі батьки О. Акімова висловлюють свої претензії до одного прозаїка, який, на їхню думку, зганьбив пам'ять загиблого сина: літературний персонаж, створений прозаїком, виписаний найтемнішими фарбами — а цей персонаж виконує функції начальника зміни аварійного блока).

"Наш син з відзнакою закінчив десять класів, з відзнакою — МЕІ в 1976 році із спеціальності "інженер АСУ АЕС", десять років пропрацював на АЕС, член КПРС з 1977 року, обирався членом МК КПРС м. Прип'яті. Тричі за ці десять років навчався по три-чотирі місяці з відривом від виробництва. Останній раз (вересень — листопад 1985 року) — в м. Обнінську. Навчання закінчував тільки на "відмінно". Мав блискучі характеристики. Він і в найскрутнішій ситуації показав себе грамотним, розумним, досвідченим інженером-керівником.

Вже після смерті сина на наше ім'я четвертого лютого 1987 року надійшов лист від заступника міністра Мінатоменерго, в якому він дає блискучу характеристику синові і до аварії, і під час аварії.

Наш син, перебуваючи у лікарні №6, вже був на смертному одрі і, знаючи свій кінець, до останку був мужній; найвищою мірою людиною вольовою і ніжною. Лікарі тт. Гуськова, Баранов та ін. щиро дивувалися з його мужності, терпіння. Бачив би цей письменник його тіло! Що з ним стало! Знав би про нашого сина, про його вихованість, про почуття обов'язку перед товаришами, про його чесність, хіба він зміг би так написати?!

Ми не чекаємо від письменника розхвалювання фактів, тим більше щодо такої теми, як Чорнобиль. Та коли вже взявся за таку тему, що зворушила цілий світ, то напиши її чесно, правдиво, розумно. Заради справедливості, заради науки нащадкам, нарешті, ради батьків, родичів загиблих під час аварії варто написати правду про Чорнобиль...

Зінаїда Тимофіївна і Федір Васильович Акімова. Сєверодвінськ Архангельської області".

Ці листи — як два постріли у моє серце. Впритул. Адже я не можу заховатися, як романіст, за вигаданими прізвищами героїв — тим більше, що й нагадані прізвища, як

бачимо, не звільняють письменника від величезної відповідальності за кожне його слово, коли він торкається свіжої, кровоточивої рани, горя людського. Я не можу дозволити собі жодного неточного слова (а втім, романістам це також не личить), не маю права на домисли і здогадки.

Не хочу, не можу, не маю права бути і обвинувачем — надто тих, кого вже нема серед живих. Адже мертві мовчать. А про живих сказав своє слово суд. То, може, залишитись чистим, нікого не образити, не завдати болю, не торкатися подій, навколо яких ще не вляглися пристрасті? Ні. Це негідна позиція.

Відновлюючи в подробицях картину аварії, я зустрівся з двома безпосередніми учасниками подій — начальниками зміни блока №4 Ігорем Івановичем Казачковим та Юрієм Юрійовичем Трегубом. І. Казачков працював у зміні з восьмої до шістнадцятої години двадцять п'ятого квітня 1986 року, і це на його зміні мав ставитися горезвісний експеримент, який міг закінчитися вибухом: блок міг злетіти в повітря ще двадцять п'ятого квітня о другій годині дня. Тільки розпорядження диспетчера Київенерго примусило керівництво станції перенести експеримент.

Черговою зміною — з 16.00 до 24.00 — керував Ю. Трегуб. І ця зміна мала шанс зірвати блок. Проте через низку випадковостей експеримент знову було відкладено.

Долі так забаглося, щоб найсенсаційніша аварія ХХ століття сталася на зміні О. Акімова. Юрій Трегуб, який здав зміну Акімову, залишився, щоб взяти участь в експерименті. Він усе бачив на власні очі, більше того — у фатальні хвилини допомагав СІУРу (старшому інженеру управління реактором) Л. Топтунову виймати стрижні захисту, щоб підвищити потужність реактора... Потім були вибухи. Страшна у своїх подробицях розповідь Ю. Трегуба про те, що діялося в ті хвилини в БОУ-4. Ю. Трегуб піддався впливу підвищеної радіації, переніс гостру променеву хворобу. Коли цей молодий хлопець згадує про подробиці аварії, у нього тремтять руки. А Ігор Казачков — молодий бородатий кремезняк — весь час нервово посміхається, хоч йому зовсім не смішно.

І. Казачков:

"Чому ні я, ні мої колеги не заглушили реактор, коли зменшилася кількість захисних стрижнів? Та тому, що ніхто з нас не уявляв, що це загрожує ядерною аварією. Ми знали, що робити цього не можна, але... Ніхто не вірив у небезпеку ядерної аварії, ніхто нам про це не казав. Прецедентів не було. Я працюю на АЕС з 1974 року і бачив тут набагато жорсткіші режими. А якщо я апарат заглушу — мені добре намілять шию. Адже ми женемо план... І з цієї причини — через кількість стрижнів — у нас ані разу зупинки блока не було.

— А якби ви зупинили реактор при зменшенні запасу стрижнів нижче допустимого? Що б вам було?

— Я думаю, вигнали б з роботи. Напевне б вигнали. Не за це, звичайно. Причепилися б до чого-небудь. Саме цей параметр — кількість стрижнів — у нас не вважався серйозним. Щодо цього параметра, до речі, у нас "захисту від дурня" не було. І досі нема. Різних видів захисту багато, а ось щодо кількості стрижнів нема. Я так

скажу: у нас неодноразово було менше допустимої кількості стрижнів — і нічого. Нічого не вибухнуло, все нормально проходило.

Але, звичайно, хлопцям не слід було підвищувати потужність після її спаду. Якби вони не підвищили потужність, не було б такого важкого "отруєння" реактора і не було б вибуху. Та їм хотілося до кінця довести випробування.

— А ви б це зробили, Ігорі Івановичу?

— Мабуть, так.

— Ви б самі це зробили чи за наказом?

— Думаю, що за наказом. Дятлов наказав би піднімати потужність, і я б дав команду на підйом...

— Підняти потужність — найфатальніше рішення?

— Так. Це було фатальне рішення... Я знав тих хлопців, що сиділи за пультом, — Акімова, Топтунова, Столярчука, Кіршенбаума. Це молоді хлопці. Топтунов СІУРом працював зовсім мало.

Саша Акімов — розвинутий хлопець, культурний. Він цікавився не лише роботою, читав багато. Дуже любив своїх дітей і ніжно про них турбувався... Діти були його гордістю — вони почали з п'яти років читати, він постійно займався ними і любив про це розповідати. Автомобіліст — старанно доглядав свою машину. Він був членом Прип'ятського міськкому партії. Один час його хотіли висунути на партійну роботу, він був парторгом цеху. Саша Акімов був турбіністом, він, мабуть, реактор знав гірше...

Хлопці, які були тієї ночі, розповідали, що Льоня Топтунов не впорався при переході з автомата і провалив потужність. Там багато приладів, можна це прогавити... Тим більше, він напевно нервував: така ситуація була вперше — зниження потужності. Адже він лише чотири місяці працював СІУРом, і за цей час жодного разу не зменшували потужності на реакторі. Хоча взагалі нічого складного в цій ситуації не було. І в тому, що він провалив потужність, також, нічого страшного не було. Ну, а потім... мені важко сказати. Різні люди по-різному розповідають. Навіть ті самі люди по-різному говорять. Чи то була команда підняти потужність від Дятлова, чи то Саша Акімов дав команду. Дятлов на суді це заперечував, казав, що вийшов чи то в туалет, чи ще кудись — і "провалу" не бачив. Повернувся начебто тоді, коли вони вже піднімали потужність. Один свідок показав, що Дятлов каже неправду, що він був при цьому.

Але Дятлов казав, що він не давав наказу піднімати потужність. Я не заперечую такої можливості — цілком можливо, що сам Акімов дав наказ підняти потужність. І якби він був живий, то, гадаю, його суворо б покарали, як начальника зміни блока.

Я був на суді... Вони в своїй справі спеціалісти — що суддя, що прокурор, це відчувається. Усе правильно, конкретно. Але я вважаю, що на аварію треба дивитися ширше. Я про це сказав на суді. Моя думка полягає в тому, що рано чи пізно такий апарат мусив вибухнути. Він міг вибухнути на Чорнобильській станції (до речі, ви знаєте, що ми були кращою станцією в Союзі?), та міг вибухнути і на Смоленській, і на Курській станціях. Зрозуміло, що є якісь організаційні моменти, які гарантують безпеку

цього апарата, але на людину все перекласти не можна. Вся справа у недоліках самого реактора РВМК. Піде в світі такі реактори для цілей енергетики не будують. Тільки цей реактор може в разі аварії сам себе "розігнати", збільшити свою потужність, викликати додаткове пароутворення. Тому людський фактор не дає стопроцентної гарантії.

Якщо зовсім точно сформулювати, то персонал ЧАЕС став жертвою як своїх помилок, так і недостатньо стійкої роботи реактора. І недостатньої інформації. Система СКАЛА, встановлена там, видавала інформацію через певні проміжки часу. Постійної інформації вона не видає. А буває, ламається, відбувається збій програми, і ми лишаємося без інформації...

Я багато думав про причини аварії. Якби я був на місці судді — яке б я прийняв рішення? Кажуть, що зрозуміти — це виправдати. У даному разі я розумію хлопців. Як би я покарав винуватців? Вина директора Брюханова не в аварії, а в діях після аварії. Головний інженер Фомін — я переконаний — у вибуху не винен. Може, несе вину за післяаварійні дії. Вина Дятлова є, хоча досі невідомо, чи давав він команду на збільшення потужності чи не давав. Але не десять років, по-моєму, він заслужив менше. Начальнику зміни станції Рогожкіну я дав би більше. Він був на центральному щиті, коли це сталося, — і навіть побоювся прийти на БЩУ-4. Знав, що там радіація. І цілком самоусунувся від ліквідації наслідків аварії.

Начальнику зміни блока — тобто самому собі — я б дав років вісім. І коли б це сталося на моїй зміні, я б розумів, що це справедливо. Тільки, мабуть, я б взагалі не жив. Навіть коли б вижив, то не стерпів би таких моральних мук. Мені дуже шкода Акімова. Адже він напевно зрозумів свою відповідальність за те, що сталося. Через день, через два — але зрозумів... Він дуже мужня людина, він помирав у муках, та проганяв від себе дружину, тому що від нього дуже "фонувало"...

Я ось зараз думаю: що треба, щоб це не повторилось? Не кажу про техніку, я про неї все сказав. Кажу про людей. За пультами повинні сидіти не лише висококваліфіковані люди, а й вільніші. Вільні від страху. Які не бояться постійного меча, що висить у них над головою. От ви знаєте, що таке бути вигнаним з роботи в Прип'яті? Це все, кінець. Це жахливо, розумієте? Був у нас начальник зміни реакторного цеху Кирилюк. У 1982 році на ЧАЕС було порушення штатного режиму, його вигнали з роботи, зі станції. І куди він влаштувався? Адже Прип'ять — маленьке містечко. Головне тут — АЕС. Отож цей Кирилюк влаштувався інженером з постачання на 120 крб. Це жах, як ви розумієте. Нами правував страх. Страх, що виженуть. Цей страх диктував неправильні дії.

— А як стати вільною людиною?

— Не знаю. Не беруся сказати. Може, на цю роботу треба набирати тямущих хлопців-фізиків з Києва, Москви, незалежних, з науково-дослідних інститутів, строком на п'ять років. Які не залежать від квартири, від ставлення начальства. Наведу вам приклад. Коли я був СІУБом (старшим інженером управління блоком), у мене склалася така ситуація, що ми жили вп'ятьох в однокімнатній квартирі в Прип'яті. Я приходжу з нічної зміни — мені треба поспати, а де? Всі товчуться в одній кімнаті. Я пішов до

директора на прийом в особистих питаннях. Щоб якось пришвидшити цю справу. Тим більше незадовго до цього взяли на роботу прибиральницю, дали їй трикімнатну квартиру. Кажу: "Дайте краще мені. Вона прибиральниця, а мені треба відпочивати. Я відповідаю за блок". А Комісарчук — начальник відділу кадрів — запитує: "А чому ти вважаєш, що ти кращий за прибиральницю? Вона радянська людина, ти — радянська людина..." І годі. Що я можу тут сказати?

І тому, будучи СІУБом, я боюсь виявляти самостійність. Я цілковито залежу від станції. Зараз я залежу меншою мірою. А до аварії — цілком. У всіх аспектах — моральних, фінансових. Я зв'язаний по руках і ногах. Зі мною можуть зробити що хочуть. Якби Саша Акимов був вільний, тоді б у нього була можливість приймати правильні рішення. Оператор АЕС має бути як льотчик. Навіть більше, ніж льотчик чи космонавт. Космонавт загине — трагедія. Але не такі жахливі наслідки, як тут..."

Ю. Трегуб:

"Якщо виходити з тих інструкцій, що були до аварії, всі дії персоналу правильні. Їхньої вини нема. Усе, що робилося, було в межах повноважень зміни. Якби робилося застереження щодо особливої небезпеки, тоді інша річ. Найвищу владу мав тоді на блоці Дятлов. Його авторитет і наша довіра... відіграли певну роль. Льоня Топтунов — молодий хлопець. Його шкода. Я думаю, що якби я сидів на його місці, у мене цього б просто не сталося. Хоча, може, я чогось не знаю... Готувався Топтунов довго — принаймні за пультом. СІУРа близько восьми місяців, а працював самостійно щонайбільше два-три місяці. Можливо, відіграло певну роль і те, що раніше ми працювали без автоматичних регуляторів (ЛАРів) і тому постійно були самі включені, як автомати. Весь час у напрузі. Проводилися виміри — СІУР за хвилину здійснював від сорока до шістдесяти управлінь стрижнями. Потім поставили ЛАРи, які набагато полегшили роботу, але змінили її характер — і такого оперативного досвіду Топтунов уже не мав. Для того щоб не втратити навички ручного управління реактором, кожної нічної зміни треба було працювати дві години в ручному режимі. Практично все було застережено, все враховано, але Топтунов міг і гірше працювати... все-таки це не те, щоб працювати рік не розгинаючись. У нас доходило до того, що ми по вісім годин не виходили, вибачте, в туалет від пульта. Але це було ще до введення ЛАРів.

Я співчуюю цим хлопцям. Мені здається, ми судимо їх не за помилку, а за наслідки. А Дятлова покарано більше за характер його, ніж за незнання. Він був дуже самовпевнений. Відмінна пам'ять. Якби не ця самовпевненість, він би і програму не взяв на свої плечі. Він був для нас найбільшим авторитетом. Недосяжний авторитет. Його слово було закон".

А. Усков:

"Ніколи не думав, що так важко відповісти на нібито просте запитання: ".Якби ти був на місці тих інженерів на БЩУ-4 вночі 26 квітня 1986 року, ти б зважився на порушення "Регламенту", щоб провести цей експеримент?"

Це зараз ми порозумнішали. Якою ж ціною нам це дісталось! В пам'яті вже, мабуть, довічно залишаться п'ятьма, руїни блока, моторошне бухання пари, реакторний графіт,

викинутий на територію ЧАЕС, а потім обпечені до невпізнання обличчя хлопців у московській клініці.

Та якщо постаратися відкинути цей випробуваний на власній шкурі досвід і постаратися пригадати, яким ти був "до війни", то не вимальовується категоричне "ніколи!"

А коли зовсім чесно — то я міг порушити "Регламент" (мабуть...). Якби я був працівником блочного щита управління (БЩУ), я, мабуть, міг би заперечити головному інженеру станції Фоміну (чи його заступнику Дятлову), але категорично відмовитися виконати його команду — на це б духу не вистачило.

Чому так?

Може, я боягуз?

Та ні, наче не боягуз. Орден¹ за ніч 26 квітня промовляє сам за себе. Може, в голові пусто? Безперечно, не найбільший фахівець в атомній енергетиці, але знань достатньо, аби зрозуміти — тебе штовхають на порушення "Регламенту"...

Постараюся розібратись, якщо зможу... Перше. Ми часто не бачимо потреби беззастережного додержання наших законів, оскільки ці закони порушують часто-густо на твоїх очах, і неодноразово! Зрештою, це називається "обійти закон". І порушують люди, які повинні бути зразком виконан-

1 А. Г. Ускова нагороджено орденом Дружби народів за героїзм, виявлений під час ліквідації аварії на ЧАЕС.

ня обов'язку: громадського, партійного, професійного нарешті.

І розтлінна дія таких прикладів більша, ніж від десяти радіостанцій "з-за пагорба". Тому що ці приклади на наших очах! Хіба не знала Державна комісія, яка приймала 4-й блок в експлуатацію, що приймає його з відступом від проекту? Звичайно, знала".

З вироку:

"31 грудня 1983 року, незважаючи на те, що на четвертому енергоблоці не були проведені необхідні випробування, Брюханов підписав акт про прийняття в експлуатацію пускового комплексу на блоці як енергоблоку в дослідну експлуатацію"

("Московские новости", 1987, 9 серпня).

А. Усков:

"Та вважала — нічого, потім доведемо! Отож і довелося через два з лишком роки проводити на 4-му блоці експеримент, аби довести систему безпеки до вимог проекту! Отож і довели блок "до ручки"! Якщо давитися глибше, аварія почалася не о 1 год. 23 хвилини 26 квітня 1986 року, а в грудні 1983-го, коли директор АЕС Брюханов поставив свій підпис в акті Державної комісії як її повноправний член. Поставив, не бачачи потреби наполягти на проведенні випробування вибігу турбогенератора для живлення власних потреб блока. А московським товаришам і тим більш цей вибіг був не потрібний: 4-й блок, мовляв, пущено і піде в рапорт за цей рік! Як приємно... Адже ж зовсім інша була б картина, якби вони провели цей злощасний експеримент тоді. Реактор із свіжим паливом, із значною кількістю поглинаючого матеріалу в активній зоні має негативний коефіцієнт потужності, тобто не призводить до розгону на

миттєвих нейтронах!

Отак ми й працювали.

Але найголовніше, чому персонал тієї ночі порушив "Регламент" (а це також Закон!),— відсутність чіткого пояснення: чому категорично не можна працювати при оперативному запасі реактивності менше п'ятнадцяти стрижнів. Хлопці й уявлення не мали, що перебувають у ядерно небезпечному режимі!

Ніде ні піврядка про це навіть не згадувалося. А ще з інститутської лави було міцно втовкмачено в голову: реактор вибухнути не може. Це вже після аварії оперативний запас встановлять: 30 (!) стрижнів, і не менше. Це вже в жовтні 1986 року введуть у "Регламент" грізне попередження: "...при запасі менше тридцяти стрижнів реактор переходить у ядерно небезпечний стан!"

Простіше кажучи, при запасі двадцять дев'ять стрижнів ми потрапляємо в ядерно небезпечний режим, а до аварії цей запас був регламентним і вважався нормальним.

Де ж були раніше товариші вчені, проектанти, конструктори?

Як відповіла експертна група на запитання суду в Чорнобилі?

Запитання суду: Чому в (старому) "Регламенті" персонал не попереджено, що під час роботи реактора на потужності менше 700 МВт (теплових) і з запасом менше п'ятнадцяти стрижнів реактор переходить у ядерно небезпечний стан?

Відповідь експертів. Вважали це непотрібним. Гадали, що на станції працюють грамотні фізики (?!). Тепер були змушені це зробити.

Дитячий лепет. Соромно слухати.

Одні вважали непотрібним пояснити (а може, самі не знали природи дуже важливої заборони), а ми, персонал, вважали, що цю заборону можна "обійти". От і допрацювалися.

На суді одні сиділи на лаві підсудних, а другі — за столом експертів і суворо питали за все (в тому числі і за свої гріхи).

Друге. Дуже важливим фактором (хоч як це дивно чути) я вважав і вважаю високий рівень оперативної дисципліни на атомних електростанціях. Проте це характерна риса багатьох режимних підприємств, де робітники мали вищу зарплату, певні привілеї і дорожили своїм місцем. Рівню технічної підготовки, технологічної дисципліни оперативного персоналу приділяли особливу увагу!

Коріння ретельного відбору і підготовки персоналу росте з тих "закритих" об'єктів, де створювалася наша ядерна зброя. Звичайно, з часом відбір став простіший, вимоги до анкетних даних м'якші, але оперативна дисципліна підтримувалася на високому рівні.

І не має права підлеглий працівник не виконати розпорядження свого начальника. Він має можливість аргументовано заперечити проти неправильного розпорядження. Але при повторенні розпорядження — негайно виконати. А потім уже оскаржити... І біда в тому, що аргументовано заперечити було важко в тій ситуації, бо мали місце лазівки. А втім, заперечувати майже ніхто і не намагався, такий великий був авторитет фізика — заступника головного інженера з експлуатації другої черги Дятлова. Зараз ми

підступили до третьої важливої причини.

Третє. Ризиковано заперечувати керівникові високого рангу. Непокірні, як правило, не подобається. Не заперечують неграмотним начальникам, мовчать і згідливо кивають грамотним начальникам.

Тому що живе в наших душах холопське виконавство, бажання розбити лоб на очах у начальства. А там, дивись, і помітять твою запопадливість. А коли ще і з знаннями слабувати? Тоді вже не до аргументованих заперечень, і без цього є грішки в роботі.

Я не працював на БЩУ і не знаю, яким би був СІУРом, але впевнений, що оці три головні моменти різною мірою впливали і на мене також.

Не дуже приємно говорити про це, але нема у мене цілковитої певності, що я не міг би повторити помилку хлопців з блочного щита управління блока №4 26 квітня 1986 року. Я також міг опинитися на їхньому місці".

Наостанок хочу навести думку такого авторитетного експерта, що розслідував причини аварії, як Валентин Олександрович Жильцов:

"Аварія на ЧАЕС показала, якою мірою треба бути компетентним, педантичним у питаннях атомної енергетики. Тут нема дрібниць. Тут треба все перевіряти і ще перевіряти. Я часто згадую слова одного із своїх вчителів — сподвижника І. В. Курчатова: "З ядерним реактором треба обходитись на "Ви", він помилок не прощає; аварії трапляються тоді, коли про це забувають..." Величезну роль відіграє кваліфікація персоналу. Взяти хоча б СІУРа Л. Топтунова. Тепер абсолютно точно встановлено, що в момент переходу з ЛАРів (локальних автоматичних регуляторів) на АРи (автоматичні регулятори) стався спад потужності реактора. Потужність "загубив" Топтунов — її було провалено до нуля. Але, поклавши руку на серце, я б не звинувачував у цьому Топтунова. Його вини в тому нема. Є брак досвіду, кваліфікації. У тому складному перехідному процесі, який відбувався в цей момент, навіть кваліфікованому СІУРу було б важко скомпенсувати апарат. Режим апарата в тій ситуації дуже нестабільний. Власне, вся ланка нещастя почалася саме з тієї злощасної втрати потужності реактора. Щоб стати кваліфікованим СІУРом, треба пройти через перехідні процеси, пізнати їх. А їх, судячи з того нетривалого часу, упродовж якого Л. Топтунов працював на 4-му блоці, практично не було. Тренажера на ЧАЕС також не було. Йому ніде було навчитися. Якби Топтунов пройшов через такий перехідний процес піднімання та зниження потужності реактора, зрозумів би його динаміку,— він би, на мій погляд, упорався. Тому що й раніше на реакторі були подібні ситуації. За це Топтунова осуджувати не можна, можна лише поспівчувати йому.

Та ось усе, що пов'язане з підняттям потужності після її "провалу",— це вже були явно неправильні дії. Тому що був дуже незначний оперативний запас реактивності. Це означає, що в реакторі залишилося всього кілька стрижнів, цілковито чи частково введених в активну зону для корекції розподілення поля енерговиділення за обсягом. Решта стрижнів були витягнуті. В таких умовах підняти потужність дуже важко і тим складніше керувати розподіленням нейтронного поля.

— Валентине Олександровичу, хто давав наказ підняти потужність?

— Дятлов. Вони мали на меті провести випробування за всяку ціну.

— А якби СІУР Топтунов відмовився піднімати потужність? Він мав на це право?

— Мав. Він міг натиснути на кнопку АЗ-5 і зупинити реактор. "Регламент" саме цього і вимагав. Реактор пройшов би "йодну яму" протягом доби, та й по всьому.

— А начальник зміни блока Акимов міг це зробити?

— Так. І Акимов міг це зробити.

— Валентине Олександровичу, це дуже болюче — надто для рідних і близьких загиблих — запитання: якби Топтунов і Акимов лишилися серед живих, вони були б на лаві підсудних?

— Так. На жаль, були б. Якби вони заглушили реактор, їх би ніхто не покарав. Тому що вони діяли б тоді згідно з "Регламентом". До того ж, як я зрозумів, як зрозуміла більшість моїх колег, на суді відбувалася гра переважно в одні ворота: довести незаперечну вину експлуатаційного персоналу. І, як видно з вироку, це цілком вдалося.

З погляду Закону, може, все й правильно: порок покарано... (Та чи весь порок покарано?) А як бути з Добročесністю? Чи торжествує вона? Питання... Питання...

Персонал припустився порушення "Технологічного регламенту", зокрема вимоги про недопущення зменшення оперативної кількості стрижнів, які перебувають в активній зоні, менше п'ятнадцяти, хоча в ситуації, що склалася, формальне дотримання вимог "Регламенту" в цій частині зовсім не означало повної гарантії безпеки, усе залежить від конкретних умов. Тим часом я був свідком, коли доводилося працювати з набагато меншими запасами реактивності, коли здійснювався підйом потужності після короткої зупинки (надто після неправильного спрацювання АЗ) і коли вимога проходження "йодної ями" була не обов'язковою. Але чим це загрожувало? Про це справді ніде не згадувалося. Хіба що в технічному завданні чи в описі системи управління та захисту реактора в такому плані: "...оперативний запас необхідний для поліпшення маневреності при керованому частковому зниженні потужності в режимах АЗ-1 — АЗ-3..." Не гарантую точність формулювання, але те, що можлива ядерно небезпечна ситуація — про це справді ніде жодного натяку.

Було також порушено програму випробувань. Хоч яка погана вона була, та потужність реактора в ній зазначена не нижче 700–1200 теплових МГв.

Реактор повинен був автоматично глушитися за сигналом "відімкнення двох турбін". Але одна турбіна вже стояла, а на восьмій, на якій перевірявся той нещасний "вибіг", був заблокований захист, бо його "забули" розблокувати після вібраційних випробувань. У цьому серйозна вина персоналу. Тому реактор продовжував працювати ще майже тридцять секунд після вимкнення турбіни, після чого була спроба заглушити його кнопкою АЗ-5. Зробив це, згідно із записом в "Оперативному журналі", СІУР Л. Топтунов. Він же за кілька секунд повернув ключ "знято живлення муфт". Про це ми також дізналися із записів у журналі (до речі, найбільш чесно і акуратно їх вів Л. Топтунов) і з розпечатувань "чорного ящика".

Але в чому персонал правий, то це в тому, що вони насправді не уявляли всіх особливостей реактора і його конструктивних вад. При зменшенні запасу реактивності

реактор РБМК практично втрачає здатність управлятися, захисні властивості погіршуються. Більше того, виникла та рідкісна ситуація, коли система аварійного захисту (АЗ) стала стартовим поштовхом, до розгону реактора. Був би аварійний захист нормальний — реактор ніколи б не розігнався, хоч яких би помилок припустився СІУР Л. Топтунов. Бо гальмівна педаль повинна гальмувати, а не розганяти автомобіль.

Коли ще говорити про обставини, що пом'якшують провину,— випробування мала проводити не зміна Акімова і Топтунова, а попередні зміни — Казачкова або Трегуба. Ті зміни краще вивчили програму, вони були готові до випробувань морально. Але ви знаєте, що вдень диспетчер Київенерго попросив протримати блок на потужності до вечора. Начальник зміни станції Рогожкін міг відмовитися це зробити. Він міг сказати, що реактор зараз працює в перехідному режимі, і АЕС не в змозі виконати вимогу Київенерго. Та з'ясувалося, що Рогожкін з цією програмою навіть не був обізнаний. Так він нам сказав, коли ми його викликали і допитували. Знаєте, Юрію Миколайовичу, мені навіть мову відібрало, коли я це почув... я не знав, що запитати... Він сидів на ЦЩУ — центральному щиті управління — і зобов'язаний був знати, що відбувається на блоці.

Це щодо "людського фактора".

Але є ще й "технічний фактор". І про це треба говорити також відверто. Адже ми зараз досконально проаналізували все те, що сталося в реакторі, лише завдяки наявності потужної обчислювальної техніки, яку ми зараз маємо. Але на рівні того часу, коли створювався реактор РБМК-1000, проектанти не мали таких потужних ЕОМ, тривимірних програм і надійної системи констант, які дали б змогу створити повну математичну модель реактора і "програвати" на ній усі можливі і неможливі ситуації та знаходити оптимальні рішення, щоб подолати їх. Тому до аварії на четвертому блоці ЧАЕС багато що лишалося непізнаним, конструктивні вади неусуненими.

Перший блок РБМК на Ленінградській АЕС був запущений у 1973 р. За цей час у країні стало до ладу чотирнадцять енергоблоків РБМК. Ми вважали, що добре його знаємо. На жаль... далеко не все нам було відомо.

Треба чесно визнати, що складна технічна система, створена людиною, у чомусь виявилася ще непізнаною, непередбаченою. Ця непередбачуваність саме й далася взнаки у поєднанні з порушеннями регламенту та помилками персоналу. За іншої ситуації це б не виявилось.

Одна з вад реактора РБМК — відсутність достатньої інформації про оперативний стан активної зони. З боку фізики реактора, дуже складних процесів, що відбуваються в ньому, недостатньою виявилася і кількість існуючих датчиків, їхня чутливість. Інформація від них суттєво відстає від розвитку подій у реакторі.

Безумовно, і сама побудова БЩУ могла б бути раціональніша. Приміром, на Ігналінській АЕС — новій станції — інформація повніша і зручніша, вона оперативніша, і оператор швидше орієнтується в ситуації. На Чорнобильській АЕС інформація не має функції радника — як ліпше зробити? Оператор тут повинен мати великий досвід роботи. Будьмо відверті. Настав час сказати гірку правду. У всьому звинувачувати лише експлуатацію — це надто просто і не потребує особливих доказів, бо помилки справді

були, і від них нікуди подітися. Але аварія на четвертому блоці ЧАЕС висвітлила передусім багато конструктивних вад реакторів зразка РБМК, інженерні та фізичні прорахунку а також хибність донедавна існуючої (та й зараз не подолано ці труднощі) системи відомчої роз'єднаності Генпроектувальника, наукового керівництва, Головного конструктора, експлуатуючих організацій.

В принципі те, що сталося на ЧАЕС, могло статися на будь-якій іншій АЕС з блоками зразка РБМК, але трапилося саме там, бо Чорнобильська АЕС краще була до того "підготовлена", частково внаслідок саме тих причин, які справедливо зазначені в першій частині вашої повісті,— тобто це було якоюсь "фатальною краплею" у загальній сукупності всіх факторів.

ЧАЕС порівняно з іншими АЕС була найбільш ослаблена щодо технічного керівництва. Додайте до цього високі темпи будівництва ЧАЕС, коли кадрів просто не вистачало і на відповідальні ділянки висувалися недостатньо підготовлені люди, інколи без врахування попереднього практичного досвіду.

Крім того, ЧАЕС перебивала в складнішій, порівняно з іншими АЕС, адміністративній підлеглості: з одного боку, своє, республіканське, Міненерго УРСР, а з другого — Союзатоменерго Міненерго СРСР. А були ще й третя, і четверта сторони — це організації, які контролювали, лімітували і приписували. Одні вимагають план, перевиконання плану, дострокове освоєння потужностей. Другі — виконання вимог "Регламентів", "Норм", "Правил", додержання строків ремонту і т. д. Керівництву Чорнобильської станції доводилося маневрувати, щоб узгодити часом неузгоджувані речі, йти на компроміси, "улашувати" тих, від кого залежить погодження того чи того порушення проекту, норм і правил... Отут і виявилася хибність існуючої системи про розподіл можливостей і відповідальності: АЕС відповідають за виконання плану з виробництва електроенергії, дотримання графіків ремонту, гарантування безпеки роботи енергоблоків, за розвиток і реконструкцію АЕС, не маючи в руках можливостей "впливати", "забезпечувати", "постачати", бо вся експериментальна, конструкторська база, постачальники перебувають в інших руках — за міжвідомчим бар'єром, а ці руки, як правило, ні за що не відповідають (що й потвердилося в процесі судового розгляду).

Так, з благословення того ж головного конструктора і наукового керівництва допускалися деякі "тимчасові" порушення, освоєння потужностей з недоробками і цілими не-функціонуючими системами, дозвіл на роботу на форсованих режимах (щоб дати план "за всяку ціну") і таке інше.

За що ж стягувати лише з експлуатації, якщо ідеологія реактора і його конструкція мають серйозні вади, а різні порушення проекту в процесі спорудження санкціонувалися, як правило, авторським наглядом, який є на будь-якій АЕС?

І ще одне. Досі (до аварії) все ретельно вимірювалося і перевірялося тільки в початковий період, на "свіжій" зоні в період фізичного пуску реактора. Вихідна, "нульова" точка завжди була надійна. Але що відбувалося з реактором під час його роботи, тим більше, що кожний реактор працював і поведився по-різному,— ніхто і нічого не знав або задовольнявся тим мінімумом знань, який вдавалося одержати

способом розрахунку за спрощеними моделями. Проведення ж будь-яких експериментів з метою уточнення фізичних характеристик реактора під час роботи категорично заборонялося, оскільки це шкодило плану з виробництва електроенергії. Та й з погляду дилетантів це було непотрібно: мовляв, реактор працює нормально і що з ним взагалі може бути?..

Як усе це могло статися?

Я вважаю, що причина всіх причин — монополія окремих осіб, інститутів, відомств на істину в останній інстанції. Будь-які рішення, інколи з явними технічними прорахунками, відступами від діючих фізичних норм і правил, утверджувались рукою незаперечного Авторитету, без перевірки, без об'єктивної технічної експертизи.

Але навіть в атмосфері такого силового і дуже авторитарного тиску лунали голоси, які застерігали, закликали до тверезого погляду на речі... Проте до них не прислухались.

Сталася аварія.

Ось яку ціну заплачено за зневажливо-зверхнє ставлення до всього того, що виходило з інших відомств. Тут з усією очевидністю виявилася порочність системи, коли неапробовані і недостатньо обґрунтовані розрахунками та експериментами рішення одразу впроваджувалися у виробництво і широко тиражувалися. Я був свідком, коли рішення приймалися всупереч висновкам експертизи, а інколи висновки експертизи підмінялися окриком згори або наперед добиралися тільки догідливі експерти...

Все, що вже зроблено і далі робиться на реакторах зразка РБМК (а зроблено після аварії дуже багато, повірте!) для підвищення їхньої надійності і безпеки, відбувається, як правило, за рахунок зниження їхніх економічних показників. Якби все це було враховано на стадії проектування, то реактор РБМК (я в цьому майже переконаний) не був би затверджений до серійного виробництва як неконкурентоздатний і як такий, що не відповідає вимогам безпеки. А хіба можна не враховувати того, що споруджений енергоблок за фактичними витратами на 20%, а інколи в 1,5 рази перевищував, як правило, затверджені проектні кошториси! Я особисто, як спеціаліст, який віддав атомній енергетиці все своє життя, зовсім не супротивник цього напрямку, і реактор зразка РБМК не такий уже безнадійно поганий. Є реальні можливості і всі передумови до того, щоб "довести" його і зробити справді безпечним, надійним і оптимальним з боку фізики та економіки. Але досі нема інституту, нема людини, яка б відповідала за АЕС у цілому й іменувалася: "Генеральний конструктор АЕС" (як, наприклад, в авіації, космонавтиці).

А що ж є? Генеральний проектувальник — це переважно зведення будівель і споруд АЕС з проектуванням систем електро— і водопостачання, видачі потужності тощо. Головний конструктор реактора — проектує і відповідає тільки за реакторну установку в межах своєї "зони проектування". Науковий керівник — відповідає тільки за фізику реактора та обґрунтування меж безпечної експлуатації.

Є ще багато проектантів і постачальників окремих технологічних систем й

устаткування: турбін, насосів, розвантажувально-завантажувальних машин, інформаційно-обчислювальної системи і т. д., які працюють за відповідними технічними завданнями, що їх видають їм вищеперелічені інститути.

Кажу все це з однією лише метою: подібне ніколи не повинно повторитись".

З вироку:

"Кримінальна справа щодо осіб, які не вжили своєчасних заходів по вдосконаленню конструкції реактора, органами слідства виділена в окреме провадження"

("Московские новости", 1987, 9 серпня).

В. Жильцов:

"Пробачте, Юрію Миколайовичу, але мені не подобається розділ "Передчуття і передбачення". Я проти різних посилань на Апокаліпсис, різних розмов про містичні "передбачення". В аварії ніякої містики нема. Ми самі вперто йшли до неї довгі роки. Це технічним авантюристам вигідно було б тепер усе звернути на "сліпу" стихію. Отож їх треба викривати, а не розмірковувати про Апокаліпсис. Бо так ми можемо виправдати хибність усієї створеної системи, що призвела до аварії на Чорнобильській АЕС.

Адже й до цієї аварії були інші, які ретельно аналізувалися; робилися правильні висновки, які часто залишалися добрими намірами. Таким чином, готувався ґрунт для серйозної аварії (апокаліпсису). Я стверджую, що справжні винуватці (творці апокаліпсису) уникнули покарання. На лаві опинилися лише рядові виконавці, що скоїли аварію без злого наміру,— продукт, породжений системою.

Я й тепер так само запевняю, що ЦЕ могло з однаковою мірою ймовірності статися на будь-якій іншій АЕС, а сталося в Чорнобилі, не тому, що комусь там отак наснилося, а тому, що Чорнобильська АЕС ближче за всіх підступила до небезпечної межі... Я пам'ятаю висловлювання В. П. Потапової — висококваліфікованого фахівця по реакторах. Ще в 1977 р. вона сказала: "ВОНИ ж не уявляють, що роблять. Вони ж підірвуть станцію!" Це було не марення хворої уяви, а однозначний висновок, зроблений після спостереження реальних людей, ступеня їхньої готовності до виконання певних функцій.

Для кожної справи треба дозріти — морально, політично, інтелектуально. Всяка патологія — через невідповідність рівнів розвитку науки і техніки рівню знань, компетентності, моральної і соціальної готовності керувати цією технікою".

ЩО Ж ДАЛІ?

Розмірено-звичним стало життя Зони: колони автобусів, що везуть із Зеленого Мису і назад чергову зміну експлуатаційників; армійські підрозділи, які провадять дезактивацію місцевості... Від Рудого лісу лишилося тільки одне дерево — багатостовбурна сосна, схожа на підсвічник. Під сосною пам'ятні знаки; тут, на цій сосні, окупанти під час війни вішали партизанів...

У Зоні з'явилося багато гризунів — мишей полівок. Урожай-зерна в 1986 р. не був зібраний — отож вони й розплодилися. Хтось занепокоївся, побоюючись епідемії, але спрацювали закони природи — налетіли хижі птахи, об'явилися лисиці, і встановилася

динамічна рівновага. Тваринний світ дуже чутливо відреагував на відсутність людини в Зоні: з найближчих і навіть віддалених лісів дичина прийшла в Зону. З'явилися і "червонокнижні" види. "Людина, виходить, для них більший ворог, ніж радіація",— сказав мені радіоеколог Микола Павлович Архипов, заступник директора ВО "Комплекс".

А Юлія Борисовича Андреева, якого я вже представляв як сталкера, турбує, що досі не опрацьовано серйозної екологічної програми по Зоні.

Ю. Андреев:

"У нас склалося фальшиве становище в науці. Основна наука за кількістю — відомча, яку і наукою називати не зовсім коректно. Це обслуговування чийхось інтересів на якомусь рівні. В 30-і роки у нас в країні було знищено цілу верству інтелігенції — висококваліфікованих учених, інженерів. А наплодили оцю відомчу армію псевдовчених.

Адже що таке наука? Це насамперед торжествуюча об'єктивність. Чи може, скажімо, бути відомча арифметика? А відомча екологія, як у нас виявилось, можлива. Можуть бути відомчі підходи і до технічних дисциплін. До медицини. Це страхітливо. Відхід від об'єктивної істини. Наслідок загальної духовної культури суспільства. Схильність до брехні заради власної вигоди — ось як це називається. Я переконаний, що сьогодні називати екологом можна лише того, хто розуміє закономірності природи і має технічні знання. Екологія — "домоведення" — зобов'язує знати все. Біолог — це ще не еколог. Це лише перше наближення до еколога.

Чорнобильська аварія породила безліч утопічних проектів. В галузі екології — це ідея посадити бобові рослини, які, мовляв, витягнуть усі радіонукліди в себе, а ми їх потім вріжемо, зберемо — і настане світле майбутнє. Абсурд. Та людям властиво вірити в чудеса. В одне яке-небудь рішення, після якого все буде добре.

Тим часом серйозних екологічних рішень по Зоні не висунуто й досі. Нема жодної стрункої, завершеної програми. Довелося нам — технікам, інженерам, а не екологам — створювати таку програму. Ми поділили всю Зону на квадрати, вивчили кожний квадрат і запропонували способи, які допоможуть на конкретному квадраті ліквідувати радіоактивне забруднення. Способи ці різні, залежать від ландшафту, від особливостей самого забруднення. Нам допомогла в цій справі Українська Академія наук, її віце-президент Віктор Іванович Трефілов.

Наша програма розрахована на сім-десять років. Це програма дезактивації Зони, знешкодження осередку зарази. Може, ми припускаємося помилки. Мабуть, припускаємося. Але я вважаю, що набагато гірше нічого не робити, обгородити Зону, посадити всередині якогось мудрого біолога, і ось він дивитиметься в мікроскоп, а навколо буде мертва зона. Ні, нам не треба мертвої зони. Якщо йти цим шляхом, то ми через триста-п'ятсот років взагалі залишимося без землі, тому що Чорнобиль стане прецедентом: знищили — обгородили — чекаємо.

Що мене надихає? Ми з моїми молодими співробітниками,— а це великі ентузіасти,— працюємо не лише над технологією, а й створюємо машини. Машини, які

дадуть можливість у якомога м'якшому режимі, зберігаючи природу, провести дезактивацію Зони. Як інженер, скажу вам, що ці машини цілком реальні. Нічого схожого в світі досі не було, бо не було самої проблеми.

— Юлію Борисовичу, а яка технічна перспектива Чорнобиля, зокрема саркофага? Він що — довіку стоятиме на нашій землі?

— Що таке саркофаг? Якщо відкинути трагічний бік аварії, то, по суті, саркофаг — це блок, який відслужив своє. Зараз починає оформлятися концепція — що зробити з блоками, які відслужили своє. Американці першу свою станцію вже зняли з експлуатації. В принципі найрадикальніший вихід — зелена галявина на місці блока. У цьому є глибокий зміст. Інакше весь світ буде врешті-решт заставлений оцими гробами. Де ж ми опинимось? У нас в Союзі деякі блоки також виробили свій ресурс, вони зупинені, їх треба розбирати. І саркофаг мусить бути, очищений від палива, а потім розібраний. А паливо треба поховати.

— По Києву ходять панічні чутки, що ось-ось саркофаг почнуть ламати, розгрібати. Мене запитують: чи треба вивозити дітей?

— Ні. Ця концепція ще вивчається. Самойленко вважає, що ми можемо очистити саркофаг за три-чотири роки. Він молодший, оптимістичніший. Я вважаю, що для цього буде потрібно шість-вісім років. Треба підготувати роботів, спеціальні механізми, оснащення. Завдання навіть для нашої організації — "Спецатома" — дуже складне".

Чорнобиль зрушив нашу свідомість, утворив у ній певні чорні діри. Мій київський друг Володимир Михайлович Черноусенко, старший науковий співробітник Інституту теоретичної фізики АН УРСР, працював у Чорнобилі багато і мужньо. І ось послухайте, які зміни сталися після аварії в свідомості типового фізика.

В. Черноусенко:

"Я думаю, що ми забули народну мудрість: скупий і дурний платить двічі, але платить не грішми, а життям... І тому якщо ми могли вкласти мільярд у будівництво блока, то я не можу зрозуміти — чому ми не витратили двадцять мільйонів для того, щоб цей блок був локалізований негайно в разі якоїсь катастрофи... І найдивніше, що минуло два роки, а ми ні в чому не зрушили з місця. Два роки ми з Юрієм Самойленком намагалися реалізувати ідею про створення "корпусу швидкого реагування". "Спецатом", очолюваний нині Самойленком, — це лише півзахід, він створений для роботи на блоках. Але ми міркували ширше. Якщо ми створюємо потенційно небезпечні для людства — не для регіону навіть! — промислові об'єкти, то повинні з десятикратним випередженням передбачити можливість аварії... Адже погляньте, скільки небезпечних аварій у нас виникло вже після Чорнобиля! Чому ж ми не вчимося на власних катастрофах? Корпус швидкого реагування повинен мати чітку стратегію, навчений персонал, техніку, щоб реагувати на всі локальні, а в разі потреби і на глобальні катастрофи в будь-якій точці земної кулі. Хіба це не гуманна ідея, що вкладаються в рамки нового мислення?! На будь-які аварії: ядерні, хімічні, промислові...

Коли ми говоримо зараз про демократію, нас обнадіює можливість втрутитися в

якусь закриту галузь, для якої чи регіон Україна, чи Білорусія, чи Куба — однаково. Ти тільки накажи, в якому регіоні будувати і працювати, а моральні засади? Тому навіть ті трагедії, що були в нашій державі колись, навіть політичні процеси 1937 року, сталінські репресії — вони мерхнуть, оскільки цього разу йдеться про повне самознищення. І тому рішення, що торкаються життя й існування величезної кількості людей, цілої нації, повинні бути демократичні. Від моменту їх створення — до їх використання. Я розумію, що може бути добрий керівник, поганий, активний, пасивний — але це вже деталі. Треба розв'язувати найбільш корінні питання життя, буття народу.

Треба міняти погляди на те, що ми створюємо. Чи потрібно, скажімо, ставити отакий блок, якщо він технічно недосконалий? І яку в ньому не посади команду до обслуги, вона не врятує. А може, краще протягнути НЕП від Льодовитого океану сюди? Перед нами стоїть дилема: або ми вмикаємо демократичні механізми і прислухаємося не лише до думки вузької групи людей — конструкторів, будівельників,— а всього народу, або ми загинемо.

Свого часу я навчався в Харківському авіаційному інституті. У нас тоді розроблялася божевільна ідея: створити літаки з атомним двигуном. Везити над головами людей всю цю гидоту — реактори, паливо. На щастя, ідею зарубали. Але я запам'ятав це божевілля. А потім я вчився на ядерному відділенні фізфаку Харківського університету, зараз займаюся теорією плазми. І, чесно кажучи, тепер, після Чорнобиля, я б не хотів створити плазмову енергетичну установку. Ми, фізики, чомусь мало уваги звертали на довколишній світ. Сліпота якась. Нам потрібен був сиюхвилинний зиск і негайний результат. Як ошукати природу? А природи ошукувати не треба. Вона все нам подарувала. Ми стогнемо; що нам не вистачає енергії. Та коли б ці мільярди карбованців спрямувати на пошуки екологічно чистих джерел енергії... Досить вивести десяток супутників на геостаціонарні орбіти — і ми могли б забезпечити себе енергією на десять тисяч років наперед. Супутники транспортували б сонячну енергію на Землю. І поки Сонце існувало б, ми б існували також..."

Працюючи над першою книжкою повісті, я познайомився з дивовижною людиною — академіком Валерієм Олексійовичем Легасовим, якого співробітники ніжно називали "Валексійович". Бачу кого обличчя простого майстрового, чую його характерний басовитий голос, згадую вистраждані, нещадні за своєю правдою слова про причини наших лих, не тільки чорнобильських: причини крилися не в сфері чистої техніки, а в царині моральній.

Тепер, коли прийшла несподівана і страшна звістка про смерть Валерія Олексійовича, я знову вчитався в рядки його монологу, опублікованого в сьомому номері "Юности" за 1987 рік і п'ятому номері "Вітчизни" (1988 р.). Багато що тепер переосмислюється інакше, і слова, сказані Легасовим про покоління великих учених і техніків нашої країни, які стояли на плечах Толстого і Достоевського, можна було б нині віднести до самого Валерія Олексійовича: це він у своїх болісних пошуках істини намагається поставити науку на міцний фундамент моралі. Спираючись на плечі

велетнів літератури, він, хімік, був далекоглядніший від багатьох своїх колег, вгадуючи контури майбутніх трагедій у неясній імлі майбутнього, застерігаючи людство від небезпеки бездумного тиражування техніки, безмежного помноження її диявольських потужностей.

Володимир Степанович Губарев, письменник, журналіст, лауреат Державної премії СРСР, автор п'єси "Саркофаг" і книжки "Заграва над Прип'яттю":

"Смерть Валерія Олексійовича Легасова приголомшила мене. Це величезна втрата у моєму житті.

Я давно знав Валерія Олексійовича — ще до Чорнобиля. Він був не лише великим ученим, а й писав вірші, любив театр, був справжнім мислителем, допитливо цікавився багатьма явищами нашого життя.

Під час чорнобильських подій я побачив у дії академіка Легасова, переконався в його умінні блискавично аналізувати обстановку, приймати найвідповідальніші рішення. Наші стосунки зміцніли в Чорнобилі, і вже в "післячорнобильську еру", у Москві, ми часто зустрічалися з Валерієм Олексійовичем, багато про що відверто розмовляли.

Восени 1987 року він прийняв велику дозу снотворного. Чому він це зробив? Валерій Олексійович нічого не відповідав на такі запитання... Може, випадковість?

Я тоді вперше відчув, яка прірва розверзлася між академіком Легасовим як особистістю і вченим та реальністю, що оточувала його. Треба прямо сказати, хоч як було б гірко, що Валерій Олексійович останні два роки жив у якомусь вакуумі. Його друзі все бачили, можуть потвердити це.

— В чому ж виявлявся цей вакуум?

— Ось приклад. Я попросив його написати велику статтю для "Правды". Стаття називалася "З сьогодні в завтра". Вона була опублікована 5 листопада 1987 року. У ній порушувались гострі, принципові проблеми безпеки не лише атомної енергетики, а й взагалі великих технологічних систем. Отож цю статтю просто не помітили ті, кого вона стосувалася в першу чергу. Вони навіть не відгукнулися на неї. Щось на кшталт: учений пописує, ми почитуємо, і все йде, як йшло.

Цілковите ігнорування його думок і тривог — що може бути образливіше для великого вченого?

Вакуум, про який я говорив, багато в чому утворився після Чорнобиля. Я переконаний, що Чорнобиль відіграв найбезпосереднішу роль у фатальному рішенні Валерія Олексійовича піти з життя. І нехай помовчать відомчі оптимісти — чи то медики, чи то атомники...

Звичайно, ніхто не може однозначно відповісти на запитання "чому?", яке терзає зараз усіх, хто знав Легасова, любив його і дружив з ним. Таємниця смерті — одна з найглибших таємниць Буття... І все-таки ми повинні зрозуміти — що ж могло підштовхнути академіка Легасова до фатальної межі? Тому що його смерть завдала тяжкого удару нашій науці, усім нашим сподіванням на перемогу правди і справедливості в житті. Це докір усім нам.

Є ще одна обставина, над якою треба задуматись. Хімік за спеціальністю, Легасов ніколи впритул не вивчав ядерних реакторів, переваги чи вади їхніх конструкцій. І раптом життя змусило його в Чорнобилі зайнятися цим. Вже 27 квітня 1986 року він на БТРі одним з перших під'їздив близько до четвертого блока, щоб зрозуміти, що сталося.

Він почав скрупульозно — характер у нього такий — міркувати над причинами аварії, над усім комплексом цих причин. Багато що йому відкрилося тоді, на багато що він подивився іншими очима, тому що Чорнобиль відкрив глибинне коріння наших застарілих недуг. Ось як він писав про це у своїх спогадах, а фактично у своєму заповіті, надрукованому вже по його смерті двадцятого травня 1988 року в "Правде": "Після того, як я побував на Чорнобильській станції, я зробив однозначний висновок, що чорнобильська аварія — це апофеоз, вершина всього того неправильного ведення господарства, яке здійснювалося у нашій країні протягом багатьох десятиріч".

Я переконаний, що після Чорнобиля він став іншою людиною, як стали іншими ми з вами.

Він уже на все, що його оточувало, дивився крізь призму Чорнобиля.

А це далеко не всім подобалося.

І ось тоді знайшлися люди, які щосили стали применшувати роль академіка Легасова у ліквідації наслідків аварії. Хоча, повторюю, він відіграв у Чорнобилі головну, найвідповідальнішу роль. У найбільш гарячі дні ці люди мовчали, у всьому згоджувались з Валерієм Олексійовичем. Та після того, як було споруджене "укриття", вони почали відкрито критикувати Легасова за деякі рішення, прийняті в перші дні аварії, приписувати йому те, до чого він зовсім не мав стосунку.

Знову, в котрій уже раз, спрацювала наша давня хвороба: ми вміємо ганити людину, вміємо принижувати її гідність. У цьому ми досягли великих успіхів. Наука ненависті, обскурантизму, нетерпимості сидить у нас зі сталінських часів. Але ми не вміємо вчасно похвалити, сказати добре слово, підтримати у важку хвилину того, хто стоїть поруч. А потім буває пізно...

На мою думку, В. О. Легасов заслужив присвоєння йому звання Героя Соціалістичної Праці за подвиг у Чорнобилі. Якщо не він, то хто ж тоді? Чому ж не дали йому цю Зірку? Може, тепер, коли ми нарешті збагнули, якого вченого, якого патріота Вітчизни ми втратили, — може, варто повернутися до цієї ідеї і хоча б посмертно присвоїти звання Героя академікові Легасову? Гадаю, що це було б якнайсправедливіше.

Вакуум утворився не лише в питаннях, пов'язаних з Чорнобилем. Справою життя Легасова був розвиток хімії. Одна з найхарактерніших його особливостей: він жив не сьогоднішнім і навіть не завтрашнім днем, а зазірав далі. Що буде післязавтра, уже в XXI столітті?

А тим часом сірість, яка, на жаль, глибоко проникла в нашу науку, живе тільки нинішнім днем. І тому ця сіра пліснява заперечила сміливі ідеї Валерія Олексійовича щодо створення неформальних тимчасових молодіжних наукових колективів, націлених на майбутнє.

Ясно, жодна з цих причин сама собою не може бути, очевидно, вирішальною. Але всі разом вони створювали похмурий психологічний фон. Зрозумійте, адже він жив лише наукою, він був одержимий нею. І коли він побачив, що навіть після Чорнобиля багато його пропозицій і попереджень грузнуть у трясовині байдужості,— він зробив те, чого ми не можемо виправдати, з чим не можемо змиритися. Це був крик відчаю...

Не виключено, що певну роль відіграв і стан його здоров'я, який погіршав після Чорнобиля. Адже радіація вражає імунну систему. Тому Легасов останнім часом довго лежав у лікарні. До другої річниці аварії я сподівався зробити з ним великий — на всю полосу "Правды" — матеріал: "Чорнобиль: два роки потому". Але він пролежав до кінця березня у лікарні.

А двадцять сьомого квітня 1988 р., в другу річницю Чорнобиля, Валерій Олексійович на дванадцяту годину дня викликав машину. Шофер приїхав у точно призначений час. Зайшов у квартиру... Легасов був уже мертвий...

Ще одна трагедія Чорнобиля, ще один удар дзвона, ще одне нагадування усім нам. Адже Чорнобиль позначив прірву між знаннями і невіглаством, між правдою і неправдою, між совістю і безчестям.

Валерій Олексійович стояв на тому боці, де знання, правда, совість. На жаль, по той бік прірви стояли і стоять його опоненти. Вони ведуть боротьбу тихо, майже непомітно, створюючи навколо таланту вакуум. Зараз, у наші дні, вони вдаються і до "випробуваної" зброї — наклепів, доносів, шельмування. І не лише за життя, а навіть і після смерті... Цьому натиску "інквізиції ХХ сторіччя" треба дати нещадний бій, інакше вона може задавити... Загибель академіка Легасова закликає кожного з нас до такої боротьби".

Недавно сталкер Ю. Андрєєв привіз мені чорнобильський сувенір: зелену квадратну кнопку з написом 2AP2. Кнопку з БЩУ-4. Одну з фатальних кнопок, на які натискали тієї ночі 26 квітня 1986 року незадовго до вибуху четвертого реактора.

Бережу і пам'ятаю.

Майбутні історики, впевнений, ще мають оцінити роль Чорнобиля у пробудженні нашого народу, звільненні його від сталінського страху, вбитого в наші душі змалку, від брежнєвської сплячки в гнилих водах застою, байдужості, примирення з усім несправедним і неправдивим. З поняття фізичного, технічного, географічного Чорнобиль став категорією моральною, він назавжди увійшов у душі людей. Подібно до уповільненої ланцюгової реакції він шириться в умах і серцях людських, змушує людей порушувати, не боячись, найгостріші питання нашого життя.

А той, хто знаходить у собі мужність ставити непрості питання, вже не раб, а свідомий громадянин Вітчизни.

Чорнобиль — надто грізне і ще не пізнане до кінця явище, щоб можна було легко переступити через нього, віддати усе забуттю, як хочеться декому. Він не підвладний жалюгідній і тимчасовій владі окремих службових осіб. Нема жодного сумніву, що ще будуть названі імена всіх тих, хто приймав рішення про заблокування інформації, хто намагався приховати аварію та її наслідки, хто відповідає перед народом нашим, перед

нашими дітьми. Коли не судом людським, то судом божим (тобто вищим судом історії) будуть суворо покарані ці мерзенні прислужники брехні.

Сьогодні, через два роки після Чорнобиля, ясно бачиться, що хвиля, яку підняла аварія, не лише не спадає, а навпаки — наростає. Громадська думка України — і не лише України — стала на боротьбу з бездумним тиражуванням АЕС, з непередуманим їх розміщенням у больових точках, у стратегічно вразливих, густо населених районах нашої країни, і, хочуть того чи не хочуть керівники Мініатоменерго СРСР, їм доведеться з цим рахуватися.

21 січня 1988 року в газеті "Літературна Україна" був опублікований лист академіків А. Алімова, М. Амосова, А. Гродзинського та інших відомих учених і енергетиків "А який прогноз на завтра?", в якому ставилися обґрунтовані і дуже тривожні запитання Міністерству атомної енергетики. Це відомство заміряється на додачу до семи АЕС побудувати на Україні ще шість блоків по мільйону кіловат кожний.

Публікація викликала величезну кількість відгуків з усіх кінців республіки. На першому засіданні екологічної комісії Спілки письменників України, головою якої обрано мене, було одностайно прийнято "Екологічну декларацію", що містить вимогу створити демократичний механізм прийняття відповідальних рішень в умовах гласності і конструктивного діалогу з громадськістю.

Минулися часи всепокірливого мовчання перед будь-яким виявом відомчого свавілля.

На засіданні наводилися такі цифри: на території України, що займає лише 2,7 відсотка всієї території СРСР, розміщено майже 25 відсотків усіх радянських блоків АЕС. Тим часом, на думку фахівців, ліпше 10 процентів українських ґрунтів відповідають вимогам, які ставлять перед будівництвом АЕС. Коли ж врахувати найвищу густоту населених пунктів на території УРСР, то стане ясно, що питання розміщення тут атомних станцій потребує надзвичайно відповідального підходу, надто після аварії на Чорнобильській АЕС.

Нікого більше не перекопують бадьорі телевізійні запевнення спеціалістів Мініатоменерго СРСР проте, який чудовий ступінь безпеки досягнуто нарешті на атомних реакторах. Не вірять люди. Міф про безпеку та екологічну "чистоту" ядерної енергетики назавжди загинув у Чорнобилі.

Ігнорувати чорнобильський шок — означає робити чергову непростиму дурницю.

Так думає переважна більшість українського народу. Цю без перебільшення одностайну думку дуже точно висловив український поет Борис Олійник, який заявив з трибуни XIX Всесоюзної партійної конференції:

"Я привіз звернення до XIX Всесоюзної партконференції громадськості, республіки "Про перегляд програми розвитку енергетики на Україні", під яким стоять понад шість тисяч підписів. Зарозумілість і зневага деяких союзних інстанцій, і насамперед Мініенерго, до долі України межує не тільки з якоюсь немилосердною жорстокістю, а вже й з образою національної гідності. Я згадую, як, вимагаючи будівництва

Чорнобильської АЕС, дехто, посміюючись над "українським синдромом", подекував: так це ж настільки безпечно, що можна вмонтувати реактор під ложе молодят.

Ми не опустимося до того, щоб рекомендувати "дотепникам" ставити свої ліжка біля четвертого реактора. Але ми вправі поставити вимогу притягти до персональної відповідальності проектувальників, які припустилися найгрубіших прорахунків у виборі майданчиків для АЕС на Україні. Зокрема, спорудження Ровенської АЕС на карстових землях уже призвело до перевитрати багатьох мільйонів народних карбованців. Будівництво Кримської АЕС на тектонічних розломах в умовах підняття ґрунтових вод загрожує катастрофою. А проект спарених енергоблоків 3-го і 4-го на ЧАЕС, а радіоекологічна обстановка, яка склалася після аварії на ЧАЕС у Київській, Житомирській, Чернігівській, Ровенській, Черкаській областях і деяких районах нашої синьоокої сестри Білорусії?

А історія з Чигиринською АЕС, будівництво якої під тиском громадськості обіцяли зупинити, але ширяться чутки, що будують?

...У зазначеному зверненні подано науково виважені альтернативи. Не треба лише відразу "шити" розпізнавальні знаки в тому розумінні, що хтось не хоче АЕС саме на Україні, а хай, мовляв, у інших. Ні, природно, ми за розвиток енергетики. Але ж є межі насичення, переступати які просто злочинно".

* * *

Чорнобиль — подія безприкладна в світовій історії, з якою не порівняти жодної відомої досі катастрофи. Ні загибель "Титаніка" чи "Адмірала Нахімова", ні аварії авіалайнерів, ні вибухи в шахтах, хоч якими б тяжкими жертвами вони супроводились, годі порівняти з тим, що сталося в Чорнобилі: ця "звізда Полин" мовби була послана з майбутнього, з ХХІ сторіччя, нам усім як грізне попередження — опам'ятатися, задуматися над усім ходом цивілізації, зробити, поки не пізно, серйозні висновки.

А втім, перші серйозні сигнали, перші попередження були послані нам ще зі сторіччя ХІХ: згадаймо Достоевського, Толстого, Жюль Верна, Енгельса, Вернадського. Кожний з них по своєму застерігав нас. Не слухали... Не вірили.. Гадали — вони нічого не розуміють. Вони наївні і старомодні. Ми — переможці, нам усе доступне, ми все можемо! Можемо забути про совість і десять заповідей, можемо и видко, в ударно-прискореному темпі планово створити нову, ідеальну людину — варто лише добряче повиховувати її в школі і на політінформаціях.

А прийшли — до Чорнобиля, Прийшли до кризи віри, Прийшли до краю прірви...

...Прийшов Великдень 1988 року, і моя дочка Богдана вирішила зробити подарунок бабусі — моїй мамі, яка лежала в лікарні,— людині глибоко віруючій. За давньою українською народною традицією розмалювала їй пасхальні яйця — писанки. Світлий, прекрасний звичай, що сягає ще язических часів: яйце — символ життя, весни, сонця. Який же охопив мене жах, коли серед інших я побачив одну писанку із зображенням атома, силуетом Чорнобильської АЕС, колючим дротом і написом: "Заборонена зона!" Перша чорнобильська писанка в історії моєї України.